

БІБЛІОТЕКА

Ж 5.876

1928

12

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. — **17619** / 1928, XII

c. 79-86 Bircysiel

17619

Книжка XII

Грудень, 1928

№ 12

Розд. 17
Арм. 17
18/11 507

СНН № 1

ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

МІСЯЧНИК

Г. Косяченко. Лист з України. **П. Козланюк.** Засуджений. **М. Шеремет.** Газоатака. **Б. Тенета.** Десята секунда. **О. Лан.** Недорід. **І. Ле.** Червона паранджа. **А. Турчинська.** В лісі. **Ш. Андерсон.** Усі враз. **Д. Деменний.** Мати. **Б. Антоненко-Давидович.** Де когут співає на три держави.

М. Зеров. Квітка й пізніша українська проза. **Ф. Якубовський.** Степан Васильченко. **С. Щупак.** На рейках пролетарської творчості. **М. Гладкий.** Мова сучасного українського письменства. **П. Балицький.** Етюди з історії української книги.

Нотатки: **П. Філіпович.** Нові праці про **І. Котляревського.** **А. Хуторян.** „Західня Україна“ **Д. Рудик.** Тіль Айленшпігель.

Бібліографія.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

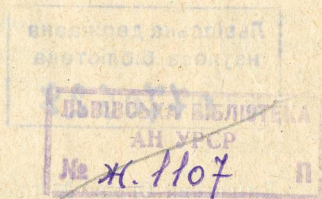
МІСЯЧНИК

КНИЖКА XII, ГРУДЕНЬ 1928

ВИДАННЯ РІК ЧЕТВЕРТИЙ

47619

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку“ та „Мартковому репер-
туарі“ Української Книжкової Палати.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ П 0720628

Київський Окріт № 1504.
Держ. Трест „Київ-Друк“.
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 383—3000.

Лист з України.

Д. Фальківському присвячую.

I.

Лягає осінь...

Листя долі
шумить в порожньому саду.
Мов за покійником, гудуть
в степу осипані тополі.

У небі ходить місяць талий,
і журавлів дзвінкі ключі
сипнули сум свій уночі,
над селами як пролітали.

У серці б'є якась тривога.
Це—мабуть, осінь.

Тільки так!

Така спокійна, золота
ступає легко за порогом.

Ой, тихо-тихо у селі.
Дивлюсь:

гойдаються гаї.
— Привіт Україні моїй,
ви передайте, журавлі!

Де смагне сонце у крові,
Холодний вітер трави пінить—
ви до Червоної України
кордони ковані порвіть.

Моїм братам, що у неволі
що-дня і родяться і мруть—
ви покажіть щасливу путь
в незнанім
і родючім полі.

Нехай ідуть, де вільний дух
на зоряних вітає сходах,—
спокійно-б гнали свої води
червоний Дніпр
і синій Буг.

II.

Настане день,
і сонце вгору
летить продовжувати путь.
І птиці в мрійному степу
заллються голосистим хором.

Не видно меж—
лягли у трави,
де пахнуть медом будяки,
де колисалися заграви
і мертві падали дядьки

за крихотку малу свободи,
за 'дну пилиночку землі.
Безперестану знову родить
политий кров'ю переліг.

Нам незабутній рік двадцятий,
як ви топтали в нас поля,
за бунт—палили сірі хати,
шаблями різали селян.

Тепер конає від ударів
розіп'ята Галичина,
де ви втікли в ряди жандармів
служить недобиткам-панам.

І опадають сиві годи,
як лист осінній у гаях.
— О, мій розіп'ятий народі!
Німа Галичино моя!

Покраяна,
віками вбита.

— О, ні!

Цього я не втаю!..

Що-дня торгують, продають
і сіють кості, наче жито.

Із краю в край
безперестану
твою толочать ярину.
І дим густий,
немов тумани,
вітри над селами женуть.

Смертельний дим...

Це—жах законів

життя,
німої боротьби,—
прийти
і сплячого убить
і випить кров
з розваленої скроні.
— Це—жах законів!

Приймають всі таку покуту.
Нащо-нащо?

О, ви...

скажіть!..

Тріпоче доля на ножі
і на руках—
залізні
пута.

Їх ви народові наділи,
коли всі спали уночі...
Ні—ні!
Не смієте!
Мовчіть!—
Годуетесь людським тілом.

Соромтесь...
схаменіться, кате—
ще й досі крики із полів.
Криваві смуги шомполів
не заросли на грудях брата.

В більшовика,
що в обороні
стояв, осипаний огнем—
злетів розпечений багнет
з пухкої вашої долоні.

І похилилась його постать.
Я не забув тієї пори...
Шалене серце,

бийсь!

гори!

і клич ображених до помсти.

За труд,
Червону Україну,
де блиск скривавлених маків.
За волю всіх трудівників,
як дух, незламну і камінну!

Вночі земля тремтить в просторі,
червона цяточка на ній.
О, як це радісно мені—
народу серце пнеться д'гори!

В йому вітає дух свободи,
відваги,

сили

і труда.

А ви збираєтесь продать
за копійки у дні негоди.

Щоб знов покірними рабами
Ламати скелі кам'яні.
Свободу підведем горбами,
та не покоримося,—ні!

Як не забудемо ніколи
голодних крики і плачі.
Як ви виводили у поле
людей розстрілювать вночі.

І це—любов до свого краю?
Мовчіть,
це—крадені слова!..
Спокійно свічка догорає,
уже димиться в головах.

Яка-яка гірка омана!
Ви полюбили ситий хліб.
Ви полюбили—

бути паном
на цій розтерзаній землі.

Переступили сотні трупів,
вони-ж—

як жито золоте.

І в кожній латаній халупі
вдову лишили і дітей.

Нехай ростуть

і квітнуть

діти.

Щасти убивців не забудуть...
Ой, скоро-скоро грізний вітер
засипле зорями їх путь.

III.

І вас,—кривавого месію,—
за кров невинну проклянуть.
Бо вже на панському лану
тепер мій батько жито сіє.
Кінь з бороною тихо бродить,
що-року тягне кістяка,
ламає борону рука,
що домаглася свободи.

Чиї діла?

О, ви байдужі!

Прийти,

накинути ярмо

і жити

пишно,

без турбот,—

нехай народ в неволі тужить,
окроплює нерідне поле,
угноє чужі лани...

— Свободи вам не полонить,
не вбить України ніколи!

Бо дух борні

струмить

із крові.

Усі!

Ми всі вже бунтарі!

І в революції згоріть

бунтар із радістю готовий.

IV.

Один вночі, буває, сяду.
коло маленького вікна.
Кружляє місяць понад садом,
тополю рогом розтина.

Коня підкова гулко стука,
як вітра подув на межі...

А я благаю:

— допоможіть,—

мені так важко...

мука...

За мій народ, віками битий,
розсипаний, як світ зорі,
так вийти хочеться на ріг
холодних вулиць
і завити.

Всім запізнілим перехожим
в північній тиші голубій,—
я хочу розказати про біль,—

нехай поділять,
допоможуть.

Бо ще не порвані кордони,
ще не розвіявся туман.

В сльозах народ за ними тоне,—

Як привид,—

голод

і тюрма.

Чому це скривджені народи

не встали досі,

не ідуть,

нехай життям,—

але здобуть!

хоч крихотку малу

свободи?!

Мою червону Україну,

і бунтівливий її люд

я так люблю...

Я так люблю!

Їх не забуду

й не покину.

У цій путі,

такий далекий,

де замітаються сліди,—

аж доки мертвий

і блідий

впаду, як стихне серця клекіт.

І все стоятиму на чаті

незламним—

все таким, як був.

Нераз ще в північ голубу

я буду плакати і кричати.

Сльозами

висипати,

вилити

я хочу серця мого сум.

І біль народа донесу

аж до холодної могили.

Я бачу:

стоїте в сльозах...

Даремне плачете за мною.

Не повернуся я назад,

Не колихнуся перед боєм.

Бо вірю:—

світова зоря

над нами тліть не перестане!

Григорій Косяченко.

Засуджений.

Це було тоді, коли земля причепурюється в запашне строкате вбрання, ніби молоде дівча квітчається до зустрічи з коханим.

Це було тоді, як на зелених полях чути дзвінкий і щебетливий гомін пташок, як дитячими голівками кучерявляться садочки, як приємною бабусиною казкою журчать у молодій траві струмки, довгі, в'юнкі й хвилясті, наче дівочі стьожки на легенькому вітрі.

Це було тоді, як усе довкола жагуче гомонить: «жити», і коли хочеться кохати, радіти, сміятися, бути до всіх милим, хорошим, вибачливим, та всім-усім на молодій, запашній землі бажати щастя, любови й безтурботности.

Це було на весні!

На дворі втішно реготалося до землі сонце, маленькими грудками пурнали в повітрі веселі й безтурботні пташки. А я сидів як підсудний, і чекав на себе присуду від присяжних суддів.

Так... Це було на весні.

Мені було тоді двадцять три роки, і через те, мабуть, гаряче, жагучо й наївно хотілося правди на світі, людського щастя й... хотілося також жити й кохати.

А мене судили, і я чекав присуду.

Крім мене, в судовій кімнаті сиділо ще багато-багато людей. Вони теж з цікавістю й нетерпляче чекали мого присуду. Безмежна людська цікавість виявляється навіть і там, де сумління й почування поступаються перед підлою й рабською гидотою.

В залі було тихо, німо, задушно. Нетерпляче вичікування мого присуду знижувало людську розмову до таємного шепоту, тяжіло над головами важким оловом і бродило по зацікавлених мізках загадковим закінченням.

Инколи я повертався обличчям до людей. Тоді в моє, бліде, мабуть, од тюрми, обличчя гострими стрілками впивалось кілька десятків пар чорних і синіх очей. Я спершу хмурився до них. Потім я ніяковів і розгублено, і навіть, здається, дурнувато, якось посміхався до цих чорних і синіх стрілок.

Так було з годину. Аж ось надійшов предсідник і в залі почувся

легкий гомін. Де-хто відкашлювався, де-хто витирав носа хустиною, де-хто вигідніше вмощувався на лавках...

Я мимохить хитнувся всім тілом і задихано й, мабуть, невдало нахмурився до предсідника.

— Зараз!—блискавкою шугнуло мені в мізку.

Укупі з цим по мені забігали дрібусінькі мурашки, а в голові застукотіли малюсінькі молоточки.

Вони цокотіли, гей комашки в гострозапахних коноплях на селі. І мені чомусь порівнялося тоді, що моя голова—коноплі, а молоточки—комашки, що ввечері стукочуть у літніх коноплях.

Я відкашлянувся й кинув зором на своїх оборонців у процесі.

Вони сиділи з владними, серйозними, похмуреними обличчями, і коли я зустрівся своїм поглядом з їхнім, вони подивились на мене з прихованим милосердям.

Я відвернувся і... ах, як я тоді страшно зненавидів їх милосердний погляд!

Предсідник підвівся й серед гробової тиші в кімнаті помалу, протягаючи, прочитав присуд.

— За переступлення №№ і №№ параграфів державного закону засуджується підсудного на смерть через повішення.

Мені шалено закрутилися в очах туманні кружечки, і на гаряче чоло виступив мокрий, холодний піт.

— Як? Смерть?!—закричало щось у мені глухо й розпачливо.

— Смерть?! Та як-же це так?! Завіщо-ж смерть мені? За те, що я хотів лиш, і не дав ще навіть, віками мріяного щастя?!

Мене кинуло в холод.

— Смерть?!

Я безвладно похилився на поруччя лавки і впав у непам'ять. Мені здавалося, що я пірнув увесь у якийсь чорний туман і літаю в ньому білою, легесенькою пір'їною. За мною ганяють якісь сірі й бридкі до гидоти створіння—але я висмикуюсь від них легеньким, пухливим метеликом і далі кружляю кудись у безкінечність.

Аж ось якась чорна тварюка вчепилась за мене бридкими гострими лапами. Я здригнув і хутко відкрив очі.

Біля мене стояла якась жінка з глибокими, синіми очима. Вона одною рукою держала мене за рям'я, другою-ж подавала мені жовту пляшку.

— Вам недобре,—мовила вона тихим, тремтячим голосом.—Напийтесь лімонади!

Я божевільно стиснув зубами й швидким рухом руки відпхнув від себе пляшку.

— Ні-ні! Не хочу!—прошипів обурено й люто.—Не треба мені!..

Тямлю ще, жінка з синіми очима ніяково й вибачливо посміхнулась до мене й тихо, навшипиньках відійшла.

Я крадькома подивився слідом за нею, і мені стало чомусь жалко її. Але безмежне обурення до людей завило в мені лютою звірюкою й заглушило тоді цей жаль до жінки з синіми очима.

— Як, невже справді таки смерть?!—все кричало мені щось до вуха.

І тямлю ще, тоді-ж говорили щось мої оборонці. Говорив теж скрипливим, наче старі ворота, голосом і предсідник. Що вони, одначе, говорили—я не чув і не збирався слухати.

Я тупо й холодно уп'яв очі в якогось препоганого портрета на стіні й, дивлячись на нього, не чув і не бачив нічого більше.

— Смерть? Повісять? Нехай!!

Потім мене одвели до моєї камери.

Я розбито бебехнув собою на брудний тапчан і важким поглядом зачепив сіре, заґратоване вікно.

На дворі-ж була весна.

Сонце, видно, заходило. Воно яскравим, багряним золотом обіляло сірі ґрати на вікні й на хвилину затремтіло на брудній стіні обік мене. Потім ще надійно моргнуло мені в обличчя рожевими рісницями й легенько стрибнуло на вершок каштана в подвір'ї. Каштан розгубився й захвилювався від несподіваного гостя й соромливо задзвонив коштовними самоцвітами. Зрештою мрійно прижмурих очі й завмер у захваті.

Десь на полях рачкували вже присмерки. По дорозі вони купчилися в збиту лаву й хитро та злодійкувато повзли все наперед.

Сполоханий вечірній вітерець ускочив на хвилинку до моєї камери. Він розгублено закрутився обік мене пільними пахощами й зараз-же вистрибнув на двір та легко сколихнув розпатланою каштановою головою.

Мені встало в пам'яті село, вечірній гомін і таємна нічка. На серці стало важко, боляче, жалісно, нестерпно.

— Ах, уб'ють, повісять! Повісять... жити... Мамо!

— Ма-амо!

Мені згадався один момент.

Це було давно—я ще був кучерявим хлоп'ям. На дворі було гаряче літо, і я запопадливо збирав черепочки на вулиці. Враз вулицею пройшов чорний коміняр і я страшно налякався його.

— Ану-ж захоче взяти мене!—лякливо шугнуло в мій голові.

Я хутко висипав з подолка черепочки й що-духу дременув на подвір'я, до мами.

Але мами не було.

— Мамо!—закричав я на весь голос.—Мамо!

Мама не відгукалась.

Мені вдарила до голови гаряча кров, застукотіли молоточки, і в панічному жаху я кинувсь до хатніх дверей.

Але двері були замкнені.

— Мамо!—закричав я тоді в одчаї, вже більш розпукою й горлом, як голосом.

— Ма-а-мо!

З грядок надбігла мама й злякано вхопила мене на руки. Я плавав, а мама пестила мої розпатлані кучері й гаряче цілувала мої, мокрі від сліз, очі.

Тепер я лежав на брудному тапчані й також хотілось кричати по давньому:

— Мамо!.. Ма-а-мо!

За хвилину мене вхопили швидкі й шалені кружалки і з розмаху кинули в густий сірий туман. Я знову легко літав.

— Раз-два-три! Раз-два-три! раз-два-три!..

І знову мені в'явилось, що моя голова—коноплі, а молоточки—комашки.

Потім прийшла важка свідомість.

— Уб'ють! Повісять! Смерть!

— Жити!—закричало щось у мені дико й божевільно.

— Жити!!

Я безсило повалився на тапчан. Під стелею підсліпуватими очима кліпав нафтяний каганчик, а по смердячих кутах камери німо тиснулись присмерки. По стінах повзали зловіщі тіні. Тоскно, нестерпно.

— Повісять? Умерти?—настирливо шептала свідомість.

— Як-же це так?!

— Та-ак! Уб'ють...

Пізніше ліг знов на брудний тапчан.

...І от я лежу в запашному гаї над рікою. Літо. Я чекаю коханої дівчини. Мене скобоче по очах пестлива, шовкова травиця і тихенькою та чарівною симфонією грають наді мною бджілки й комашки. Чудесно!

Я накриваю очі хустиною і ніби смачно, приємно сплю.

Дівчина зараз шовково зашелестить кущами—а я сплю. А я смачно, чудесно сплю...

Кущі, я чую, одхиляються, і кохане дівча легенько дзвонить намистом. Потім з здивованою усмішкою стає наді мною й кидає мені на груди жмуток запашних рож. Я ще хвилиночку ніби сплю, і враз відкриваю очі.

— Ху!

Наді мною торчить стара, кістлява смерть, на грудях у мене грубий мотуз.

— Смерть!!

Я божевільно схоплююсь з тапчану й боляче вдаряюсь головою об стіну біля заґратованого вікна.

— Смерть!!

Мене пориває сильний вихор синіх, зелених і жовтих кружків.

Я верчуся в ньому скорим, машинним веретенем і шалено лечу кудись у невідоме.

Прокидаюсь від співу й гомону на тюремному подвір'ї.

День. Золотий, сонячний день.

Мені шумить у голові, і я безсило волочуся до вікна.

Що це?

На тюремному подвір'ї повно в'язнів.

— Ми всі робітники, ми діти
Святої армії труда...

батьоро, з захопленням вигукують вони.

— Та-ж це Перший Травень!—кричить моя свідомість.

Тюремні ключники лаються й штовхають в'язнів рушницями. А вони батьоро співають далі й махають до мене руками.

Я жадібно липну обличчям до ґрат, наче до шибки папірець, і з захватом, що-сили співаю й собі пісню.

Але в'язнів заганяють люто до камер, і я дико тремчу біля ґрат. Людей нема.

— Невже справді повісять мене, і я вже більше не бачитиму світу, сонця й близьких, рідних людей?

— Як-же це так?!

Мене страшно болить голова, і я сильно тру її холодними руками. Грюкають двері, і я злякано, наче м'яч від стіни, одкидаюсь від ґрат.

— Піп!!!

Хороблива лихоманка затрясла моїм тілом, гей вітер осиковим листям.

— Смерть, смерть—повісять!!

— Чого хочеш?! — спитався я в попа божевільними, несамовитими очима.

— Сину! Висповідайся, покайся! Визнай мені твої провини—пан біг простить гріхи...

Я люто зіцпив зуби, наче потер шорстким камінням, і одним диким рухом вирвав з тапчана дошку.

— Тікай! Тікай, бо вб'ю, як погану, паршиву жабу! Відійди від мене, вступися мені з очей!

Піп перелякано висунувся з камери, а я холодно, несамовито дрижав усім тілом.

— Повісять! Повісять! Повісять!..

Мене зливало гарячим кип'ятком і разом обкидало холодною кригою. Я в непам'яті бігав по камері, як шалений.

— Жити!..

Потім я трохи заспокоївся й безсило сперся на брудне вікно.

Гарячково, майже в непам'яті я витягнув з шпарки в стіні шматок засаленого паперу й тремтячою рукою пустив по ньому олівець:

«Люди!.. Ні, не люди, а дикі, гідкі й погані створіння, що й звірюками не можна вас назвати! Ви хвалитеся культурою, а живете гірш підлих черв'яків. Ви хвалитеся розумом, а живете гірш нерозумних дрібоньких комахин. Ви хвалитеся чуттям і милосердям, а мордуєте й знущаетесь над собою гірш найлотиших нерозумних почвар і звірюк... Ні... Вас не можна людьми назвати! Ви дихаєте злобою, ненавистю, підлотою, кровожадністю. Ви видумуєте закони, ви робите гармати, і тими законами й гарматами жорстоко розбиваєте голови один одному. Ви жорстоко й немилосердно відбираєте один одному те, чого вже ніколи не можете повернути. Так наказує вам той жорстокий і ганебний божок—закон, якого ви сами вилупили із себе. Ви не люди... Немає навіть у світі й такого ймення, щоб можна вас ним назвати. Бо ви страшна гідь, ви погане болюто, ви...»

Раптом грюкнули двері. Я оторопів—папірець з олівцем упали на брудну долівку.

— Вже??—ляснуло мені в мізку.

Два здоровенні ключники з рушницями.

Признаюся, в мені тоді загомоніла байдужість.

— Ну, нехай! Нехай вішають!

Мені стало жалко й боляче. Я льодяними очима дивився на ключників і, здається, невинно й дурнувато посміхався до них.

— Ну, нехай!

Ключники мовчки взяли мене за рамена й вивели на двір. Вгорі реготалося втішне сонце, а в повітрі колихалися весняні звуки.

З вікон тюремного подвір'я грімко кричали щось до мене в'язні й збентежено махали руками.

— Нехай! Нехай вішають!—вмовляло щось мене.

Ми прийшли до шибениці. Я побачив поперечки, грубого мотуза, попа з хрестом і гурток цікавих людей.

Довгий мотуз залоскотав мене по шиї, і тоді обляв моє обличчя рясний холодний піт.

Мені враз жалко стало світа. Укупі з цим я побачив свою смерть і злякано жахнувся.

— Пустіть!.. Пустіть, я-ж жити хочу!—хотілось по дитячому бла-
гати мені людей.

Але людські обличчя були холодні, похмурі.

Мені зав'язали очі, піп почав читати молитву. В мене сильно заби-
лося серце.

— Смерть!—закричало щось у мені дико, владно й рішучо.

— Пу-у-стіть!—ревнув я тоді божевільно, по-нелюдському.

— Пус-тіть!!!

Я дико, наче лютий поранений звір, шарпнувся, звільнив одну руку
й навмання зацідив п'ястком ключника межі очі.

Він боляче ойкнув і повалився на землю. Я інстинктивно здер хустину
з своїх очей і блискавично вхопив рушницю в лежачого ключника.

Є оборона.

Я в божевільні дико заревів і що-сили зацідив другого ключника руш-
ницею по голові. Він крякнув і впав на землю.

— А! а!—заревів я ще лютіше, кидаючись з багнетом на ката. Ря-
бий кат рохнув, як підрізаний пацюк, і з ножакою в животі горілиць grim-
нув на шибеничний поміст.

Довколо знявся шум і гамір.

— Тікати!—майнуло мені в мізку.

— Тікати, смерть!!

Я рванувся й наче бистрий яструб плигнув до тюремної огорожі. Але
це був високий і гладкий камінний мур.

Я побіг шалено вздовж муру, як легке, поранене звірятко.

— Тікати!.. Смерть.

За мною бігло з криком кілька ключників і сипались постріли. Одна
куля зачепила й боляче розпоролла мені лице.

— Але дурниця. Тікати!..—стьобало мене щось, гей-би дротяним
батою по мізку.

Я біг шалено вздовж довгого муру, і мене брав одчай. Мур був усюди
гладкий і не було за що вчепитися, щоб видряпатися на верх.

— Тікати!.. Смерть!

Нарешті, на бігу я побачив маленьку тріщину в мурі. Випало кілька
цеглин, і до мене всміхнулася благословенна чорна дірочка.

— Жити!

Дірочок було більше. Мур у тому місці сипався, і зверху аж донизу
жучками чорніли на ньому дірочки.

Я всім інстинктом вчепився й зляканою кішкою видряпався на верх.

За мною густенько посипались постріли. Але я був на верху огорожі!

— Жити!

Верх муру був поганий. На ньому їжачою щетиною стирчали гострі
цвяхи.

Я сильно покалічив собі ноги й до крові подер руки. Але, проте, я хутко вибрав очима місце й незграбно плигнув униз, на вулицю.

В мойому животі щось крякнуло і в очах замигтіли блискавки. Я незграбно, розчепіреною жабою, горілиць лежав на камінному бруку.

Хвилинку здавалось мені, що не встану. Але поперечки з мотузом в мой уяві шпигнули мене гарячою колючкою, і я пружиною схопився.

— Бігти!

Довкола гомонів дзвінкий шум і гамір. Я вибрав широку, просто-лінійну вулицю і стрілою шмигнув уперед.

Я біг шалено, божевільно. Мені щось кричали й пробували загородити мені дорогу. Але я летів на них нестримною каменюкою і вони хутко та злякано вступалися мені з дороги.

Враз я відчув, що не можу бігти. В грудях спирало дух, у горло ніби накидав мені хтось сухого та шорсткого хмизу.

Я вибрав першу стрічну відчинену хвірточку і вскочив у неї та побіг вздовж невисокої огорожі.

Сад. Росохасті яблуні й груші, рядочками кучеряві кущики порічок і кругом високий бур'ян та лопухи.

Чудесно!

Я побіг вздовж кучерявих порічок аж на край саду і, наче кусень гнилого дерева, гепнув у бур'ян.

Бур'ян, кропива, лопухи і якесь гострозапашне зілля. По зіллю повзають бджілки й немов дзвонять у камертончики.

У мене, наче джміль у пуделку, товчеться серце, стукає в скронях, а в голові бухає наче в телефоні.

— Бу-у, бу-у, бу-у!

Ввижається шибениця, кат, довгий мотуз... Бр-р!

Якась мокра комашинка скобоче мене по лиці. Я втираю лице рукою й дивлюся на руку.

Кров... Ціла долоня в крові. Лице-ж усе замазане кров'ю й набрякло червоними шматочками м'яса.

В устах страшна спрага. Пити! Я лижу язиком перлинки роси з бур'яну й глитаю мокрий, kwasнюватий корінчик.

Аж ось у бур'яні легкий шелест. Я рвучко, злякано озираюсь.

Котик. Маленький, сірий котик. Він цікаво дивиться на мене, зводить до гори мохнатий хвостик і м'якими, непевними кроками простує до мене. За хвилиночку він моститься собі обік моєї голови, тягне маленьке веретено й м'яко пряде мені над вухом довгу шовкову нитку.

Я незграбно гладжу котика кривавою долонею. Потім відкидаю руки навзнак і дивлюся в глибоке, синє небо.

Крізь зелене галуззя деревин усміхається до мене золоте сонечко. Навколо дзвенять камертончики, і мені страшенно хочеться заснути. Повіки на очах зліпаються, камертончики ніби колишуть мене.

— Ах, спати, спати...

Аж ось гомін... Людський гомін обік саду!

Я рвучко зриваюся й кидаю поглядом на прогалинку між кущами.

— Жандарми!

Мене щось б'є по голові залізною палкою. Шибениця!

Я стрілою кидаюся в бік і перескакую низьку, дротяну огорожу. За мною біжать, чути вигуки, на вулиці шум і гамір.

Біжу вулицею навмання, злякано, наперед.

Аж ось криклива стіна людей вперто загороджує мені біг. Я скрутився і... Що це?

Широка площа, на площі море людських тіл. Крикливе людське море колишеться, хвилює, вигукує:

— А-а! а-а!

Серед людей шугають шуліками жовніри з рушницями, над морем людських голів бродять червоні прапори.

— А-а! а-а!—різко гукає юрба.

— Перший Травень!.. Перший Травень!—радісно кричить моя душа. Навколо люди—рідні люди.

Я поринаю в юрбу, як у воду, і переймаюсь її звуками. Не лякаюсь уже ані смерті—не думаю теж і про шибеницю. Що смерть!? Я годеп тепер і сто разів висіти на шибениці... Я можу тепер хоч і зараз вмирати... Але тут, тут між морем людських тіл, у вирі людського крику—не на тюремному подвір'ї!.. Тут.

Море кричить, море гукає, море хитається. Я вперто пхаюся наперед, і бачу як жовніри й поліцаї з злістю б'ють людей прикладами рушниць.

У мені палає й бує вогнем страшна лють. Я підбігаю до одного жовніра, що немилосердно тягне жінку за волосся, і дико впираюсь йому нігтями в обличчя.

— Пусті! Пусті, не бий!—кричу до нього крізь зуби, божевільно.

Жовнір різко скрикує—злякана жінка поринає в юрбу.

Дивно, я смерті вже ні трішки не лякаюсь... Що смерть!?

— До трибуни!—кричить щось у мені грімно.

— До трибуни!

Я поплив на людських хвилях, як трісочка на воді. На трибуні я виріс страшний, кривавий, божевільний.

— Товариші!—кричав я, не тямлячи себе.

— Товариші!.. Люди!.. Жовніри!

Юрба враз стихла, але сунулась до трибуни. Моє божевільне, кри-
вавє обличчя тягнуло до себе.

Хтось з поліцаїв сильно вдарив мене й зіпхнув униз. Море людських
голів заколивалось і закричало, і за хвилину я вже виріс на руках
юрби.

— Товариші!..—вибухнув я всім, що бурхливо кипіло в мені.

Я говорив, я кричав задихано, аж дзвеніло мені в ухах. Я не
тямив уже тоді себе. А довкола мене коливалось і безнастанно гукало
теж море людей. І бачив я згодом, як одна частина жовнірів ще стріляла
в людей,—друга-ж ставала на бік юрби, щоби боронити її, безборонну.

На всій площі був крик, зойк, лемент. Я й далі ще кричав щось
захоплено, божевільно, в непам'яті.

— А-а-а-а-а!—жахливо гомоніло довкола.

Враз мене щось боляче шпигнуло під грудьми. Я рвучко розідрав
брудну й скривавлену сорочку на грудях... Там, де боляче мене
шпигнуло, була хвиляста червона стрічка.

Мені зробилось недобре. За хвилину я непомітно для себе впав
у непам'ять.

.....
Якась маленька й чистенька напівтемна кімнатка. За стіною торох-
котить млинок до кави, обік мене поважно цокає годинник на стіні.

Мені боляче пече одна щока й дуже болить голова. Здається ще
мені, що моя голова вся обгорнута та лежить на подушці важкою ка-
менюкою.

Я хочу повернутись до вікна. Але тільки ворущусь і болізно за-
плющую очі. Кожний суглоб і кожна кісточка печуть мене гарячою
жариною, по кожному, хоча-б найменшому руханні.

Я уперто силкуюсь пояснити собі, де я, і що це зі мною. Але все
таке якесь заплутане.

Аж ось легко одчиняються двері, і я з трудом розкриваю очі. До
мене підходить бадьоро й усміхаючись... жінка з синіми очима.

— Вже прокинулись?—сказала мені радісно.—Чудово! А ми вже
оце думали вчора, що шкода й... Ах, та що це я! Чекайте-но хвилину,
я зараз ліки вам подам. Я заразівсь впораюсь,—посміхнулась до
мене вибачливо.

Я чудно подивився на неї й собі теж посміхнувся.

Посміхнувся тоді, мабуть, так щиро й ніяково, як вона до мене
з лімонадою в руці.

Це було тоді, як земля квітчається строкатими квітками, ніби дівчина
чепуриться до зустрічі з коханим.

Петро Козланюк.

Газоатака.

Батальйон по шосе йшов стрілецьким кроком.
120-ть в хвилину. Недалеко ніч.
Товариш рукою перевірів курок:
зведений—чи ні.

Я дивився товаришу просто в спину,
на ремінь, рушницю, лопату,
на пару підбів, що в дощ чи годину,
однаково били об камінь в такт.

Зразу багнети в усіх здригнулись,
ніби узяв і хитнув хто.
Хвилина—і всі почули
запах пронизливий—хлор.

Шапку в коліна.
Надяг шолом.
Світ—у спітнілих кружках окулярів.
Коням і людям дихать крізь скло,
вугіль і гуму вбирає капілярами.

І коли дихать не стало чим,
коли руки зривали маску,—
таким теплим і світлим вночі
був для нас командир з наказом.

Наче тільки родились на світ,
один одного бачили вперше...
А над нами—аеро свій,
і дорогу веде прожектор.

Микола Шеремет.

Десята секунда.

I.

Петро добре не пам'ятає, як вирвався з материних рук, вилетів з хати й опинився на знайомому, незвичайному тепер, вокзалі.

Тут містився штаб і польовий лазарет, і коли пішли перші тривожні чутки, що наседають козаки,—люди поодинокі й гуртом сунули сюди... Прямо на підлозі, на пероні, за водокачкою, ховаючися від в'дливой шрапнелі, сиділи вони купами, палили цигарки й сперечалися, вгадуючи колір та місце розривів.

Здавалося, що вони зібралися тут, щоб спокійно поговорити й розійтися, та приходили відомості з фронту, зі штабу приносили наказа, і люди мовчки шикувалися в ряди. Їм видавали винтовки й набої, хтось говорив їм на прощання чотири-три коротеньких, як куля, слові, густо пересипаючи їх генеральськими та білобандитськими матерями, і махав рукою. На хвилину ставало тихо, люди кидали цигарки й прислухалися до далекого гуркоту.

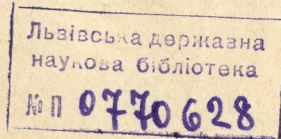
— Айда!—махали ще раз і ті, що зоставалися, кидали вгору шапки, а фронтовики невмілими рядами, стукаючись винтовками, сходили з перону й танули в імлі.

На вокзалі на мить ставало тихо, аж поки хтось співом чи жартом не порушував тишу. Тоді одразу починали говорити всі,—ніби навмисне голосно кричали.

Іноді з лазаретної кімнати чути було крики поранених; це лікар з панцерника й сестри віддирали від засохлих ран чорне шмаття. Іноді виносили мертве тіло.

Та ніхто на це не зважав: було тривожно, і безсонна ніч підводила під сухими, гарячими очима сині смуги й викликала нервовий сміх. І лише матроси, що приходили сюди за наказом, чи приносили пораненого товарища, навівали тишу й спокій.

Суворі й поважні приходили вони через залю, стукаючи об перон своїми короткими винтовками і навіть їхні тіні, що відбивалися на білих стінах, були різкі й сповнені кам'яної певності.

— Які новини з бою?—важко підводячи голову з підлоги, запитував їх хтось.

— Ніяких!—відповідали гостро й простували через розкидані сонні тіла до телеграфної,—там сидів Начштабу.

— Дисципліну знають,—хвалили їх.

І від того, що вони, матроси, такі спокійні, суворі й «знають дисципліну»—всі заспокоювалися й ставали певнішими перемоги.

Дивлячись на військових, що приходили вільно з вокзалу, не вірилося, що є небезпека та що набої можуть потрапити сюди.

І набої справді не поціляли. Вони з ревом і зойком пролітали над вокзалом і вибухали десь далі.

— Міст обстрілюють,—зауважив Петро.

— В панцерник, гади, мітять,—повернувся до нього матрос з перев'язаною рукою:—та ми, мабуть, їх раніш намацаємо!—вицирив він зуби.—Ех, шкода, що поранили мене.

— А ти чим був?—підсунувся Петро.

— Третім номером,—відповів той і пояснив:—це набої подавати.

— Важко?—по-робочому запитав Петро.

— Коли як, — усміхнувся матрос. — В інший день, як тараню висушить, а іноді—весело... Ей, кого принесли?—крикнув він раптом до товаришів, що обережно переступаючи, несли когось у матроській шинелі до лазарету.

— Сидоренко ногу оставив...

— Тоже третій номер,—повернувся матрос до Петра,—з «Кицьки». Я при першому орудії був,—і раптом додає, трохи подумавши:—скучно тут, піду, мабуть, додому... Ти сам?—запитав він.

— Сам.

— Ну, то ходім, за Сидоренка станеш. Зараз наші вийдуть... Піди по рушницю!

Коли Петро повернувся, всі троє вже чекали.

— А в підштанники не наробиш?

Спочатку було страшно і здавалося, що кожний набій, що гуркотів угорі, неодмінно зачепить і одірве голову. Але скоро він звик. Почував себе зовсім як на заводі. І коли-б не дзвін у голові та не безперестанне пересування панцерника,—було-б зовсім, зовсім так, ніби подає не набої для сварливої «Кицьки», а носить важкі болванки: — три кроки вниз, потім знову з набоєм до гармати і знову назад.

Важко й захекано бігав червоний панцерник з веселою співучою матроснею, від вокзалу до мосту й назад, зупиняючись лише на мить для того, щоб ударити з старої англійської шостидюймовки, що прямо колесами стояла на платформі.

Після кожного пострілу, по-старечому кашляючи й поскрипуючи, панцерник пересувався далі й знову стріляв під веселі матюки та жарти одчайдушної команди.

Гармата, приперта лафетом до стінки, підстрибувала вгору, розлютовано дрижала, а другий номер,—рудим пір'ям зарослий матрос закладав все нові й нові набой.

— Два більше! Один ліво!—вигукував командир:—Перше! Кицька!

І кожного разу рудий матрос смикав «Кицьку» за хвіст і вона підстрибувала, кричала, бризкаючи огнем і димом.

Петро що-хвилини бігав від зарядного коробу до гармати, підносив гранати та відносив пусті набой.

— З тебе буде добрий моряк, хлопче, як-що не вб'ють,—повернувся рудий матрос,—виростеш, людиною будеш...

— Мені вже вісімнадцять!—образився Петро.

— А! то, значить, не вб'ють,—засміялися матроси,—ти не бійся.

— Тільки нижче присідай...

— Самі присідайте... та не забудьте чопа забити, щоб ззаду душа не витрусилася.

Петро ще трохи сердився на матросів за глузування, але немає ле правди діти: ще й досі, коли ворожий набій з урчанням пролітав над головою, якась непереможна сила смикала його за ноги й шию і він, зігнувшись, присідав.

Це розважало матросів і вони ніяк не могли заспокоїтись:

— Петька, пугало летить!—кричав хтось з них між двома пострілами,—тримай, бра, штани!

Спочатку Петро лише соромливо мовчав, потім став відгризатись і сам зачіпати найменш язикатих. А вже через шість бойових годин подружився з командою, почував себе воякою, не гіршим за першого ліпшого матроса.

— Не вилазь даремно!—кричали на нього матроси, коли він, вже осмілівши вискакував з вагону. Але Петрові все було цікаво: він бігав до кулеметного вагону, вилазив на дах і дивився в п'тьму на кучугури.

Там, за вокзалом, аж на пісках, за болотами, наступали козаки—дика дивізія Шкура... Червоні розриви шрапнелі й метушливі вогники пострілів відзначали лінію бою.

— Даремно й стріляти,—подумав Петро,—однаково не влучиш.

Він стояв на панцерному вагоні поруч з телефоністом.

— Будемо стріляти, товаришу телефоніст?—запитав він.—Хіба так потрапиш!

— А побачимо,—відповів той і опустил бінокля.

І ніби у відповідь їм, різке полум'я вдарило десь позаду,—в повітрі

війнуло піском, і враз ніби спалахнув увесь світ і провалилася земля. Петро почув, як його ноги підняло вітром угору й перекинуло через голову. Розбитий і обпалений, учуваючи на зубах присмак землі, диму й полум'я, він покотився вниз.

— Прямо в набої!—почув він над собою гомін і розгублену біганину. Хотів підвестися, але над головою знову і знову—три рази зряду пролетів вогонь—боляче вдарило в груди землею й болотом і стихло...

Потім знову почув він вигуки й тупіт, і гаразд ще не розуміючи, що трапилося, підвівся з розбитих колін і, шкутильгаючи, побіг на голоси.

Йому було соромно, що він кинув гармату: подумують, що втік. І він біг перечіпаючись через шматки невідомо звідки прилетілого клубка покрученого заліза, і падав у ями.

Вже підбігши, зрозумів усе: на тому місці, де стояла гармата, розкрилася яма. Вона ще куріла. Люди, як мурашки, потривожені в своєму мурашнику, купами збігалися сюди.

— Командирові ногу відірвало!

— Ніхто не врятувався,—почув Петро.

Бліді й занімілі стояли люди навколо свіжої могили, аж поки не прокричав чийсь хриплий голос:

— На місця! Перевести поїзд на другу путь! Одчинити третій вагон і перенести кулемети.

Люди, ніби хтось раптом розв'язав їх, заметушилися, розбіглися в різні боки; один Петро стояв непорушно.

— А ти що?

— Я з «Кицьки»,—відповів Петро.

— Де був? Як zostався живий?

— Ходив на перший кулеметний... не знав,—ніби просячи вибачення за те, що остався живий, сказав Петро,—я не знав, що...

— Хто дозволив відлучатися?—спитав суворо знову той самий голос.

— Перший номер.

— Добре, я питаю.

Та щось пригадавши, новий командир махнув рукою:

— У нас з третього кулеметного багато людей побито. Хочеш zostатися?..—і додав:—Поможи перенести до лазарету поранених.

В штабі їх зустріли стривожено. Що сталося? Вибух чуто було аж сюди, за дві верстви...

Тихо й обережно перенесли через притихлу залю командира.

Сіре обличчя, заплющені очі—як мертвий, але коли обережно поклали на стіл—розплющив очі. Прошепотів тихо з зусиллям, відриваючи губу від губи:

— Покличте Начштаба...

— Ми зараз покличемо,—нахилився до нього лікар,—тут трохи треба...

— Мені ніколи...

— Треба зробити зараз-же—буде пізно.

— Мені треба... робіть, що хочете.

— Так не витримаєте...

Тоді командир, ламаючи стиснуті зуби, підвівся на лікоть і голосом, з якого матроси впізнали знов свого командира,—вилаявся довгим і дзвінким матюком.

— Буде живий!—штовхнув Петра ліктем матрос:—Хай мене грім вдарить, буде живий,—підморгнув і побіг.

— Сходіть по Начштаба!—крикнув і собі лікар, але командир не заспокоївся:

— Ріжте, коли вам кортить...—в красний хрест і в господа бога... Кажу я, сукиного сина,—кидав він кров'ю, що-хвилини витираючи по-синілі вже губи.

Чорна кров мочила біле простирадло й червоніла на нім гарячими плямами.

— Начштаб...—прохрипів поранений.

І Начштаб нахилився до нього.

— Ну?—запитав суворо:—Швидше, мені теж ніколи...

— Не поспішай, ще поживеш, — всміхнувся поранений. — А я може не встигну...

Лікар знизав плечима й почав поратися біля ноги. Швидко і впевнено батував і різав.

— Що?—перепитав нетерпляче Начштаб, нахилиючись ще нижче. І командир, обнявши його шию волохатою, безкровною рукою, шепотів заплінені, розшматовані слова:

— Шостидоймовки... наші не дістають... сто набоїв залилося...

— Тихше!—сказав Начштаб.

Командир на хвилину замовк, прислухаючись до лікарської роботи; обличчя його раптом стало спокійним.

— Даремно ріжуть,—сказав він, ніби говорив про когось стороннього,—щоб їх... однаково крові багато вийшло. Виводь людей через міст. Наші хлопці прикриють. Поки ще паніки не підняли. Робітники самі не вдержуть, а наших мало... Мало наших, а головне... і...

— Добре,—хитнув головою Начштаб, але командир вже не чув його. Витягнувши шию, він наказував комусь широко розплющеними очима:

— Перша... друга... Два право!

— Давайте, що треба, — крикнув Начштаб, вибігаючи з кімнати; його вже давно чекали...

З апарату Морзе білою стрічкою вибіг наказ:—відступити, захопивши поранених.

З операційної чути накази командира. Все тихше й тихше.

І коли через хвилину Начштаб знову заходить туди, лікар, знімаючи червоного халата, каже:

— Уже...

Начштаб круто, на закаблуках повертається і йде. В дверях його зупиняють матроси. Вони мовчки, ніби соромлячись, запитують.

— Уже,—каже Начштаб і матроси, скинувши на плечі свої винтовки, важким кроком вгинають землю,—йдуть через залло до перону.

— Почекайте!—кричить Начштаб,—я передам на панцерник наказа,—потім додає, повертаючись до Петра:

— А ти підеш на фронт; передаси батальйонному...—і йде до телеграфної.

За хвилину він виходить знову:

— Хто з товаришів піде з нами на міст?

Темні постаті підводяться з підлоги, гримлять винтовками, чути стривожені голоси.

Білі розриви набоїв, що все ближче й ближче лягають коло штабу, освітлюють чорні кашкети, сорочки й де-не-де матросів у синіх безкозирках. Люди тихо виходять на вулицю і рушають.

На станції залишається лише Начштаб і десять матросів.

Телеграф по-старому вистукує: приймає й подає білою, рівною стрічкою відомості й накази.

— Ну, айда,—каже Петрові Начштаб.—Хай присилають відомості й тримаються до світу.

Петро виходить на спорожнілий перон, переходить колії. Ззаду своєю одинокою гарматою рідко б'є панцерник; він нагадує тепер сліпого на одне око, а спереду, десь у пільмі, на кучугурах, лежить піхота; вона ще нічого не знає...

II.

Ранок, цілий день і другу вже ніч навколо Супоївки кружляло гримуче коло. Воно то розходилося, то вужчало—вихорилося й дзвеніло.

По хатах не спали; тієї ще ночі чоловіки, відкопавши рушніці, пішли до станції й вже другу добу прислухається Супоївка до стрілянини.

Втретє за цей місяць переходить вона з рук до рук, і всі вже звикли до настирливих, та зовсім не злих куль, до гучної, та зовсім нешкідливої шрапнелі.

Лише жінки прислухались до стрілянини, чекаючи недобрих вістей про своїх. Дітвора-ж, відчуваючи всю незвичайність цих днів, визволилася з-під влади старших, і, гасаючи по вулицях, бавилася в пилюці, інсценуючи жорстокі бої.

І коли раптова шрапнель освітлювала вулицю, вони, як маленькі чортенята, радісними вигуками вітали її. Тоді стукали хвіртки, чулися погрози й лайки, і жінки починали бігати й рятувати дітей.

— Біжіть додому!—кричали благально матері, але діти, що пережили щасливо за свій коротенький вік уже вісім влад, пережили по-над два десятка боїв, не бояться ні матерів, ні артилерії. Вони як курчата розкочуються завулками, городами і, присівши десь за каменем, стежать за подіями цікавим оком і, радісно вітаючи кожний новий вибух, біжать крізь пісок і дим збирати гарячі ще скалки.

І лише голод заганняє їх галасливих і збуджених, до хати. Вони навіть ладні скуштувати чергової хльости батьківської, жорстокої, як пас, долоні, але добре знають, що ні батьків, ні старших братів немає. Мати-ж, заклопотана чимось іншим, лише покричить на них і побіжить чи то в льох, чи то до корови, злиденної й кволої, що вже другий тиждень не була на вигоні й тепер жалібно мукає, прислухаючись до далекої, глухої канонади й лунких розривів шрапнелі.

Бої йшли десь далеко, та перед двома днями фронт наблизився, і всі пішли з рушницями. Страшніша за бій була думка, що козаки ввірвуться в селище,—тоді почнуться арешти, труси, а після сьогоднішньої ночі—й гірша кара.

А бій? Хай-би собі стріляли хоч рік. Селище спустіло. Навіть залізничники, спокійні й ліниві, покидали свою чорну з зеленими галунами форму, одягли сорочки й, туго підперезавшись широким ремінем з мідяною бляхою—ще від старого часу вибитим орлом—рушили в похід. Навіть підлітки, почекавши, коли батьки повернуть за рік, з погрозами й лайками вирвалися з хат.

Зосталися малеча та жінки.

Майже до вечора ніхто не знав, як ідуть справи; зрідка прибігав хтось додому перев'язати легку рану, і тоді жінки оточували хату, тулилися під стінками, чекаючи поки той вийде. Але найчастіше відповідь була—не знаю.

І коли вночі повернувся з перебитою рукою Семен Дудка, тривожні голоси оточили його:

— Як наші?

Він нічого не відповів і лише в хаті, важко сівши на табурета, глянув на стурбованих жінок.

— Готуйтеся гостей приймати... Відступаємо.

Стало тихо. Як то відступають? Не розуміли—здавалося, що шуткують. А де-ж чоловіки?

Степан Дудка лише рукою махнув:

— Перекажіть Маланці Костурчисі, що як ішов, бачив—коло депа Івана її вбито.—І, повернувшись до жінки, мовив:—Перев'яжи руку. А ви йдіть та на своїх чекайте...

Але жінки стояли, ніби не розуміючи. Здалека долітала метушлива стрілянина.

— Ідіть по хатах!.. Вдосвіта будуть повертатися... Та дітей позбирайте!.. Налетить козачня—погано буде. Зачиняйте двері!

До хати приходили все нові й нові—забігали розпитати, чи не бачив, чи не чув чого про сина, або чоловіка. Питали:

— Може протримаються ще? Щось дуже вже близько стріляють...

І справді вже ясно можна було розрізнити кулеметне татакання на болотах та рвучкі залпи матроського загону за заводами.

— Женуть наших?—спитав хтось.

Тепер це розуміли вже всі. Кулі, що раніше пролітали високо над головами, цокали тепер об стовби, залітали в хату. Стояти тут було небезпечно.

Розходились.

Бій ішов вже під самими вербами, на межі городів і болота, вздовж шосе.

Над селищем пролітали останні гранати з панцерника—за ліском стукотів козачий кулемет і в передранішній млі видно було, як на горбах по той бік плавнів купчилася ворожа кавалерія. Вона, мабуть, чекала лише наказу, щоб нестримною лавою атакувати шосе.

Окремі піхотні частини вже відходили з фронту, і вояки розпорошеними купками проходили повз перелякані дімки.

— А де мій?—чулися слова.

— Десь там—на правому фланзі,—махав хтось рукою в дальчій.

Це було страшно, знали, що там, на правому крилі, одчайдушні матроси й молодь ще відбивалися, прикриваючи відступ.

Панцерник—остання надія й пишнота червоних—підтримував їх гарматним боєм. Та бій що-хвилини танув.

Люди все відходили, їхня хода прискорювалася, а ворожа кавалерія все ще непорушно й грізно стояла на горі.

І цей хвилиnnий перепочинок був страшніший і нервував більше, ніж метушня.

Хай-би наступали вже, а то невідомо, на що чекають вони. Куди йти й для чого?

Жінки не витримували цієї непевної тиші й, побачивши в лавах близьких, з криком вибігали на вулицю й ламали руки.

З рядів тоді чулися суворі й злі слова, і вони побитими собаками відступали до парканів.

— Бережи малих,—чулися вигуки,—поки повернемося.

— Ой, не йдіть,—гукали жінки, і де-хто з бійців, не дивлячись в очі товаришам, відходив у бік і кидав рушницю. Придушені до землі страшною вагою, вони лізли до своїх хат. Їх не затримували, їм нічого не говорили, і лише іноді летіло в спину:

— Патрони віддай!

І той вертався і віддавав патрони.

Здавалося, що в тому натовпові не було ні боягузів, ні героїв—всі робили те, що треба було; хто міг—ішов, хто міг—залишався.

— Швидше, — кричав, проскакуючи на хиткому, п'яному коні, матрос. І люди поспішали, шкутильгаючи і падаючи, але міцно тримаючи рушницю й торби з набоями.

— Біля мосту ще будемо відбиватися,—говорили. Але вже на вокзалі нежданна вістка пролетіла жахом: з лівого фронту знялася махнівська кавалерія, і козаки прямо берегом мчать сюди.

Тут нікого вже не було; штаб на панцернику, і лише один телефоніст і матрос сидять, вартуючи телеграфний апарат.

Десять поблизу, по-горибиному, квапливо захвилювався Максим і раптом затиш.

З гиком і свистом, тікаючи на міст, промчалася махнівська кавалерія.

— Відріжуть!—скрикнув хтось.

Все захвилювалося; обважнілі, було, ноги знову — без усякого наказу—побігли. Почали кидати рушницю, набой. Поспішали, широко розмахуючи руками, з витріщеними очима—падали, і вже не піднімалися. Хтось пробував наказувати, загрожував револьвером, але люди стрибали, налітаючи один на одного...

Частина повернула назад, пробиваючись до своїх хат, але під самим депом запахали постріли і заскреготали кулі—там були вже білі.

Метнулися знову до мосту і вже там матроси зупинили. Люди лягали вздовж колії, на болоті, і Петро з розбігу потрапив у воду. Холодна вода, бризкаючи, освіжила обличчя.

Далеко за Дніпром небо вже світилося і легкий вітер підіймав з болот тумани. Літній день починався, як завжди тихо й спокійно. Десять у городі, за мостом, голосно й тонко гукала «кукушка».

— Зовсім як зозуля,—подумав Петро й витер обличчя...

— Вмитися,—спала чомусь думка. Але несподівано почалася стрільянина і, він піднявши голову, побачив, як з-за кучутур, розтягшись нерів-

ною стьожкою, мчали козаки. Вони щось вигукували—скакали божевільно швидко. Вже ясно видно, як вони вимахують шаблями й підбурюють коней, стискаючи синіми ногами ребра. Але майже ніхто не стріляє, люди лежать, як скам'янілі.

— Стріляй, сволото!—рвануло повітря, і рожеві вогники, ніби нехотя, пробігли колією.

Що-хвилини прикладаючи до гарячої щоки ложе — Петро стріляв. Рушниця боляче била плече, але золотою, веселою стружкою вилітав набій і кортіло стріляти знову. Стріляв, стиснувши зуби, безнадійно поціляючи все в одного і того-ж козака.

Та козак, перекочуючись із горба на горб, не падав і здавалося, що цю скажену атаку спинити не можна.

Не можна спинити. І в одчаї Петро закладав усе нові й нові обойми.

Нарешті, проклятий кінь метнувся вгору і впав, збиваючи ногами пісок; придушений ним козак не підвівся.

Петро полегшено озирнувся.

Поруч прямо в болоті, сховавшись за камінь, лежав випадковий матрос.

Він стріляв зрідка, довго приціляючись, вичікуючи, поки ворожий кінь, перечепившись, на мить не притишить ходу.

Тоді, прижмурюючи око, він бив спокійно й рівно і кожного разу виглядав і задоволено посміхався. Після кожного його пострілу у ворожого коня ніби виростали крила, він злітав угору, потім ламаючи ноги, важко падав на землю.

— Бий в коня,—підморгнув Петрові матрос.—В людину важко поцілити... Дивись.

Петро підліз до нього, і матрос знову, вистріливши, збив ще одного. Петро націлився й собі, тепер була певність, і рушниця твердо лежала на долоні.

— Ти не так,—сказав матрос. Але раптом рушниця застрибала й виприснула з рук і він, скорчившись, ойкнув і схопився за живіт.

— Тебе поранено,—метнувся до нього Петро, випускаючи рушницю.

Матрос у відповідь люто заматюкався і, плюючись червоним, закричав:

— Стріляй, сволоч! Не бачиш?..

Петро вистрілив, а матрос закричав знову:

— В коня бий, в найближчого. Не поспішай.

Залишаючи червоні плями на камені, він осідав все нижче й нижче.

Петро стріляв раз за разом, але козаків не меншало,—з-за кучугур бігли все нові.

— Тікай до насипу,—прохрипів матрос і, витягуючи з кешені гранату, простяг до Петра:—Кинеш, коли оточать. Вибухне—десять налічиш... Ну!..

— А ти?—зупинився Петро.

— Я... Тікай, коли наказують,—визвірився він на Петра.

Думати було ніколи: чулося вже хропіння коней... Козаки голосно перегукувалися і напружуючи в-останнє коней, кричали:

— Стій, не втечеш!

Петро біг, чекаючи що-хвилі рубаної смерти, біг, задихаючись і почувуючи, що серце переповнило груди й важко застукало в голові. Здавалося, ще крок, і воно розірветься. Але він пробіг ще кроків сорок і скочив на насип.

Оглянувся. Козаки, ниряючи під коней, дорубували поранених. А там, де Петро кинув матроса, як тхори над зайцем, вовтузились люди. Раптом оскаженіла, перемішана з огнем і водою, купа метнулася з ревом угору, і круг вихоря в передсмертному конанні, розриваючи переплутані кишки, забилися коні й люди...

З-за горбів, не зустрічаючи вже відпору, прямо на колії насувалися тачанки.

Не боронилися вже... Бігли, не оглядаючись.

Праворуч ще греміли рівні, ритмічні залпи,—то, відстрелюючись, пробивалась остання заслona матросів. Петро саме їм відносив наказа триматись до ранку...

І ранок прийшов. Тихий, прозорий, з білим молоком над болотами, розгортався він, по-літньому радісний, і коли Петро впав, то побачив рожеве небо й білі хмари.

Розбита нога майже не боліла, і приємно було так лежати в бур'яні.

— Невже поранено?—здивувався Петро й помацав ногу: кров не текла.—Рикошетом,—подумав.

Десь поблизу на болоті дико й непотрібно крикнув кулик, а над мертвим, що спав у холодку, почувуючи кров, кружляли зелені мухи. Таких самих бачив колись Петро над трупом втоплених кошенят.

Він відігнав мух і вдруге намацав гранату... Десь далеко, по той бік мосту, зовсім не турбуючи мух дзвонили таврійські тачанки. Все далі й далі...

Петро тихо лежить і дивиться в небо. Небо високе й синє. Недалеко знову дико й настирливо крикнув кулик...

— Проклятий кулик,—подумав Петро, і той слух'яно затих...

Тиша. Якесь незвичайна синя тиша насувається з високого неба і Петрові стає страшно. Він підводить голову, але навколо лише німота,

мертвий спокій. Білі чайки беззвучно літають над водою і, кружляючи, сідають біля нього.

Петро кричить, хоче злякати їх, але голос уривається коло самих уст.

Тоді він намагає камінь і кидає в них; вони злітають угору й знову сідають біля нього, схиливши на бік голови й дивлячись на нього своїми розумними чорними намистинками. Йому здається, що вони сміються з нього.

Тепер він помічає, що жодного звука не чути над Дніпром.

— Може я вмер?—думає він і хоче підвестися, але руки й ноги не рухаються і так хороше лежати непорушно. Та він, напружуючись усім тілом, підкидається вгору й сідає...

— Де-ж наші?—думає він, озираючись. Підвівся—але нікого не було видно.

Бій стих; лише залпи, як грімкі кроки якогось велетня, насувалися й ставали яснішими.

Вони все наближалися і, нарешті, перший матрос перебіг і ліг поруч Петра.

— Панцерник за мостом уже... тікайте за заводи!—скрикнув Петро.

— Нам нікуди тікати,—там уже білі,—відповіли йому.

Матроси діловито розташувалися за камінням. Вони спокійно й методично по команді закладали набої. Це був справді останній бій.

— Тікаймо, я тебе проведу,—підліз Петро до матроса.—Заховаємося в мене.

— Хіба тебе поранено?—спитав той і вистрелив разом з усіма. Потім, заклавши нову обійму, повернувся до Петра знову:—У нас ще по двадцять патронів. А в тебе? Лягай!

Невідомо звідки підлізло ще де-кілька робітників.

— Бережіть патрони—наказали їм.

— Навіщо?—подумав Петро,—все-одно вже.—Але все-ж залишився з цими божевільними і вперто стріляв.

Небо рожевіло все дужче й дужче, і коли край сонця звівся над Дніпром і почервонив голови високих станційних тополів,—командир звівся на весь зріст.

Він оглянув Дніпро, недосяжне місто за ним, і попрощавшись з товаришами, махнув матроскою.

Петро глянув угору...

Високо в небі летіли гуси...

— Останнім патроном... Плі!—крикнув командир, і узявши за дуло коротку винтовку, рушив на тачанки, кавалерію й кулемети.

III.

Разом з іншими робітниками Петро біжить до заводського паркану. За ним, сопучи й присідаючи на ліву ногу, важко стрибає якийсь незнайомий, сивий робітник. Він раптово присідає й говорить сірими губами:

— Мене поранено.

Це на хвилину затримує Петра; старого тягти за собою важко.

Він що-кроку тихо скрикує й відтягує Петрові плече. Біля самого паркану вони безсило падають в зарослу терниною канаву.

В канаві пахне сонцем і кропивою... Знову спокій літнього ранку огортає Петра.

— Де поранено?—питає він, і старий заочує ліву холошу; там трохи нижче коліна приліпилася цяткою червона муха.

— Перелізеш?—питає знову Петро, і старий хитає головою.

Петро розсуває бур'ян і вистромлює голову: там, за шляхом, козаки дорубують матросів. Як тічка собак, що оточили загнану кішку, підбігають вони, і срібна блискавка виривається з їхніх підведених рук—падає на сині матроски. Ті відбивались прикладами.

— Лізь!—прохрипів поранений, підштовхуючи Петра.

Колючий дріт і шкло ріжуть руки, але Петро напружується і, здираючи коліна, дряпається вгору.

Поранений хапається своїми скрюченими руками. Петро простягає йому руку, але сили вже покинули старого. Знову й знову стрибає він, але кожного разу все нижче й нижче.

— Тікай сам, не вилізу,—тужливо каже він і відлазить у кущі.

Кулі дзвенять і стукаються в паркан, вибиваючи дірки.

Петро озирається й бачить, як козаки дорубавши матросів, витирають травною шаблі. Вони весело перегукуються й сміються; вони ще не помітили Петра, він дивиться на них, застигши в якомусь тумані,—хмари низько котяться над горбами, так низько, що він головою чіпає їх.

І враз козаки перестають сміятися і шкірять зуби, а коні їхні теж повертають до нього голови й насмішкувато підіймають верхню губу.

— Он,—чує Петро крики й переносить через паркан ногу. Йому хочеться кинути вниз бомбу, але гострий біль враз пронизує ліву руку від пальців до ліктя.

— Поранили,—думає він і зривається з паркану вниз.

Перебігши порожній заводський двір і все ще тримаючи в руках гранату, він визирає на вулицю.

Пусто.

Сонце вже високо піднялося над заводами, та вулиці були мовчазні,

завмерлі хатки з зачиненими на засувки віконницями—нагадували заплющені очі мерця.

Коли Петро дійшов до своєї хати, ніхто не зустрів його.

Коли-ж він постукав, мати відчинила перелякана й радісно стурбована.

Його вже й не ждали. Знали, що панцерник за мостом, що козачня пробилася через болота й порубала матросів, а робітники розбіглися. Та поки-що мало хто прийшов: поверталися по-одиноці городами, продиралися через болота й очерети—сторону.

За мостом ще йшов бій, але це не тішило; червоні відступали.

Тривожні чутки невідомо як перелітають від дімка до дімка: ідуть від вокзалу й забирають; заарештованих відводять на вокзал—там контр-розвідка. Шепчуться, оглядаючись на всі боки, не називаючи імен:

— Кривого забрали.

— Старого Дудку з Симоном.

І тривога росте. А від вокзалу насувається шепіт і тиша.

І коли шрапнель, розриваючи повітря, як тонкий серпанок, бахне десь поблизу,—стає легше. Тоді дзвенять і вилітають шибки, і чутно кризь віконниці, як б'ється на підлозі тонке шкло.

Потім знов настає тиша і стрілки на жерстяних дзигарях перестають рухатись.

Кінні роз'їзди вже їздили вулицями, і коли сонце розпекло на сході кучугури—приїхала артилерія й стала біля церкви на майдані.

Артилерія почала стріляти, і селище завмерло.

З того боку відповідали, і було кривдно й боляче, що панцерник б'є тепер по заводах і хатах.

І лише собаки почували себе повновладними хазяями вулиці—вовтузяться в пилоці, ходять тічкою і ніхто їх не зачіпає.

Хіба несподівана смерть огнем і ревом розірве якусь із них. Тоді вони розбігаються, озираючись, але не бачучи нікого, повертаються знову й голодні, здичавілі за ці дні, гризуться знову.

Іноді козак, пролітаючи на змиленому коні, вистрелить у них з револьвера і тоді розлотовані довго й уперто женуться вони за ним і виють.

Так сконав вечір і прийшла ніч.

Невідомі ходили по хатах. Вони тихо підходили до вікон, не чути було їхніх кроків. Потім стукали кулаками в двері й увіходили в середину.

За десять хвилин вони виходили і йшли далі, а в хаті довго ще горів вогник і чувся дитячий плач і гомін.

Так від хати й до хати ходили вони й брали людей. Заходили як на влогах—з трьох боків. Заарештованих відводили на вокзал. І коли десь поблизу чувся їхній гуркіт—по сусідах знімалася безсила метушня й дорослі крізь щілини намагалися розглядіти, що твориться надворі.

Але надворі темно й чорно; лише ліхтарі хитаються серед імли, поблискуючи пригаслим шклом.

— Ой, батеньку,—забрали вже Семена з сином, Охріма-залізничника. Всіх беруть,—принесла з плачем новини сусідка Тарасиха.

Здається, що вже й забирати нема кого, та вони все ходять, дражнячи собак, і гулко на все селище гуркотять у двері.

Гуркотять так, що не спить усе селище і прислухається до їхніх кроків, що звучать під темними вікнами якось особливо гулаво й моторошно.

— Уже й Данила Хмельника забрали,—прибігла знову Тарасиха.

— А він?

— Що він? Одягся, попрощався з жінкою й пішов.

Петро міряє кімнату з кутка в куток. Що робитиме він, як прийдуть по нього? Невже спокійно піде, як усі? І чудно йому й на себе й на інших, що ті, котрі ще сьогодні билися на кучугурах—тепер, як миші, порозбігалися й поховалися по хатах і покійно прощаються з жінками. А за Дніпром ще-ж б'ються товариші...

— Заснути-б,—думає він і почуває, як мати вкриває його й стягає чоботи.

— Де бомба?—згадує раптом і, засунувши руку в кешеню, засинає.

Спочатку темінь охопила його, потім виринають обличчя: матрос, поранений робітник, командир панцерника. Вони докірливо дивляться на нього.

— Що я міг? Що я міг!—хоче крикнути Петро й підводиться...

— Ах ти, пацан,—усміхаються вони й обличчя їхні стають сумними:—Бідний пацан,—хитають вони головами й відходять.

— Ну!—кричить Петро й прокидається.

В хаті тихо... Жодного шелесту не чути в кімнаті.

Артилерія вже не стріляє й у вікно пробивається тонке місячне світло.

— Яка проклята тиша...—думає Петро і якесь почуття нереальності охоплює його.

Здається, що минулий день—то сон, страшний і безладний. Невже він тікав, як і всі, залишаючи матросів і кинувши пораненого товариша? Але що він міг зробити? Загинути? Пригадав вибух панцерника, смерть матроса: страшний сон.

Але пробудження було ще страшніше.

Повернувши від стіни обличчя, побачив над собою матір. Посивіла за ці два дні, вона нахиляється до нього:

— Тікай...

— Куди?—підвівся він з подушки, але матери вже не було.

— Мамо,—покликав і сам здивувався—такий незнайомий і чужий став його голос.

Вийшов до другої хати. Мати бігала кімнатою, навіщося розкрила скриню й почала викидати одіж.

— Лізь сюди,—повернулася мати до Петра.

— Та що таке?—спитав нетерпляче той.

— У Тарасихи трус...

Петро лише засміявся, а мати застигла, перелякано дивилася на сина. Він стояв перед нею, ніби зовсім чужий, і все сміявся.

— Що тобі?—спитала вона.

— Нічого,—відповів Петро. Він ніяк не міг уявити, що хтось може прийти й забрати його силою, кинути в лях.

— Я живим не дамся,—сказав він матері, а та замахала руками й заплакала.

— Ти краще розкажи, що діється,—розсердився син:—А то піду.

Йому стало шкода її, старої, і він додав:—Ти не бійся.

Тоді вона, перелякана,—куди піде він,—почала розповідати, перебиваючи сама себе.

— Копають ями за церквою,—сказала вона.—Не роби нічого, Петре, може помилують, я проситиму...

Нічого не відповідаючи, Петро відвернувся й вийшов надвір. Мати вибігла слідом за ним, благаючи, щоб він не виходив, але він відштовхнув. Йому вже не було шкода її.

Проклята вулиця теж була мертва й тиха.

— Хоч-би стріляли,—тоскно подумав Петро й повернувся до хати—тут хоч мати своїм причитанням розгонить моторошність.

Що він зробить, коли прийдуть?

От вони стукають, і він виходить на ганок. Вони питають, і він відповідає, заклавіши руки в кешені.

Так, він був на кучугурах. Був,—каже він і всміхається. Вони обступають його й хочуть обшукати, і тоді він кидає бомбу...

— Ну, а далі,—думає він і не може уявити:—Смерть.

— Тікати однаково нікуди,—міркує,—праворуч Дніпро, а ліворуч, де кінчається селище—завод, повний тепер козаків.

Петро ходить кімнатою, прислухаючись до голосів. Мати вже не плаче, не причитує; вона безсила лежить на ліжкові.

А вісті приходили все страшніші. Все довший стає список заарештованих. На гостей чекають всюди.

Так тягнеться ніч, тривожна й чорна—страшна;—здавалося, вона не мине ніколи.

— Хоч-би швидше вже приходили—каже він матері, але та не чує; вона спить, здрігуючи й стогнучи.

Коли досвітній присмерк вже просочується до хати, Петро будить матір.

— Вже прийшли?—скакує вона.

— Мабуть не прийдуть,—каже Петро,—вже світає.

Мати побожно хреститься й зав'язує хустку.

— Піду до корови,—каже вона.

Від цих слів Петро зовсім заспокоюється: за ним уже не прийдуть. Чого-ж не прийшли?

Люди починають боязко визирати з хат. Риплять хвіртки, і жінки озираючись, ідуть з відрами до Дніпра.

Але скоро починають стріляти гармати—гроза насувається знову.

— Наші наступаютъ,—шепотіли люди:—До вечора будуть тут.

Вулицями почали скакати козаки. Два рази біля церкви вдарили гармати. Надія росла. Росла й тривога за долю заарештованих. Козаки знову стукали в двері й вигонили людей на вулицю.

— Ідїть на площу,—кричали вони.

Люди виходили на вулицю. Там їх гуртом гнали на церковну площу.

— Куди женете?—питали сміливіші.

— На мітинг,—сміялися козаки.

— Будуть ваші оратори сьогодні виступати, а потім на небо вознесуться к чортам собачим.

Разом з усіма йшов і Петро. Натовп насувався тихо й похмуро. Намагалися не дивитися один одному в вічі.

Почували, що готується щось страшне, ще нечуване. Де-хто, нагинаючись, підбирав каміння.

Біля церкви прямо на натовп чорними зявищами дивилися гармати. Здіймаючись високо в небо, стреміли два стовпи з перекладиною. Це скидалося на гойдалку, але коли якесь дівча голосно запитало в матери, що це таке, козак, повернувши рябе обличчя, засміявся й сказав, махнувши рукою вгору:

— Качелі, дівка, качелі. Твого папу будем сьогодні качать.

Дівчина не зрозуміла й заплакала.

— Кого вішатимете?—впало запитання.

Натовп захвилювався; десь тонко закричала жінка. Почулися лайки й погрози.

Наїхали козаки, роз'єднали людей і оточили тісним колом.

Поскидали рушніці з плеч і демонстративно клацнули затворами. Стало тихо, і лише натовп дихав одними велетенськими грудьми. Суворо мовчали.

Козаки стиха гомоніли, чекаючи когось, і скоро з попівського дому вийшли пани-офіцери й натовп цивільних.

Козаки витяглися на конях, але офіцери, мабуть, не поспішали.

Важко відриваючись, падали липкі хвилини—натовп замер.

Офіцери залицялися до панночок в білих сукнях, голосно сміялися, й їхній сміх перекочувавсь мертвою площею, добігав до церкви й відгукувавсь луною. Здавалось, що хтось відповідає їм.

— Как страшно они молчат,—сказала одна з пань, обмахуючись хусткою; сонце було вже високо.

О, то їй так здається,—нічого страшного тут немає,—озвався офіцер з довгими, чорними вусами.—Позвольте, полковник, поговорить с народом.

— Только недолго,—озвався той і глянув на годинника.

Офіцер наблизився до натовпу.

— Тише!—крикнув офіцер, махнувши рукою.—Кто там ревет? Я буду говорить, а вы слушайте... Люди тех злодеев сейчас приведут. Военный суд присудил их к смерти. Вот, мы их сейчас будем вешать. Их вину вы знаете хорошо—это те, которые не хотели честно работать, поднимали бунты и продались жидам. Это те, кто разом с бандитами расстреливали по чрезвычайкам неповинных людей...

Він поправив шинель і вийшов наперед.

— Но мы знаем, что могут быть ошибки. Может быть поймали не тех, кого следовало-б. Для того, чтоб не погибли невинные, надо чтобы вы указали на тех, кто подбивал всех, и мы этих отпустим. Матери и жоны, вы можете спасти своих.

Офіцер замовк, чекаючи на відповідь, але натовп не ворухнувся, і лише Петро, що стояв у першому ряді, ступив був уперед, та мати з криком повисла на ньому.

— Не йди,—закричала вона.

— Ты что-то знаешь?—звернувся до нього офіцер.

— Нічого він не знає,—заступила Петра мати, а чийсь дужі руки підхопили й втиснули його в юрбу.

— Чого ти поліз?—питали Петра.

— У мене бомба,—сказав він...

— А может ты знаешь?—гостро спитав офіцер матір.

— Я ні. Я нічого не знаю.

— Задержите ее,—махнув він рукою і знову повернувся до натовпу.

— Значит вы признаете, что задержанные виновны. Теперь моя совесть будет спокойна. Мы их повесим. Стойте так и не расходитесь; на всех улицах казаки. Разговор будет плохой,—і, повернувшись, він крикнув до козаків:—Привести арестованих.

Коли їх привели й поставили в ряд, спиною до натовпу, офіцер хвилину перепочивши, почав знову:

— Пусть все видят, что мы делаем с теми, кто забывает все человеческие и божеские законы. Мы не бандиты и не буржуи—я сам селянин, но мы за закон, и никому не позволим ломать народные права. Мы передадим власть народу, как только дойдем до Москвы... А пока всякий, кто против нас, будет наказан... Ура!

— Ура!...—закричали козаки.

Поручник підніс картуза вгору й знову крикнув «ура», але натовп мовчав, і він, трохи почекавши, крикнув:

— Будем начинать.

Кіннота щільніше оточила засуджених, а натовп розгублено почав розтікатися, але з вулиць виїхали вершники й погнали людей докупі. Полетіли каміння. Козаки вийняли шаблі й щільними рядами штовхали людей до шибениці,—коли люди були вже за десять кроків до шибениці, офіцер крикнув:

— Казаки, рубать каждого, кто шевельнется.

І він відійшов до приїжджих з міста офіцерів і паній.

IV.

Їх привели.

Їх було п'ятнадцятеро.

Стояли тихо й понуро. Про щось стиха гомоніли між собою. Озиралися в усі боки, ніби сподівались ще на щось, але кругом мовчазним колом стояли козаки.

Вони повернули коней мордами до людей і палили цигарки, байдуже спльовуючи через кінські голови, натовпові під ноги.

А натовп крок по крокові, як німий звір, насувався і не можна було розібрати, чи то ззаду хтось тіснить його, чи він сам напирас з якоюсь непевною метою.

Над Дніпром, ніби чекаючи чогось страшного, застигла синя хмара. Мовчала.

Мовчали й люди.

Хвилини тепер біля шибениці метушилися нервові й злі.

Занепокоїлися навіть козаки.

— Позвольте начинать, — підїхав офіцер-промовець до полковника, що весело розмовляв з двома панночками.

— Разве время?

— Нет, — сказав офіцер, але ж натовп непевний, колиб чогось не було...

Полковник глянув на годинника.

— Уже два, а мне в четыре на обед в город надо.—Він нерішучо замовк...—А было назначено на три.

— Так...

— Да ну их... Начинайте, да ради бога, скорее.

— Как вы хорошо говорите, Павел Семенович,—звернулася до офіцера одна панночка.—Прямо Троцкий.

Всі засміялися з цього дотепу, а один спитав:

— А вона його бачила?

— А як-же; він приїздив, щось із місяць тому... Надзвичайно говорять.

— А «кукуруза» он может сказать?—запитав офіцер, і всі знову засміялися.

— Ах, чорт,—вилався раптом полковник.—Мы ж забыли священника позвать.

— Да большевики в бога не верят,—заспокоїв офіцер.

Та полковник наказав послати за попом.

Охочих сповідатися не знайшлося, і піп радісно зашкандибав од шибениці.

— Він може йти?—запитали полковника, але той іронічно відповів:

— Нет,—батюшці корисно буде подивитися, як вішатимуть його вівці.—Останьтесь.

Піп одійшов убік. Поручник сів на коня й махнув хусткою. Козаки напружили м'язи, і два тіла метнулося вгору. Вони потріпотіли хвилинку, чудно розгойдуючись у повітрі і стихли. Їх спустили.

Чого вони там пораються? — занервував полковник і глянув на годинника.

Барисні теж почали хвилюватися; на чотири з половиною призначено парад у місті, і вони можуть спізнитися. Піти-ж,—так тут буде багато цікавого.

Знову два тіла злетіло вгору...

Так три рази.

У натовпі жінки вже не плакали. Лише з кожною новою парою чувся важкий подих людей, як відповідь на передсмертний хрип повішених.

Блакитне небо й гаряче сонце клали довгі тіні від шибениці, натовпу й козаків, а з-за Дніпра синя хмара насувалася.

Стогнути й зідхаючи, натовп напивав.

Козаки затривожилися; вони знову зняли з плеч рушниці й, стримуючи хрипких коней, розмахували руками й кричали:

— Назад! Не напірай!..

Але натовп все дужче тис їх, припираючи до шибениці, і вони, б'ючи коней, копитами давили людей.

І коні вчуваючи якусь небезпеку відмовлялися йти й ставали дибки. Було нестерпимо задушливо. Комашня й порох сліпили очі й не давали дихати. Синіми лапами покриваючи все, насувалася грозова хмара.

Коні скаженіли. Гомін натовпу вже нагадував морський приплив і невпинно, як море, грізною стіною насував він, мов тінь від хмари крок по крокові тягла людей уперед.

За козацькими спинами працювали швидко й невтомно.

Вже шоста пара злетіла в небо, і люди знали, що залилося тільки троє: Дудки—батько й син та Коцюба, машиніст із депа.

Зараз їхня черга.

І коли хмара вкрила півнеба й перші краплі впали на чорну землю—натовп прорвав коло.

На хвилину вони стали одні проти одних: засуджені, козаки й натовп.

В небі вдарила близька блискавиця, і розсипався грім. Потім стало тихо й було чутно лише, як падають густі, як кров важкі, грозові краплі.

На землі коло шибениці, складені рівно, як штабелі дрів, лежали страчені, а троє, з зв'язаними назад руками, стояли рівно.

Спиною до натовпу, офіцер щось говорив до них. Він спокійно, поволі обернувся на гомін, глянув на переляканих козаків, що безпорадно на місці танцювали кінями, й саркастично усміхнувся.

— А, ближе посмотреть хотите? — протяг він і витяг з кобури ногана.

І чи від його спокійного й насмішкуватого погляду, чи від блиску оголеного револьвера, натовп раптом з'їжився й посірішав.

Офіцер знову повернувся до шибениці, продовжуючи перервану розмову:

— Так будеш тянуть?—спитав він юнака.

Той мовчав.

— Разв'язать ему руки,—махнув офіцер до козаків. І коли руки були розв'язані, повторив:

— Так будеш тянуть?

Юнак відсунувся й промовив рішуче й похмуро:

— Це мій батько...

— А, батько... Тем лучше..

Але хлопець стояв непорушно, і поручник щось крикнув козакам; у повітрі гадюками прошипіли нагайки.

— Будешь?

— Ні.

Знову засичали нагаї, і хлопця підняли з землі. Тепер він, поламаний і побитий, зігнувшись, стояв, тримаючи лівою рукою вибите око. Від пальців до ліктя рука світилася червоним.

Втомлено дихаючи, козаки відступили.

— Если будешь тянуть веревку—отпущу, а нет—так пусть батько повесит тебя.

Тоді глухо й гірко впали слова:

— Тягни, сину.

Потім старий, повертаючись до натовпу, сказав:

— Прощайте, не забувайте.

— Прощай... повік не забудемо,—почулося у відповідь.

Поручник стурбовано кинув цигарку:

— Нечего там.

Старий знову підвів голову й тихо промовив:

— Старій скажіть...

Майнула хустка, і батько не договоривши, ніби з своєї волі підскочив угору, на одну мить зупинився вгорі й знову полетів униз: чортова мотузка увірвалася.

Син нахилився над ним.

Стурбовано й соромливо забігали козаки, а повішений, застромлюючи пальці під мотузку, намагався розтягти петлю.

Як на страшний привид, скам'янівши, дивилися на нього всі, а він, осміхаючись, крутив шиєю і тремтячими руками поправляв комір, ніби він був тісний на нього. Туго зав'язана мотузка не відпускала шиї.

Поручник стрибнув уперед і, злякано крикнувши, вихопив шаблю, але в цю мить, розкидаючи ліктями людей, відриваючи матір, що кричала, чіпляючись, до нього, вискочив Петро і підбіг до шибениці.

Поручик підніс шаблю. Клинок просвистів у повітрі, і офіцер, не розрахувавши вдару, впав прямо під ноги Петрові. Це ніби розірвало невидиму мотузку, що не пускала натовп до шибениці. З диким ревом лото стрибнув він уперед і за хвилину не стало видно ні козаків, ні офіцера, а шибениця, зламана бурею, захиталася і впала.

Невелика церковна площа вмить стала бурхливим морем. Гаразд ще не розуміючи, що вони роблять, люди виламували кілки з церковної горожі, підбирали каміння. Просто до попівського ганку, відбиваючись од натовпу, відступала купка міських гостей і офіцерів.

— Козаки, козаки,—гукали вони.

Чулися поодинокі постріли, крики, вереск.

І раптом разом з густим дощем і грозою заторохкотіла стрілянина. Юрба метнулася вправо, потім уліво, але всюди натикалася на кулі й вогонь. Люди падали, вставали, бігли і знову падали, плутались у густому дощі води й олова.

На плацу густими лавами, з оголеними шаблями вилетіли козаки.

Петро, притиснутий до стінки, не міг ворухнутися, аж поки жах, крики й тупіт сотень ніг не влетів у його вуха й не переплутався з думками.

Якась жінка, посічена й порубана, з страшним, прилиплим до мокро-го лица волоссям, бігла до нього, шукаючи рятунку від вершника...

Тоді він закричав і, низько пригинаючись, побіг прямо до ґанку, де від натовпу й дощу сховались офіцери.

Машиналино перестрибуючи через калюжі та трупи, він біг все прямо.—Десять секунд!—гнала його настирлива думка. Поруч, спотикаючись та падаючи, бігли люди, а за ними на швидких конях гукали козаки, і важко хекаючи, рубали плечі й голови...

З розгону влетів Петро на ґанок, і хтось вистрелив у нього. Падаючи вже, він побачив грозове небо й тонку сітку дощу.

— Вбили,—подумав він, ударившись головою об чийось ногу. Та ця думка була тепер чомусь не страшна: він смикнув за кільце гранати.

Лежав.

— Вибухне—десять налічиш.

Осміхаючись радісною й злою посмішкою, лічив секунди.

— Раз-два...

Голова туманіла.

— Вбили,—почув він над собою голос, але відповіді не дочекався; огнем і громом рвануло вгору...

...Це була десята секунда...

Борис Тенета.

Недорід.

Суха рілля, мов сірий попіл.
І хмари куряви, мов дим...
— О, земле змучена!

Потопи
Твоїм западинам худим!

Хай гримне грім
і встане буря
І хляне хвилями гроза,—
І цю покірливість понуру,
Немов жалобу,—
розтерза!

Чи може бути щось палкіше,
Що, мов огонь,
сушило-б вид,—
Як непорушна,
тьмяна тиша
Німого степу в недорід?

В її руках на порох треться
Полинь
і жухне молочай,—
А колос мертвий ранить серце,
Немов роз'ятрений одчай!

Запнулась далечінь югою,
В задусі мініться село,
І невимовною
нудьгою
Сліпі долини затягло...

Нехай-би грім,
нехай і буря,
Нехай і племінна гроза,—
Бо хто-ж покірливість понуру,
Немов жалобу,—
розтерза?!

О. Лав.

Червона паранджа.

(Закінчення).

IV.

— У вас, серед молящих, що прийшла відсвяткувати Ураза-байрам, є непевні люди...—промовив за вечерею в саду імам-да-мулла високий чужинець, що в таборах Голодностепського будівництва вдавав із себе кореспондента закордонної преси. Вечорами його можна було зустріти в садку обительським самого, або ще з кількома європейцями-інженерами з будівництва. Ні обличчя, ні костюму, через темряву, впізнати було не можна. Тільки нестримна горлова розмова чужою мовою виказувала цю високу людину.

— Є непевні люди й досить шкідливі...—ще раз сказав він на запитливий погляд імам-да-мулли. І коли той знов таки не зрозумів його, він пояснив, знижуючи по змозі свій горловий голос. Від цього зашипів по-змійному:

— Саїд-Алі Мухтаров серед молящих...

Імам-да-мулла одсахнувся—немов розпеченим залізом хтось шпигнув його в обличчя. Навіть без потреби озирнувся.

— Е, та ви боягузи тут... А ще беретеся за такі справи... Концесії обіцяєте... Людини злякався...

Така впертість аж до нахабства ображала чутливу натуру імама, а в тім правда була за кореспондентом. Боягузи вони. Ось-ось у них з-під носа вислизне Кзил-Су, щоб колективи-комуни зростали на її бризках, а обитель тішитися надіями. Коли-б не ці люди, не інженери, давно-б уже пожовкло все, що прикрашає обитель...

— Саїд-Алі? Дивно...

— Не зовсім! Саїд-Алі—це якийсь підкинутий нам узбек, від сартів не родяться...

І це образливе, а правда-ж... Яка узбечка зродила такого упира, що рідні звичаї, віками творені адати ламає, як усохле бадилля пахти в покинутих джаяках¹⁾? Ламає, що невмолимий буран міжгірний...

---

¹⁾ Грядка.

— І ви певні, що то він? То що-ж він тут робити має?

— Підіть послухайте. Коло головної чайхани як на Червоному Майдані. Так і сподівайся Жовтневої Революції в самім Мозарі. Погляньмо з саду на мітинг...

— Гм...—відповів імам, простуючи покірно за високою постаттю до дувала.

А коло чайхани товпився й клекотав люд. Уперше за життя довелося так святкувати Ураза-байрам. Ошани пішли з кишлака в обитель. Чадачани, пізнавши Саїда, з почуття родинності, ставали на його бік і сперечалися в гурті до лайки. А на трибуні, власне, на нарах чайхани, з'являлися все нові промовці. Хоч і не красно говорили, але в запалі щирістю й голосом брали...

— Годі вже панувати за нашими горбами... Алахові молитви від нас і дома дійдуть...

— Кровопивці!—вигукує хтось з гурту...

— ...Не дасть їм води, нехай як ми конають голодні!..

— Хай моляться!

— ...Синів за кордоном тримають та з якимись білими в садку своєму, як у магометовім раю, нашими душами на загибель торгують...

— Ходім...—Куди йти—невідомо, але настрої був не на користь обителі.

З саду через старезний дувал вирнуло чотири голови. На чолі був імам-да-мулла. Розкішна чалма квітчала одкохану хвилясту бороду. Обличчя імама було що нижче, то ширше, і ніс, як плантаторська цибулина, синіючи, приплюск серед лиця...

Три інших, по європейському голені, в нових атласових ярмулках, не були схожі на узбеків. Прикриті рясною гушавиною, вони ховалися від звичайного ока й тільки щось шепотіли приглухуватому імам-да-муллі...

— Саїд, Саїд,—пройшло в натовпі, що вже залляв і вулицю над обительським садом.

— Саїд-Алі!—принишкли постаті за дувалом...

— ...Остання надія на вас...—долітали Саїдові слова.—Ви—сини країни, ви—той самий нарід, для якого будемо з такими труднощами голодноstepську систему... Мусите-ж ви рятувати Узбеччину від оцього глитайства (махнув рукою на високий минарет, де саме з'явився черговий суфі), рятувати себе від голодної загибелі... У нас посуха... земля виснажена, а тут...—в цей час ніби навмисне зашумів обительський водоспад,—он бачите, куди витрачається наше багатство—во-да...

І ось зчинився такий лемент, що Саїда перестало чути.

— Колективи... комуни... Масою закінчимо... Порятунок...—виривалися окремі фрази. На трибуні товпилися, сперечались...

А за дувалом між чотирма головами просунулося щось блискуче й раптом вибухнуло. Ні диму, ні полум'я. Тільки приглушений рослиною ляск, як чабанським батогом, покрив лемент. Ще більша зчинилася метушня, а на трибуні звалився Саїдові на руки міраб-баші Юсуп-бай. Почув і Саїд, що по тілі прокотилося до ніг щось слизьке, мокре. Під рукою защеміло.

І вмочивши руку у власну кривавицю, Саїд погрозово зняв її догори: — Ось кров'ю своєю присягаюсь, що зруйнуємо це гніздо упирське!.. Ви бачите!.. нас...

Розчервоніла маса гойдалася й галасом своїм покрила дужий Саїдів голос. Пораненого Юсуп-бая пронесли до крайньої чайхани. Притиснувши рукою рану, Саїд змішався в натовпі...

І довго ще, як рій недобраний, гуло на майдані обительським. Суфі давно відкривав останній повечірній азап, а вони все гули, неначе відчували, що, роз'єднавшись по чайханах, їх, як глухих куріпок, переберуть по одному й знесилять...

Зникли й чотири голови в куцах садка за дувалами.

V.

Постріл обительського садка ніби замовк тільки в садку за дувалами. А в степу, в просторах Голодностепських, він залунав громами. Залунав погрозовою передвісткою, стривожив і без цього занепокоєних виселян.

Значить, обитель води не дасть. Ош буде сперечатись за Кзил-Су. То що-ж матимуть оці нові, розплановані кишлаки? Вони-ж і тепер ось, щоб себе напоїти, цілими днями їздять до Учкургану за водою. А степ чим напоїти?

Так пролунав по Голодностепській долині постріл у день Ураза-байрама.

Ходжентським артілям виділено землю на південно-тунельній дільниці. Кишлак розташували під грудьми першого гірського валу, де містилися бараки робітників. Два прочищені джерельця дзюрчали в хаузи прозорими, хоч і бідними струмочками. Але вони живили надію оцих півтисячі родин, що кинули Ходжент і, повіривши комуністам, прийшли шукати нового щастя.

Землевпорядник Дар'їн опецькувато перекочувався по табору з кутка в куток. Два його помічники бігали як на пожежі. Кишлак, розпланований задалегідь на тисячу дворів, ніяк не вміщав у собі й половини. Кожен дехкан ішов за гуртом перевірити, чи не в кращому місці оселяють його сусіду. Проходячи повз шатра попередніх своїх ходаків, що

встигли вже й рівцем обкопати свою садибу, де-хто вже бурчав незадоволено. А коли діставав свою частку, бігав з кутка в куток, щось міряв ступнями, і все здавалось, що от-от ляже, упаде на цій шматку землі, щоб відгородити її від заavidків сусід.

Коло одного хауза Дар'їн несподівано наскочив на гурт жінок, що з глечиками чекали, доки набіжить з джерельця цілюща рідина. Враз почулося:

— Ай-і! Пошть!.. Ай!

Дар'їн знав, що узбецьку жінку треба обходити подалі, але надивавшись їх гурт, він все-ж на мить спинився. Здалося чомусь дивним, щоб отут, серед майбутнього колективного жіноцтва та трималися-б так забобони.

Але щось дуже сіпнуло його за рукав.

— Не можна! Урус ніліза! Вони жінчини без паранджі... Он хауз для мужчин...

Голос ніяк не був схожий на дужу руку, що так жваво повернула за рукав землевпорядника. Більше з цікавості, аніж з покори озирнувся, і якийсь непевний звук вирвався мимоволі з вуст. Він побачив тільки коси. Розплетені й по плечах послані, неначе потік киплячої смоли, пасма ховали чиєсь обличчя. Рука хапалася за них, а друга все ще смикала землевпорядника. Почувалася і боязкість і настирливість.

— Гетьте! Ідіть! Це хауз жінкам!..—майже шепотіли губи під покривалом довгих, хвилястих кіс. Дві блискучі зірочки очей ледве проби-валися крізь пасма.

— Що це, товаришу Дар'їн, попали у полон до жінок?

— Ні чорта не розумію!.. Мені треба до репера, а воно вчепилося... Та ще й дівча!..

Узбечка озирнулася й раптом, зірвавшись, кинулася навтіч до гурту, що сполошено присів і чекав, поки Дар'їн піде.

— Бім-хон! Бімі!..—спиняючись, промовив Лодиженко ледве чутно.

— Цікаве дівча, тов. Лодиженко... А я все-ж мушу йти до репера.

— Після, після! Треба їх попередити, а то...

— А то що?

— Лиха не оберешся... Ходімте, я вас давно шукаю... Ваші помічники нарізують садиби по-над ґрунтом заводу. Ми-ж умовилися, щоб завод відокремити парком.

— Під парк одрізано дванадцять гектарів...

— Їх уже дехканам ділять... Поспішайте!..—І спинився, виглядаючи очима Дар'їна, що ніби не йшов, а котився манівцями туди, де стояли будівлі заводу. Очима виряджав Дар'їна, а думками линув назад, до хауза, куди неначе з цепу зірвана, побігла Бімба-хон.

Він знав від Юсуп-бая, що ходженці селяться всі тут, коло бавовняного та олійного заводу. Знав, що й Юсуп-Ахмат-Алі селиться тут і що його вже обрано на міраб-баші, але чомусь не вірилося, щоб Бімі теж була з ним. Весняна подія в далекому Ходженті здалася казкою, що її довелося чути, солодко дрімаючи в вечірнім холодку.

— Може то й не вона?—лізло холодне й непотрібне запитання. Та певність, глибока й тверда, опанувала молодим Лодигенком:

— Це вона, це вона...

Ходженці селилися найдалі від живого міста. Їх кишлак названо Кзил-Юрта. Ураза-байран для них минув у турботах, переїздах та в гарячці по розділу ґрунтів. На свято в обитель Мозар-дихана пішло щось десятків зо два дехкан і за ними мулла Юсуп-бай.

Вже три дні по Голодному степу ніби вітром розноситься чутка, про те, що в обителі пристрелено Саїда, і якісь нові настрої оповідали закинутих сюди людей. Це були настрої розпачу, а з ним родилася упертість та рішучість.

Що буде, те й буде...

А по шляху з центральної дільниці їхала крита гарба, і два верхівні маячили в степовій пилюзі. Ще здалеку її помітили з контори заводського будівництва й дивувалися, що гарба їде самотнім шляхом з лікарні. Цим шляхом возили хіба-що хворих або вмерлих, і то до лікарні, а не навпаки.

Запитали телефоном лікарню. Відповіли не зразу. Євген Вікторович, нарешті, повідомив:

— Міраб-баші Юсуп-Ахмат-Алієв... Його поранено на святкуванні в Оші. Положіть у бараці заводської амбулаторії...

— Хто поранив?—запитав інженер Данилко в рурку.

— А чорт їх розбере!.. Нашого Мухтарова теж вшкрябнули. Сьогодні поїхав у Кампір-рават... Міліція з Намангану була й нічого не знайшли. Затримали з десятків ошан...

Навіть у рурку почував інженер, як набридло Хралкову розповідати.

В заводським дворі спинилася гарба. Кіннотчик скочив з коня й розігнався в контору, та його спинив Данилко.

— До амбулаторного бараку підвозьте...—і взявши з рук червоноармійця пакета, не читавши, поклав до кешені.

Коли знимали з гарби Юсупа-Ахмат-Алі, не знати звідки збіглися Кзил-Юртівці. Навіть ґрунти свої покидали. Жодної звістки ніхто не додав, а вже в гурті пролунало:

— Юсуп-бая пораненого привезли... В обителі... За Кзил-Су... Юсуп-Ахмат...

Лодиженко підійшов до інженера Данилка й запитав, як на похороні:

— Хто це?

— Поранений на святі в Оші... Саїда теж...

— Саїда? Де він?..—ще більше занепокоївся техник.

— Зараз він уже в Кампир-раваті, в Синявського...

З гурту де-хто озирнувся. Ім'я Саїда зашепотіли сотні вуст. А в середині чути було, як хворий пересохлим голосом кидав окремі фрази своїм сусідам:

— Обитель за воду... дехкани виздыхають... врожаї обительські... Задушити треба прокляте гніздо...

— Алла-гу-акбар! Алла-гу-акбар!..—мовили старіші задні. Навіть співчуття Юсупові, коли почули таке богохульство, якимсь холодом пройнялось. Та почуття самозахисту ятрило свідомість. Напрошувалося запитання:

— Хіба тільки їм шляхи життя мусять встелятися килимами розкошів? А діти стількох голодних, що ще й гріха ніякого не знають—хіба вони не таке-ж право мають на Кзил-Су?..

— Обитель, чи ми?—нараз пролунав чийсь допитливий голос. І лемент, що не обіцяв бодай співчуття обителі, гаряче відповів на це запитання.

— Нас уже стріляти почали представники божі...—вигукнув юнак-узбек у червоноармійському одязі.—Годі вже нам богобоязненно позирати на схід, де стоїть оте страховище!..

— Алла-гу-акбар!..

— Годі! Цить!..

— Кзил-Су!.. На Голодний степ Кзил-Су!..—загомоніли сотні голосів, заглушивши тим хрипкий вигук червоноармійця...

Закутана в червону паранджу Бімба-хон продиралася крізь натовп до бараку. Побожно відступали узбеки перед доччиним горем. Навіть червоноармієць застиг напівслові, коли побачив закутану жінку, і ніби вчув придавлений стогін з-під чорної чиммат¹⁾), як з глибокої домовини.

VI.

Сяк-так налагодивши партійний осередок на Кзил-Юртинському заводі, Лодиженко повертався в Кампир-рават. Чомусь після останньої зустрічі з Бімі в Кзил-Юрті в Лодиженка не стало сили працювати. Чи може вплинула подія на Ураза-байрамі, а чи така вже втома від кидання з місця на місце, з роботи на роботу. Здалося, що якоїсь постійної,

¹⁾ Чадра, покривало.

потрібної роботи він не робить. Отак бігає з кутка в куток по Голодному степу, неначе втікає від всевидячого ока. А де-ж його робота?

— Паразитизм...—спльовуючи, відганяв думку, що впліталася в нестримний гуркіт коліс дрезини.

— Башкам парпал?—почув співчутливе запитання робітника-узбека, що, вмиваючись потом, працював на вирлі дрезини.

— Йок, акя! ¹⁾. Я не п'ющий...—відповів і інстинктивно взявся за вирло. Узбек поступився трохи й, ніби даючи приклад, ще відважніше запрацював.

— Спробуй, мовляв, отак, як я. Начальникувати легко, а ти попрацюй...

А Лодиженкова думка завзято відповідала в такт ритму вирла:

— Не первина... Не на того наскочив... Та я... Поспішай тільки...

І вони, напружуючи молоді сили, ніби змагаючись, погнали дрезину вгору.

— Башкам парпал!..—вже впевнено й з легенькою посмішкою сказав узбек.

— Та ну тебе!.. Вчепився...—розсердився техник і тут-же кинув вирло. Ліворуч прорізувалася смуга через гребінь, а в кінці смуги чорніла пляма південного тунелю. Ще з весни покинуто цей вхід, і працю провадилися з долини на протилежнім боці. Вихід північного тунелю сполучався з виходом у південний тільки трьома кілометрами глибокого арику.

А все-ж таке безлюддя здивувало техника, і він звелів спинити дрезину. Поміркувавши мить коло дрезини, Лодиженко манівцями пішов до виїмки, щоб нею дістатися до входу в тунель.

— Чому в тунелі немає вогнів? Хіба режим ощадности й Преображенського теж зачепив?.. Дивно...—І пішов. Трохи не рачки спустився з крутого укосу й, озирнувшись, пішов на вхід. Рейки вкрилися іржею від безділля. На дні каналу валялося в безладді каміння, то зрушене з боків, то неприбране після роботи.

Узбек-робітник лишив дрезину й теж пішов за Лодиженком. Правда, його більше зацікавила загадкова мовчазність, аніж почуття солідарности.

Важкий морок у дзвінкій дірці тунелю спинив Лодиженка на хвилину, але він поманив узбека піти швидше.

— Підемо по-під стіною помацки. І щоб ні шелеснуть, ні кашлянуть!

— А шакали?..

— Ніяких шакалів... Їх давно вже перебито, або загнато в гори... Пішли...

¹⁾ Ні, брат!

Темрява збільшує час. Звиклий до цього тунелю, Лодиженко йшов, не спиняючись, але здавалося йому, що надто довго тягнеться остогидла тиша. Чому немає ліхтарів? Він що-разу намацував дроти проводки від електростанції й не міг розгадати, чому не світиться. Озираючись назад, він уже не бачив світлої цяточки входу.

— На четвертому кілометрі...—подумав у відповідь на свої непевні запитання. Значить, ось-ось мусить бути вертикальний шурф, де проектувався запасний шлюз... Згадав, що вже скільки місяців, як було дано Синявському наряди на шлюзи в тунелях, і разом ніби чогось злякався...

— Ех, доведеться повертати...—майже вголос промовив і скам'янів. На нього наскочив його супутник.

В глибу тунелю світилася зірочка ліхтаря й чути було віддалений го-мін. Інколи зірочка зникала й знов з'являлася та пересувалася з місця на місце.

— Працюють?—з напівзапитанням звернувся узбек.

— Цс...с... тут роботу давно скінчено... Таке безлюддя...

Зірочка загоїдалася й почала ніби наблизитись. Лодиженко шарнув по тунелю, шукаючи місця сховатись. Згадавши, що тунель облицьовано й потиньковано, він сіпнув узбека, і той схопився спроквола. Може монтери? Може знов почнуть працю з цього краю тунелю? То чому-ж ніяких ознак на поверхні: ні бетонщиків, ні цементу, ні вагонеток.

Довгенько ще довелося йти вперед, обмірковуючи зустріч. Ззаду давно зникла зірочка ліхтаря. Майже непомітно з'явилася, як прірва вгору, свердловина з піднятим віком шлюза, як лезо гільотини.

Жодної драбини в свердловині не було, але звикле око Лодиженка примітило зайвий провід електричний. Намацавши його внизу, техник ще більше здивувався, що провід той перетинав упоперек тунеля.

— До бурок... А може міна?...—і думка зростала й палила. Рука шарпнулася по кешенях за ножем, щоб роз'єднати провід. Кешені порожні. Тут-же помітив, що при ньому немає і його кешенькового ліхтаря.

— Дарма.. Давай швидше ножа!..

І вже як перетнув шнур, тільки тоді інша думка, як докір, запитала:

— А може-ж це в кінці тунелю бурки... Сподівалися-ж не сьогодні-завтра з'єднати північний вхід з південним. Може останні бурки заклали з обох боків...

Не кидаючи шнура, пішов далі по тунелю. Шнур то тягся по долівці, то повисав на старім електропроводі. Лодиженко ще не один раз мацав руками по кешенях, чи немає ліхтаря. Турдиоган ледве встигав за техніком і щось бурчав. Лодиженко тільки циткав машинально, а сам ішов з якимось лихоманним запалом. Треба було встигнути й перевірити, чи

то бурки, чи ні, та коли треба буде приєднати до вибухів.

— Навіщо-ж така таємність?.. Проводка зверху...—Почував, що на пучках у нього не стало шкури, що вона обтерлася об шорсткі бетонні челюсти тунелю.

І майже непритомний упав ниць на рейку. З розгону ударився об щось тверде, непорушне і впав. Турдиоган почув і спинився. Якусь мить стояв і міркував, що сталося спереду.

Лодиженко застогнав.

— Турдиоган!... Обе-режно... не вдарся...—ледве почув узбек знизу. Помацки дійшов до якихось штабелів залізних коробів. Оdsaхнувся й звернув у бік, де чувся голос техника.

— Сірників теж немає?..—Почув він запитання технікове ніби з льоху.

— Йок-де!..¹⁾ — безпорадно відповів.

— Йок-де, йок-де!..—злився Лодиженко, вже сидючи на рейці. Він ще й досі гадав, що вдарився об край тунелю, і дивувався, що непомітно пройшов середнього шурха, де було на початку роботи джерельце. Звівши голову, він дивився крут себе, безпорадно водячи очима, від чого вони тільки дужче щеміли. Сплюнув.

— Коліна, мабуть, вистрелили-б, коли-б капсулі було надіть... Турдиоган-аця!..

— Я тут стою...

— Помацай, куди ми дійшли...

— Тут якісь скриньки... Ціла купа...

— Скриньки? Може динаміт?..

— Даламит, даламит... Той самий даламит, що ми возили... Ціла тура... Кюп бар²⁾ даламит...

Лодиженко схопився. Доторкнувшись до штабелів цинковок з динамітом, його пальці, як гадюки, полізли по холодному цинку, намагаючи жилу проводів.

— Мерзотники!..—цідив крізь зуби, а руки все ще виміряли міну.— Тон з чотири динаміту вперли... Оце так гостинець був-би... та ще в якім місці...—Тим часом Лодиженко намацав причіпок і відчув місце, де положено міну,—саме в кінці тунельного узвозу, де натраплено на косу пливучу плаху. Через цю плаху кинуто й роботу з цього боку, щоб піти їй проти.

Не гаючись, помацки обрізав провід від колектора, що був удовбаний у челюсти тунелю. Обрізав увесь електропровід з обох боків і по челюстях і, поспішаючи, рушив назад.

¹⁾ Немає.

²⁾ Багато.

Залізні ворота шлюза в контрольній свердловині було спущено...

Яка каналська точність і обережність! Заложено міну й зачинено вхід до тунелю.

І це зробили ті-ж самі люди, що ось два роки вперто довбають бескеття, щоб таки пробуравити нутро й пустити воду. Вони не вагаючись, кинули на свій труд, розтерли краплини поту, що ними стікала їх молода енергія, вмивалося напружене тіло...

— Мерзотники!..—знов тільки й міг вимовити Лодиженко, позираючи вгору, де блищало, мов обичайка з підситка, коло світла. Там ледве миттіли зірки. Серед світла, що падало з свердловини, ледве можна було пізнати одне одного.

— Турдиоган! Підопри, я полізу... Не чекать-же нам тут...—і, не доказавши, скочив на плечі дужого узбека.

Ледве вхопився рукою за ланцюг від воріт шлюзу. Зіп'явшись ногами в свердловину, гукнув пошепки:

— Коли відкрию, гайда до виходу, я буду там...

Відповіді не було.

— Сорок шість метрів...—застряло в мозку, коли поширилась відтулина й зникли зірки. Ногами ледве торкався боків свердловини, а руками цупко тримався за ланцюг, і підтягався. Бінокль шаркотів об овал бетону, а піт заливав очі. Починало теплішати.

І тільки на останніх трьох метрах спочиваючи, глянув униз.

Невмію дерся вгору, зриваючись ногами й придушено крекчучи, й Турдиоган.

VII.

Обхідного арика на Кампир-рабатському узгір'ї закінчували. Синявський поклав на ці десять кілометрів стільки своєї енергії, що навіть його живіт поменшав. Одяг, що теліпався на ньому ніби з чужих плечей, був мов-би на кілку. Зате нервова система остільки зміцнилася, що він міг, запалюючи люльку, вислухати спокійно Лодиженка про те, що в південному тунелі на 11-му кілометрі він роз'єднав приготовлену до вибуху міну. Неначе мова йшла про те, що на звалці трохи не збігли з рейок кілька вагонеток. Тільки очі на загорілому обличчі то запалювалися, то погасали й примружувалися.

— Я викликав телефоном з горішньої станції червоноармійців і поставив над обома входами в тунель...—закінчував Лодиженко.

— Добре зробили... Динаміт дійсно треба перевірити... Да... скандальна історія... А ми закінчуємо. Мухтаров тут. Сподіваємося цими днями пробну воду пропустити аж до південного тунелю.

— А північний тунель...

— Там пробрили штольнію на чотири кілометри... Гадалося, що й південний проб'ємо... Тоді-б воду пустили аж до Майлісаю. Ви розумієте, що тоді сказала-б маса, що наосліп селиться по голодній пустелі!..— І тут тільки Синявський пожвавішав. Стало зрозуміло, що не першу міну знаходить Синявський.

— А міна, знаєте, річ зрозуміла!.. Дві тисячі, що загинули на Кампир-раватській греблі з Мацієвським,—то теж міна й, може, не менша за тунельну... Це й зрозуміло: Преображенський теж форсує роботу в південному тунелі... Мухтаров, навіть, запевняє, що цими днями проб'ються принаймні тимчасовою штольнею...

— Преображенський сам керує в південному тунелі?..

— Вже з тиждень, як його пригнав сюди Мухтаров... Обіцяє пробити до пуску проби...—і потягши так, що полум'я схопилося на тютюнові, розпустив брижі над очима й, прояснівши, додав:

— А роблять, знаєте, переселяни одчайдушно. Ну просто, я вам скажу, каторжно... Я оце позавчора з'єднував штольнію, так, не обідавши до пізнього вечора, вранішня зміна не знялася... Кінчимо, кажуть... Доки не вигнали вже їх нічною зміною, не кинули... Даремно, кажуть, не даєте попрацювать... Це-ж наша справа... собі робимо й плати не вимагаємо, то самі й час визначаємо... Довелося згадати про їжу...

— Куди вам!.. Ніякого порівняння... Ці рвуться дістатися води. І пробивати з півкілометра за головним шлюзом до Кзил-Су пішли всі з інженером Мухтаровим. Вчора дзвонив, що за два-три дні матимемо пробу...

Почувалося й по роботі, що Синявський готується прийняти «пробу». З тунелю весь час ішли вагонетки з породою, або з усякими уламками й поверталися в тунель порожні без облицьовних масивів. Ні з вагонетками, ні в каналі не було жодного європейця. Голі до пояса тіла, як чавун, виблискували проти пекучого світла, вмиваючись потом. Лязкіт заліза, гарчання каменю та узбецька говірка зливалися в якусь гармонію праці. І що найбільше: жодного карнайчі. Аж чудно якось не почувати важкого гупання, або піднебесного голосу співця, коли праця на мить стихає.

І, зрозумівши Лодигенкову посмішку, Синявський відповів:

— Прекрасно працюють... Ні, знаєте, я переконуюсь, що й з узбеків можна зробити... не плем'я, а націю...

— Да... дуже приємно...—відповів на це Лодигенко, знаючи й раніші думки Синявського про «тубільців»-«сартів»...

VIII.

Голову Голодностепського арику збудовано в глибокій затоці, куди Кзил-Су доходить в часи найінтенсивнішого прибуття води. Головне спо-

рудження збудовано над увіходом до тунелю, що пробивав на півтори сотні метрів високу скелю. За тунелем пішов глибокий арик-виймка, а до Кзил-Су лишалося з півкілометра простору затоки між овалом тієї-ж скелі. Це ніби якесь гніздо звилася собі Кзил-Су і, відпочиваючи в часи свого найбільшого бурхання, замулила затоку.

Саїд-Алі, ще вивчаючи Голодний степ, проїжджаючи тут на своїм «сі-рім», намітив це неприступне гніздо. Інженерна комісія вважала, що головне спорудження Голодностепського каналу мусить бути на півтора десятка кілометрів нижче. Це забиало по-над сотню метрів зниження течії чотирма водоспадами, але там природне провалля відлучалося від Кзил-Су й тяглося ледве не до злощасної Кампир-раватської греблі. Це провалля було навіть глибше за Кзил-Су й у ньому цілий рік стояла вода.

Зате тут, де спинився Саїд, гирло зовсім неприступне, обгороджене високою скелею. Найбільш сільові води можна спинити й вони, піднявшись, розіллються по долині, вище головного спорудження. Ані краплі води не зникне нікуди, зберігаючись в оцім природнім басейні.

Головне спорудження голови арику закінчували монтажем електро-механізму, що мусив-би працювати, коли-б закінчити величезну електро-станцію з другого боку цього-ж коротенького тунелю. Півтори сотні метрів його довжини спадають на тридцять шість метрів. Силою падіння води в тунелі мусять обертатися величезні турбіни гідро-електричної станції, що й обслуговуватимуть не лише всю Голодностепську іригаційну систему, а й усю запроектовану Саїдом Мухтаровим промисловість. Чотириста кубо-метрів на секунду, що проносила бурхлива Кзил-Су в найсухіші періоди року, цілком гарантували безперебійність роботи гідро-електростанції.

Два інженери з будівного відділу допомагали Саїдові вести роботу прочистки гирла. Саїд-Алі сам хотів наглядати над роботою, де перші краплі Кзил-Су потечуть до Голодного степу. Що-разу з'єднувався телефоном з Преображенським, з Синявським, з Тяжоловим. Гримає на всякого й поспішав, гнав.

З Намангану що-дня запитували телефоном, коли повернеться з роботи в управління. З тону цих запитань Саїд розумів, що в Намангані коїться щось неприємне й навмисне відкладав своє повернення з дня на день. Кортіло пустити воду, бо здавалося, що останній раз він походить між тисячами робітників, як голова Голодностепського будівництва. За три роки свого головування вперше так настирливо домагається Наманган його приїзду.

Тяжке передчуття, навіяне подіями останнього року й особливо пострілами в обителі, робили його самотнім, покинутим. Тисячі дехкан, що

були під його безпосередньою орудою, таки підкопувалися під Кзил-Су, підкопувалися під жилу обителі Мозар-Дихана, щоб зрештою знекровити це кубло. А йому тяжко!

Не стало в Саїда упертого завзяття.

Під рукою щеміла ще цятка від розбійницької кулі. І хто-ж стріляв? Узбеки?..

На узбека?..

З будки, де містилася сторожа шлюзова, покликано Саїда до телефону. Ішов, як на заріз.

— Храпков... Доброго здоров'я, Євгене Вікторовичу...—і в голові мигнуло:—Чого-це я так розм'як? Замість тов. Храпков—Євген Вікторович...—Так, так... товаришу...—Що? РСІ? Ну то що-ж? Я звільнив за їх згодою... Мусів... Та не кидають-же нам розпочату роботу?.. Вони добровільні...

Спітнівши, повісив рурку. Дзвінок ще скільки разів прорізав стриману тишу. Саїд подивився на апарат очима, що нічого не бачили, а коли дзвінок умовк, схопив рурку:

— Доктор Храпков! Алло! Ви чуєте? Здавайте лікарню лікареві Залустьянцу, а самі від'їжджайте до Намангану. Я призначаю вас своїм заступником в управлінні... І не думайте!.. Це давно вирішено... Гонять комітета в потилицю! Ніяких компенсацій, нехай судяться... Преображенський?.. Передайте Преображенському—нехай з власних коштів компенсує безробітних... Я знаю, чия це справа... Годі!.. Жодних поступок... А, киньте ви!.. Ви—мій заступник, і я забороняю вам хоч копійкою поступитись на користь отієї безглуздой вигадки!.. Вішаю... Приїду не раніш, як за місяць... Мушу побувати в центрального уряду...

Надів рурку на кілочок, що аж схитнувся весь апарат.

— Хулігани!.. Паскудство!... Плати їм за те, що не їх узяв на роботу, а дехкан... Нове діло! Я мушу їх питатись... Хуліганство! Робітниками називаються, оберігають інтереси держави... Робітничо-дехканської держави... Останню сорочку здерли-б... плати прогули... плати переїзди, переходи, компенсуй за те, що йому робота не подобається, а то ще й за те плати, що в тебе робить хтось інший... Га?.. інтереси робітника!.. Це все Благельманова робота. Незмінний робочком... Художник, можна сказати, в справі конфліктів... Візьмеш...—і, задумавшись, посинілий від злости, Саїд-Алі несподівано опинився перед Ісен-Джаном.

— Ти ще чого тут?

— Саїд-бай! Правовірні занепокоєні й ідуть... Кзил-Су, Дар'я найсвятішого Дихана... Алла-гу-акбар! Не клич на голову свою лиха-зла... Поговори з ними...

— З ким?—не розумів Саїд.

— Там ідуть...—Схудлий Ісен-Джан з потріпаного бородою скидався на пса, що після довгого блукання по ярмарках кишлячних таки дійшов додому. І винувато, і радісно, і одвикло принохується він до господаря та ласки й обурення чекає від нього не знати за яку провину.

Дивлючись на закуреного пилюгою й змороженого Ісен-Джана, Саїд-Алі запитав:

— Це ти відкіль?.. так забився в ці нетри...

— Я з лікарні... Мені сказано, і я манівцями, а вони... Та я вже бачився з ними... Тут коло водоспаду... Ввесь ош і молящі з усієї Узбецьчини...

Ісен-Джан озирався й ніби збирався утекти від гніву Саїдового, що ось-ось прорветься крізь задуму та турботи. А гнів Саїда він уже знає, ще з першого року робіт на Голодному степу.

Не розуміючи, для чого Саїд озирнувся на загін червоноармійських коней, Ісен-Джан зник уже за першим горбом скель.

— Передайте командиріві, щоб були наготові... Нехай буде зі мною...

І від цього зробилося соромно Саїдові. Хіба просив він чиєсь допомоги за-для балачок з дехканами-узбеками. Чи думав коли, що червоноармійці потрібні йому, щоб захищатись...

— Тьфу!..—виплюнув і рушив до гирла.

Тільки тепер почув, як готував силою падіння водоспад Кзил-Су. Це якось підносило його невтамованого ще духа і кликало вперед до перемоги...

З гирла було чути інші звуки. Їх галасливість говорила про спішність, захватність роботи. Не пройде два-три дні, як буде покладено в гирлі достатнього арика, щоб пустити в степ воду. Пустити й заспокоїти скептичних майлісайців. Та-ж десятки тисяч люду оселилося в долині Голодностепській і всі очі на нього, на Саїда, звели!

IX.

— Де-ж вода? Давай воду, щоб вірили ми в твої обіцянки... Воду!...— чулося в повечірнім рокоті припишклого на ніч Голодного степу. І він мусить дати їм хоч зразок води, відкривши тимчасові шлюзи...

Клекіт водоспаду перейшов у ледве помітне дрижання гір, а слух ловив новий тисячеголосий лемент.

— Ідуть!—згадалося Ісен-Джанове попередження. Чи попередження-ж то?

На сонце набігла гірська хмарка й раптом пішов дощ. Такі дощі отут у горах бувають кілька разів на день. Бризне, запоорошить і ніби засо-

ромиться пекучого сонця. Розірветься хмарка на клаптики, і вони опадуть безвільно й звільнять сонцеві безмежну дорогу...

Чи попередив його Ісен-Джан?

По-над берегами Кзил-Су пливла, як розмальована шовком різнобарвним, хмара. Здавалося ніби тисяча люду несе гіганта, а коли переходив натовп прірви, балочки—біла смуга чалм нагадувала гадоку. Вона гнулася зозулястим черевом, поринала такою-ж головою й гула якимсь незадоволенням.

Підвівся Саїд-алі. Згадав мітинг на майдані в день Ураза-байрам і чіткіше відчув, як защеміла уразка під руками...

— Роботи не спинять...—кинув він молодому інженерові-стажору, що в найбільшу спеку ходив з непокритою головою. Покалічені пальці на лівій руці цього молодого інженера примушували його весь час тримати руку в кешені, що справляло вражіння несерйозного ставлення до роботи. Та Саїд знав інженера Коржикова...

— Подбайте, щоб тимчасове річище як найшвидше пробити до Кзил-Су. Можна навіть не одвозити ґрунта...

— Я так і розпорядився ще з ранку, тов. Мухтаров... Ми з Долідзе умовилися так. Він навіть з гирла частину робочої сили перекинув мені...

— Правильно... Чекайте,—спинив Саїд Коржикова,—он ідуть з обителі...

— Ми вже знаємо... Хтось сповістив...

— Так... То що ви гадаєте?...

— Нічого...

— Як нічого? Але вони йдуть з войовничими намірами!...

— Ну, певне, зібралися, як слід... Та ми теж...

— Хто ми?..—допитувався колись дужий Саїд-алі й цим виявляв свою нервовість...

— Ми?—перепитав Коржиков.—Робітники техніки, всі... Ми стрінемо... Вже й делегацію обрали. Ви не втручайтеся. Он делегація пішла назустріч...

Саїд тільки тепер помітив, як вилазили з долини гирла десятків зо два підперезаних чапанами, півголих дехкан-робітників. Вони рачкували навпростець один по одному, і їх легко було на схилі гори полічити. А внизу кипіла робота, немов поза гирлом ні люду, ні якихсь інших інтересів і тривоги немає. В білому кителі, в узбецькій брилі інженер Долідзе перебігав по «підшові» прочищеного вже гирла. Якийсь з техніків нівелював «підшову», а на скат одну по одній котили навантажені ґрунтом вагонетки. Канавою-смугою простяглося тимчасове річище в далечинь, де сховалася в берегах під бескеттям гомінка Кзил-Су. Що мурашки ворушився люд на гирлі.

А з берега все більшав клекіт тисяч білих чалм.

Підійшов командир кінного загону, і Саїд-алі без слів рушив з ним по нерівних верхів'ях, в обхід гирла, назустріч тому клекотіві.

Делегація від робітників на гирлі чинно стрілася з авангардом обительських оборонців. Тут були ішани-мулли, найближчі помічники імама-мулли Алімбаєва, а за ними з усього Узбекистану вірні сини батьківського адату, поклонники іслама. Свідомість того, що вони приносять аллахові оцією подорожжю до верхів'я Голодностепського каналу певну жертву, відбивалась на обличчях похмурою урочистістю, а втома від трьох десятків кілометрів по бескеттях додавала ще й мученицького вигляду.

Роботи на гирлі не припинили навіть тоді, коли настав час полудневого чаю. Самим робітникам-дехканам чомусь кортіло як-найбільше віддячити обителі за те, що в неї хліба й пахта не посохли, а їм навіть напиться не ставало. З брудних хаузів допивали, може, позаторішню позеленілу воду.

Добро хіба примусило йти в Голодний степ і каторжником працювати, щоб..?

Щоб мати воду...

А вони, товстошії фанатики, прийшли й сюди. О, тут право не ішанське. Тут вони, що своїми м'язами видушують собі оту воду, вони господарі...

— Працю-уй!—неслося з гирла змішане гоготіння. Азартом праці пройнялися й залізо, і лязкіт його тільки доповнював загальну музику.

— Працю-уй!..

На узгір'ї спинилися.

— Ель гамду ліллах!¹⁾—перші промовили делегати.

— Бісміллах!²⁾—відповіли зморені ішани.

— Бісміллах... Бісміллах... Бісміллах... ах...—прогуло в передніх рядах і полилось, як вода, в натовпі загальним грудним зідханням:

— Ллах-ах-ах...а-ах!

— Ес салам алейкум³⁾—починають знов голодностепці.

— Алейкум ес салам!—вітаються прийшли й за прикладом голодностепців сідають поруч з ними.

— Добре, дуже добре, що великі мужі згадали Ураза-байрам і відвідали й нас, що примушені голодом добувати собі краплю води. Алла-гу-акбар...

1) Слава богові!

2) В ім'я богове!

3) Мир вам, здорові будьте!

— Ла ілога іл аллах, Магоммадан расул аллах! ¹⁾—вмощуючись, підхоплювали мулли-ішани.

Одноокий Гурум-Сараєць Ахмет-Карім-бай пильно дивився на них і так енергійно крутив своєю волохатою головою, що ішани покірно замовкли.

Клекіт прокочувався в глиб натовпу, що все ще прибував. Поодинокими гуртками виділялися задні й навіпростець спускалися вниз, де кипіла робота. А по-над Кзил-Су все ще тяглася безкінечна смуга білих чалм та розмальованих чапанів. Все, що мало менше сили, чи менше бажання йти в таку далечінь, все це плелось в хвості, і от-от вони почнуть проклинати ініціаторів такої безглуздої подорожі.

А в ухах ще дзвенів постріл у день Ураза-байраму...

Ахмет-Карім почав:

— Акяляр ²⁾! Нам дуже приємно дізнатись, що ви з добрими намірами прийшли в таку далечінь, щоб побачити й благословити наш труд...—Він богобоязненно звів своє око в небесний простір. Ісен-Джан, що сидів поруч з Ахметом, тихенько підвівся й пішов у натовп.—Ми прийшли сюди з голоду, шукати краплину води, щоб мати хоч черствий окраєць. Нас загнала сюди лиха година...—знов притих і глянув на задні ряди. Голос його, як і погляд, підносився поверх натовпу й примушував коритися...

— А чого прийшли ви?...—прогремів уже погрозовий голос...—Ви не мали краплі води, чи ваші шанани бавовни зблідли від посухи, чи ваші діти плачуть, не хочучи їсти чорної шовковиці... Чого, скажіть! Коли вас пригнало лихо, то йдіть, ідіть... Беріть китменя й копайте, добувайте собі воду, щоб не голодували діти... А може вас прислав імам Обительський?

— ...Заспокойтеся!—звів він волохату руку.—Заспокойтеся!.. Коли ви прийшли, щоб не дати мені—він ударив себе в маслакуваті й теж зарослі шерстю груди кулаком—щоб мені заборонити дістатися до такого-ж щастя, як мав імам, то...—ніби щось заткнуло йому горло. Око, здавалося, от-от лусне, рука робила невизначні знаки, а голоса не було. Це зробило убійче враження на ближчих, а задні похмуро загомоніли...

— До роботи ми вас не допустимо...—викрикнув один з голодностепців, низенький, але широкогрудий Беш-арикець...

Де-хто схопився з місця. Схопився й Ахмет-Карім. Раптом йому повернувся голос:

— Не пустим... Нам однаково вмирать... А обителі ми дамо води в

¹⁾ Нема бога, крім бога, і Магомет—його пророк...

²⁾ Браття!

чергу, щоб полити рослину... Купатись обительській пташині що-дня в свіжій воді, милуватись Алімбаєвим гостям красою водоспаду не дамо... Годі!..

З гурту вийшов Ісен-Джан. Скуйовджена борода розвівалася від гірського передвечірнього вітру. Ледве блищали зморені очі. Важко старому перекиричати тисячний натовп. Але слухали його й вірили.

Махнув і забрянчав бірюзовими чотками. Правовірні зааніміли. І старечим, хоч і дужим ще для нього, голосом заговорив:

— Я старий уже... Півроку я сторожував Кзил-Су і злився з нею, розумію її гомін. Мені важко згадати, що перестануть шуміти її водоспади... Важко й за наше найсвятіше місце, Мозар-Дихана... А чи здійметься у мене рука на отих безліч голодних діток, що в Голодному степу прийшли шукати порятунку... Я правовірний... Алла-гу-акбар... Два роки вже виконую я ваші доручення, два роки служу божій волі, і от не знаю... де більше його прогнівлю... Бісіміллах... Мені оце сказано, що в п'ятницю будуть пускати на Голодний степ першу воду...

— А...а-а-а... Воду-у-у!..—Покотилося по узгір'ю.

— Ми мусимо бути там...—Закінчив Ісен-Джан, сідаючи, як зварений. Задні зовсім його не чули, а переднім здалося, що Ісен-Джан не те щось говорив, і те, що сказав—незрозуміле...

Говорили ішани, їх спiniaв Ахмет своїм голосом. Кричав натовп і стихав, добравши, що тільки кожен сам себе чує й розуміє в такому лементі. Сідало сонце десь за шпильями, і холод туманом котився по бескеттях. З табору збиралися голодностепці на узгір'я. Купками розсідалися з білими чалмами і довго, довго ще й при місяцю говорили про голодних дітей, про всохлі свої поля. А на долині Голодностепській зростали нові кишлаки, як добра запарка. Там будують бавовняні заводи. Що-дня везуть тисячами пудів хліба. Тракторами орють ниви, щоб на весну вже поливати... І робилося соромно чеснішим, а ішани, зрозумівши своє безсилля, тільки зідхали та обіцяли немилість аллахову за невірність...

— Алла-гу-акбар...—не сходило з уст ішанів.

— Алла-гу-акбар...—погоджувалися на цім і голодностепці.

Тільки під ранок узгір'я, як поле бійки, вслалося поскорчуваними трупами. А на просланім чапані, звівши покляклі руки до сходу сонця, молився Ісен-Джан. Молився і може проклинав свою звичку, що ні вдень, ні вночі не давала його старечому організмові спокою...

Один з обительських суфі прокирчав перший заклик Азапу, і поле трупів заворушилося, вкрите росою.

— Ло іллога іл-аллах...

Саїд дописував накази та телефонограми про свято пуску першої води, а голос суфі спогадами труїв його запал...

Кзил-Юртівський завод став тим середовищем, куди йшла молодь, бо її тягне все нове. Ішли й старі, бо їх цікавив вигляд заводських будівель та система ариків, що узорами хазяйновитими мережили величезний шмат сусідньої, збитої на пилогу землі. І ті арики ніби от-от залле вода й дзюрчатиме, аж доки зеленою шапкою не вкриються доріжки й не зацвіте пишним цвітом сад. Завод вірив, що буде вода.

Бімба-хон, розпитавшись у хорого ще батька, вже втретє сходила в комсомол. Сидіти було важко на останній лаві, в душній кімнаті. На неї озиралася молодь узбецька, бо вона одна жінка, ніби заблудилася в цю хату. Тісніше натягала чиммат і замотувалася в червону паранджу.

Невже оці збори, оці молоді й такі боязкі, несмілі обличчя стануть її проводирями, рятівниками? Одна лиш біла жінка, що за столом. Вона як квітка цвіте юнацькими ранками: й сміється, і говорить, і пише... Вона одна встигає й відповіді й запитання давати на зборах.

Та вона біла. Коли-б вона зазирнула під паранджу? Коли-б...

І раптом до столу підійшло троє мужчин. Середній озирнувся й вимовив її ім'я.

— Бімі...

То ввійшов Лодигенко робити доповідь про роботи Голодностепські.

Бімба-хон ладна була схопитись і зникнути в шатрі кишлячнім. Йй здалося, що ті два узбеки, що з Лодигенком, помітили її сором і непокій, коли зайшов Лодигенко. Але Бімба-хон не зрушила з останньої лави. Тільки щільніше обгорнулася в своє шовкове напинало.

Лодигенко доповідав. Мішаниною з узбецьких та російських слів маловав труднощі будівництва, перешкоди й не міг не дивитись на останню лаву. Відчував тремтіння зняковілої дівчини й її не дитячі, може й не зрозумілі їй хвилювання, і це підбадьорувало його, надавало свідомости перемоги.

...— І ось у п'ятницю ми маємо пустити на Голодний степ першу воду... Ми певні, що поруч цієї води, поллється струмками й чиясь кров, кров відданих борців за Голодностепську проблему, і все-ж ідемо до кінця. Величезну роботу в тунелі якісь злі недобитки хтіли зруйнувати нечуваним вибухом... Їм не пощастило. Нашого найбільшого борця за Голодний степ вже скільки раз пробували забити. І тільки непереможна воля самих дехкан зробила те, що в п'ятницю...

Молоді долоні зірвалися й затопили залю в бурхливих оплесках. Лодигенко побачив, як Бімба-хон, забувши за свій стан, випростала руки й теж забила ними дрібно й ляскотливо. Техник спинився на півслові й захоплений заплескав і собі в долоні.

— Привіт! Привіт тобі, дитя, народжене в борні голодностепській! Привіт і шана тобі, перша узбецька жінко, що біль і радощі майбутнього тебе хоч краєм зачепила...

А серцеві юнацьому ми скажемо:

— Умри на час перемоги нації!..

—... В цей день комсомол мусить демонструвати свою міць і свідомість нових завдань майбутньому поколінню... Як шкода, що узбецька жінка... Голодний степ мусить і її людиною зробити... Коли-б у вас була комсомолка, що в цей день зняла-б прилюдно паранджу... Це був-би перший вибух міни, що поклала-б початок будівництву нового побуту... Та жаль...

Бімба-хон ще щільніше закутувалася в червоне покривало з чорним напиалом на очах. З півсотні пар очей озиралися на неї, а вона мовчазна, як прикована, сиділа, й ніби говорила:

— Віки минули й оповили мене в червону паранджу, закривши мені світ тканною волосінню. А ви, юнаки, що боязко ще й самі ступаєте перші кроки по землі, чи стало-б сил у вас знімати з мене цю облуду?..

Величність традиції й міць адату втілювалися в невеличкій червоній купці на останній лаві в залі комсомольських зборів. І по обличчях узбеків-юнаків пробігла горда посмішка. Вони мають міцний адат і покірну йому жінку. Вони згодні з промовцем, вони разом з ним сумують, що в свято немає комсомолки, щоб розкрила прилюдно своє обличчя, але... повірити в те, що це таки станеться, значить образити самого себе, образити батьків і всю красуню Фергану, що світ пишається з її краси й традицій...

— Ця дівчина вступила в комсомол?—запитав Лодиженко дочку інженера Данилка, що керувала зборами.

— Ні ще. Це дочка Юсуп-бая, що лежить у бараці...

— Знаю...—нестримно перебив Лодиженко.

— Я мала з нею про це сьогодні говорити, але вона чомусь вийшла раніш за всіх. Цього з нею ніколи не траплялося...

— Гм... дивно... Злякалася може, щоб не приневолили зняти паранджу...

— У неї славний батько...—повідомила Маруся. Виховайте, каже, мою дочку, і я буду вам вік дякувати... А сам двох жінок має... Інтересний узбек... Читає навіть...

— Ви ще не все знаєте про нього. Це найкультурніша людина отут серед багатьох тисяч голодностепського люду. З нього можна-б мати доброго партійця, коли-б його енергія не підпала раніш під сектантсько-анархістичні, напівтолстовські впливи з глибоким та міцним корінням панісламізму на зразок брахмистів у Індії.

— То звідки ви маєте такі відомості про Юсуп-баєва? Мені він здається узбеком, правда, багато розумнішим за інших, та й усе...

— Мало... Та в усякім разі він буде радий, коли його дочку Бімба-хон...

— Ви й на ім'я її знаєте?—уже щиро здивувалася Маруся, кинувши навіть складати папірці.

До столу посунули комсомольці й відтисли Марусю від Лодиженка. А надворі від барака хворих майнула по-за рештованням заводським червона паранджа. Лодиженко остільки осмілів, що, не стримавшись, гукнув:

— Бімі! Бімба-хон!

Червона паранджа зникла за рештованням. На техніка не зовсім миролюбно подивилися комсомольці-узбеки. Вони не чули на кого й що гукав Лодиженко, але примітили куди дивились його очі, й одвічна образа від білих за східню жінку злістю відбилася в чорних юнацьких очах.

Іван Ле.

У лісі.

Я в лісі.

Літо.

Ліс струнить.

То грає вітер на верхах сосон,

Звисає гронами блакить.

Златаві сосни—мов ряди колон

В античнім храмі.

Не знаю, дійсність це чи сон?

Пливуть симфонії верхами,

І сонце в небі, як криниця золота.

Несу, немов вінок, свої літа.

Лісі!..

Лісі!..

Шумить...

На флейті грає хтось: то пташка.

А я, надхненна, яснозора,

Шукаю щастя.

— А-у!—од радости кричу,

Мені відгукують комахки хором.

— А-у!—а сосни вторять:

— Шу-му!.. шу-му!—

Іду.

Блакитна в травах тінь. Ген!.. ген!..

Дзвіночки—мов лісне сузір'я:

То в лісі, на узліссі,

Пташки блакитні перелітні

Дорогоцінне розгубили пір'я.

Срібліє день:

То з вітром шепчеться ручай.

День—ручай.

— Ручаю!.. Ручаю!..

Я—

Щастя шукаю!—

— Щастя?..—

Ручай звучить, немов струна,

І срібним струменем між соснами луна.

Це хтось підслухує.

— А-а!..

Сос-на.

Стара вже, сизокоса,
Волоссям стріпує й запитує:
— Хто ти, срібноголоса?
Мавка?—
— Ні. Я дівчина... А може мавка?..
— Яка ласкавка! Шукає щастя?..
— Шукаю я..
— Ген там!—показує сосна
І дзвонить срібно по верхах,
І хвоями доріжку стеле.
— Леле!—
Біжу, лечу, а серце паленіє.
— О, мріє, мріє!—
В траві—ген... там... щось... синьоріє.
Шукаю щастя.
Прибігла:
— Ой, то тільки квітоньки розквітли!
Немає щастя влітку..
Отак і осінь, осінь і зима; а далі?..
— Знайдеш, знайдеш.
Прийде весна!..—
Це знов сосна,
Сестра сизоволосої.
— Прийде весна.
А далі літо—
Розквітне папороть лісна!—
Іду.
Срібліє день.
День—ручай.
— Ручаю! Ручаю!..
Слухай!..
Я —
Щастя шукаю.
— Щастя?
І знов біжу, і знов лечу
В зелений ліс,
В далекий край.
То сміх, то плач,
А то одчай.
І знов сосна:
— Іди!.. Рушай!..
— Гай!.. гай!..
Я в лісі.
Літо.

Агата Турчинська.

Усі враз.

(Закінчення).

III.

Кільки місяців поміж підприємців Чикаго уперто ходили чутки про якийсь новий незрозумілий рух серед робітництва. Робітники знали, що нагоняє жах на промисловців своїм маршуванням і раділи, немов Ван Мур, коли він танцював од захвату на тротуарі біля бакалійної крамниці, почували зловтішну радість од цього. Вони пригадували дитинство й той гнітючий жах, який оповивав батьківську оселю підчас безробіття й раділи, що можуть нагнати теж жаху в оселі багатіїв. Цілі роки блукали наосліп у житті, намагаючись забути лихо й злидні, а тепер почували, що живуть змістовно, простують до певної мети. Коли раніш їм говорили, що в них є сила, вони не вірили.—Йому не можна вірити,—думав робітник, стоячи біля машини та позираючи на товариша біля іншої машини.—Я чув його промову й переконався, що він дурень.

А тепер робітник біля машини не думав такого про свого товариша. У сонних мріях вночі він бачив нове видовище. Сила, що спала в ньому, навіяла йому ці мрії. Він бачив себе немов часткою якогось велетня, що йшов по землі.

— Я наче крапля крови, що тече в жилах Праці,—шепотів він сам собі.—Своею незначною силою я додаю сили серцеві й мозкові Праці. Я став часткою велетенського руху. Мені не треба говорити, а лише чекати. Коли Похід є той рух, я братиму в ньому участь. Хоч і який я стомлений після праці, це не спинить мене. Багато разів доводилося мені бути стомленому й самотньому, та тепер я частка великого колективу. Я знаю це, свідомість сили прокинулася в моїй голові й хоч-би мене й переслідували, я не віддам того, що здобув.

У конторі тресту сільсько-господарських машин одбувалися збори власників. Обговорювали новий рух, що повстав серед робітників. Він перекинувся вже й на фабрику плугів. Що-вечора люди не поспішали вже безладною юрбою в різні боки, а йшли струнко, всі враз, цегляним тротуаром вулиці, на яку виходили двері фабрики.

Девід Ормсбі був на зборах такий-же спокійний і стриманий, як завжди. Коли банкир, один із директорів тресту, скінчив промову, він підвівся й почав ходити по кімнаті, заклавши руки в кешені. Банкир був огрядний з рідким темноруським волоссям і випеченими руками. Говорячи, він бив по довгому столу посеред кімнати парою жовтих рукавичок, немов акомпануючи своїй промові. Ормсбі попросив його заспокоїтись і сісти.

— Я хочу сам піти побачитися з цим Мак Грегором! — промовив він, наближаючись до банкира й кладучи йому руку на плече.—Можливо, це нова страшна небезпека, як ви кажете; хоч я цього не думаю. Тисячі, навіть мільйони років земля йде своїм шляхом, і я не вірю, щоб тепер вона спинилася.

— На щастя я знайомий з Мак Грегором,—додав Ормсбі, посміхаючись до присутніх у кімнаті.—Це лише звичайний чоловік, а не Ісус Навін, що міг спинити сонце.

У конторі на вулиці Ван Бюрен сивий, самовпевнений фабрикант стояв біля столу, де сидів Мак Грегор.

— Якщо ви нічого не маєте проти, то ходімо звідси,—мовив він.—Я хочу поговорити з вами, але так, щоб нам не перешкодили. Гадаю, що підемо кудись на повітря.

Обоє, і Ормсбі й Мак Грегор поїхали трамваєм, до Джексона Парку. Цілу годину, забувши про обід, вони ходили стежками парку під деревами. З озера віяв холодний вітер і парк був порожній.

Спинилися на помості, що виступав у озеро. Девід Ормсбі спробував розпочати розмову, за для якої прийшов сюди, але побачив, що вітер та шум хвиль, які розбивалися об палі, заважає говорити. Не міг зрозуміти чому, але відчув задоволення з того, що розмова відсунулася. Увійшли знову в парк і сіли на лавці обличчям до озера.

Девід Ормсбі відчув зненацька ніяковість у присутності мовчазного Мак Грегора.

— Яке я маю право запитувати його? — спитав сам себе й не знайшов відповіді. Кілька разів починав говорити про те, що мав на думці, але звертав розмову на інше.

— Є де-які люди, яких ви зовсім не брали на увагу,—почав він, кінець-кінцем, примушуючи себе говорити. Засміявшись, провадив далі, задоволений, що нарешті порушено мовчанку.—Ви та інші забули про таємницю психології дужих людей.

Девід Ормсбі глянув пильно на Мак Грегора.

— Я не вірю, щоб ви вважали, ніби ми, промисловці, прагнемо лише грошей. Ви мусите бути далекозоріші. Ми маємо певну мету й спокійно та уперто домагаємось її.

Знову фабрикант глянув на мовчазну постать, що сиділа біля нього у присмерку, й розум його намагався зрозуміти мовчанку Мак Грегорову.

— Я не дурний і, можливо, розумію, що рух, який ви викликали поміж робітництва, щось цілком нове. В ньому, як у всіх великих ідеях, є сила. Можливо, я вірю в цю силу, бо чого-б тоді я прийшов?

Знов Ормсбі зніяковіло засміявся.

— Я розумію все-ж таки вас,—мовив він.—Хоч усе своє життя служив я грошам, але не став їхнім невільником. Ви певно не припускаєте, що така, як я, людина може ще цікавитись чимось опріч грошей?

Старий фабрикант глянув через плече Мак Грегорове на листя дерев, яке тремтіло від вітру.

— Були видатні люди та відомі лідери робітництва, що розуміли мовчазних компетентних слуг капіталу, — промовив він майже різко. — Я хочу, щоб ви теж їх зрозуміли, навіть самі стали одним із них. Не за-для багатства, що це дасть вам, а за-для того, що так ви служитимете всьому людству. Ви самі побачили-б правоту цієї справи й зберегли-б свою силу та використали її для кращої мети.

— Хоч історія мало, а то й зовсім не згадує людей, про яких я говорю. Вони непомітно пройшли крізь життя, творячи мовчки велику свою справу.

Фабрикант замовк. Хоч Мак Грегор не сказав ще нічого, старий чоловік почував, що розмова йде не так, як слід.

— Мені хотілося-б знати, що ви маєте на думці, що хочете здобути для себе й для своїх товаришів.—Потім гостро додав:—Кінець-кінцем, немає нам рації гратися в піжмурки.

Мак Грегор не відповів нічого. Підвівшися з лавки, вони знов почали походити разом стежкою.

— Істинно дуже люди не мали місця в історії, — гірко провадив Ормсбі.—Хоч вони й не домагалися слави. Були вони і в Римі, і в Німеччині за часів Лютера, та ніхто не знає про них. Але не зважаючи на те, що історія про них мовчала, вони все-ж таки хотіли, щоб інші великі люди зрозуміли їх. Поступ людства далеко важливіша річ, аніж порох з-під ніг кількох десятків робітників, що маршують вулицями, хоч і вони відповідалні за поступ людства. Ви робите помилку. Я пропоную вам пристати до нас. Коли ви хочете порушити заведений лад, ви можете попасти в історію, але це не повинно цікавити вас. Те, що ви намагаєтесь зробити, не є справжня робота. Нарешті воно призведе вас до поганого кінця.

Коли обоє виходили з парку, в старого фабриканта виникло почуття, що розмова не дала наслідків. Йому було сумно. Цей вечір приніс йому поразку, а він не звик до поразок.

— Це стінка, якої я не можу пробити,—думав він.

Вони мовчки йшли по-над парком під захистом дерев. Мак Грегор, здавалося, не чув того, що йому говорено. Наблизившись до цілої низки порожніх місць, одкритих до парку, Мак Грегор спинився й, прихилившись до дерева, поринув у думки.

Девід Ормсбі теж зробився мовчазний. Він згадав своє юнацтво в маленькому селі біля фабрики плугів, свої зусилля вибитись у люди, довгі вечори, коли він читав книжки, намагаючись здобути знання.

— Чи ви може гадаєте, що юність має в собі таке, чого ми не в силі зрозуміти?—спитав він.—Невже всі зусилля терплячих робітників науки завжди були ні до чого? Чи може прийшла якась нова доба в житті, яка зруйнує весь наш устрій? Невже ви думаєте, насмілюєтесь думати, що такі люди, як я, лише незначні одиниці в необсяжному цілому? Невже ви заперечуєте нашу індивідуальність, право вести перед, творити цінності й контролювати життя мас?

Фабрикант глянув на велетенську постать Мак Грегора біля дерева. Почував роздратування й, запаливши цигарку та пахнувши разів зо три, викидав її геть та знов запаливав иншу. У кущах десь позад їх застрекотали цвіркуни. Вітрець тепер ледве повівав, злегка гойдаючи гілля дерев у них над головою.

— Чи ви гадаєте, що на світі є вічна юність, яку люди втрачають самі того не свідомі, юність, що вічно руйнує, що розкидає те, що віками будувалося?—спитав він.—Невже багате на досвід життя дужих людей так таки нічого й не варте? Чи ви вважаєте, немов ті порожні поля, які вигріваються на літньому сонечку, що ви маєте право мовчати в присутності людей, які не лише мислять, але й укладають свої думки в дії?

Все ще нічого не відповідаючи, Мак Грегор показав пучкою на шлях, що виходив до парку. З бокової вулички завертала за різок юрба людей, ідучи довгою низкою по двоє в шеругу. Коли вони проходили по-під вуличним лихтарем, що гойдався злегка на вітрі, обличчя їм на мить осяяло світло, й Девідові Ормсбі здалося, що він побачив на них глузливий вираз.

На мить він спалахнув гнівом, а тоді щось, можливо ритмічний крок людей, знов повернуло йому спокійний настрій. Струнко, всі враз, робітники пройшли повз них, повернули за різок і зникли під будівлею повітряної залізниці.

Фабрикант облишив Мак Грегора. Це побачення, скінчившись несподівано зустріччю з Робітничим Походом, якось гнітюче вплинуло на нього.

— Врешті це юність і юнацькі сподіванки. А що, коли вони доведуть до кінця надумане,—міркував Ормсбі, сідаючи до трамваю.

У трамваї Девід Ормсбі висунув у вікно голову, дивлячись на довгу низку будівель обабіч вулиці. Знову згадав свою молодість та вечори в рідному його селі Вісконсін, коли він, сам юнак, разом з іншими юнаками ходив, співаючи, залитими місячним сяйвом вулицями.

На якомусь пустирі знов побачив робітників, що маршували туди й сюди під командою стрункого молодого чоловіка, який стояв на тротуарі під вуличним лихтарем, держачи ціпок у руці.

І сивий фабрикант у вагоні трамваю схилився головою на спинку лавки поперед нього. Напівсвідомо в уяві його сплив образ дочки.

— Я не пустив-би його так легко, будучи на місці Маргарет. Бай-дуже якою ціною, але я втримав-би його,—пробурмотів він.

IV.

Робітничий Похід викликав до себе не однакове ставлення. Одні вважали, що це щось невимовно велике й надхненне. Ми всі свій вік вікуємо, немов маленькі звірята в клітках якогось величезного звіринця. Так само кохаємось, одружуємось, народжуємо дітей, відчуваємо часом пориви сліпої жаги, а тоді щось трапляється, якась незрозуміла відміна в нас. Молодість минає. Ми робимося дражливі, заклопотані, дріб'язкові. Життя, мистецтво, великі пориви, мрії—все це минуло. Увечері приміський житель виполнює редьку при місячному світлі й заклопотаний тим, що у пральні йому розірвали білий комірець. Він згадує, що чув у крамниці, ніби залізниця пускає вранці додатковий приміський поїзд. Від цього спогаду ніч йому видається чарівною, бо що-ранку він зможе на десять хвилин довше походити коло редьки. І в постаті цього чоловіка, який стоїть заглиблений у думки біля грядки з редькою, є дуже багато рис, властивих усім людям.

Ми животіємо дріб'язковим своїм життям, і враз у нас виникає почуття, яке виникло тоді, коли почався рух Робітничого Походу. На одну мить ми робимося знову часткою великої рухливої маси. До нас вертається оте дивне захоплення, що переходило на всіх од Мак Грегора. Почуваємо в уяві як тремтить земля під ногами робітництва. Свідомим напруженням розуму намагаємось збагнути, що відбувалося в мозку лідера того року, коли люди зрозуміли його думку, побачили те, що бачив він—робітничі маси, які йшли походом через увесь світ.

Я сам намагався зрозуміти цей великий і разом з тим простий розум. Пригадуючи слова одного письменника, що люди завжди творять собі богів, я зрозумів, що бачив народження такого бога, бо він був тоді богом—наш Мак Грегор. Згадка про його дії ще й досі живе в пам'яті людській. Його велика тінь одбилася на думках людських на багато віків.

Тяжкі зусилля зрозуміти його вагу без кінця висуватимуть з-поміж нас наслідувачів його.

Не далі як минулого тижня я зустрів чоловіка — це був офіціант у клубі. Він затримався біля скриньки з цигарами у порожній більярдній поговорити зі мною і зненацька одвернувся, щоб заховати ті великі сльози, що виступили йому на очах, коли я згадав про Робітничий Похід.

Буває часом інший настрій, коли посідає зневіра. Йдучи вранці до своєї контори, я дивлюся, як горобці стрибають на бруку. Злякавшись мене, маленькі крилаті створіння пурхають і летять далі. Повз мене проїздить хлопець на візку, підстьобуючи кошаву шкапу. Зустрічаю двох робітників, що важко чалапають вперед. Вони нагадують мені тих інших робітників, але я говорю сам собі: ці люди завжди чалапатимуть, ніколи не підуть вони ритмічним маршем, враз з іншими робітниками.

— Ми оп'яніли тоді від юнацького запалу, — говорить мій знесилений мозок, коли я простую далі.

Чикаго й досі Чикаго після Мак Грегора й Робітничого Походу. Вагони повітряної залізниці бігають, клацаючи над головами, трамваї дзеленьчать дзвониками, натовп людей пливе вранці з шляху від Ілінойської станції, життя поспішає далі. Промисловці, сидячи в своїх конторах і згадуючи Робітничий Похід, кажуть, що це був безглуздий вибух повстання недоумкуватих людей проти ладу.

Яка убогість розуму отих промисловців! Бо-ж увесь зміст того руху був самий лад. Цього й досі не змогли вони зрозуміти. Вони не в силі збагнути, що спочатку треба зрозуміти прагнення ладу, запалити ним свою свідомість, а тоді вже починати справу. У всіх нас є божевілля індивідуального виявлення себе. Кожний із нас хоче вискочити вперед і порушити своїм тоненьким дитячим голоском велике мовчання. Ми ніяк не розуміємо, що коли зрушивши пліч-о-пліч всі враз, ми піднесемо свій голос, то затремтить од гуку його й земля і море.

А Мак Грегор це зрозумів. Розум його не притьмарений був дрібницями. Осяяний великою ідеєю, він наважився провести її в життя і вірив, що йому пощастить із цим.

Він був могутньо озброєний. Я бачив, як виступав він на зборах, як дуже його тіло гойдалося вперед і назад, кулаки стискалися, а владний суворий голос вимагав, б'ючи наче гук барабана в уха робітників, що товпилися у тісній кімнаті.

Пригадую, газетні співробітники, записуючи промови Мак Грегорів, говорили, що його утворили віки. Місто запалилося вогнем цього чоловіка ще від тоді, як, злякавши Бравнову коханку в залі суду, він примусив її розповісти всю правду. Він стояв там, незграбний рудий шах-

тярський син, дивлячися в злі обличчя суддів та слухаючи протести від рою правників, а всі в залі тремтіли від його промови, що витягала на світ денний усі гріхи Першого Району та таврувала легкодухість людську, яка дозволяла порокові отруїти все сучасне життя. Це було друге «J'accuse»¹⁾ з уст другого Золя. Мені казали, що коли він скінчив промову, не лишилося в залі суду жодного чоловіка, хто-б почував себе безневинним. Після його промови відкрилася якась клітинка чи комірکا в людському мозку й за одну коротку жажливу мить усі побачили, якими вони були й якими зробили своє життя.

Побачили щось нове для них, або швидше побачили в Мак Грегорів нову силу, на яку Чикаго мусить зважити. Один молодий репортер, вернувшись з суду до редакції, бігав од столу до столу, вигукуючи в обличчя іншим співробітникам:

— Це лихо якесь! Ми матимемо в цьому величезному рудоволосому правникові з улиці Ван Бюрен якусь кару на нас. Ви лише подивіться, що він зробив з Першого Району!

Та Мак Грегор не цікавився Першим Районом. Він мало турбувався ним. З залі суду пішов на поле маршувати з робітниками.

Потім настали часи чекання й терплячої упертої праці. Вечорами Мак Грегор працював у порожній своїй кімнаті на вулиці Ван Бюрен біля якогось процесу. Генрі Гент ще лишався разом з ним у приміщенні, вдень збираючи голоси для своїх протекторів та йдучи над вечір до свого респектабельного приміщення. Йому пощастило уникнути язика Мак Грегорового в день суду, коли так багато названо було імен, і коли Мак Грегор звертався до всіх промисловців та батьків міста, називаючи їх братами порокові.

Відтоді почався рух Робітничого Походу. Гучний владний голос запалював огнем робітничу кров, примушуючи здригатися їхні серця й зриватися з місця ноги.

Усюди бачили Похід і чули про нього. З уст до уст переходило питання, «що воно робиться?».

— Що воно робиться?—криком кричало Чикаго. Кожний репортер бігав, збираючи відомості. Газети що-дня писали про новий рух. Усюди по місту бачили Робітничий Похід.

Ватажків було досить. Війна з Кубою навчила багатьох людей муштрі й кожний навіть невеликий загін мав найменше двох-трьох навчителів.

А потім якийсь росіянин склав Мак Грегорів Гімн Праці. Хто міг забути його? Примітивна гостра й ніжна дивна мелодія вражала душу. У безкраїх високих нотах брєніла потуга й розпач і поклик. Дивно

¹⁾ Я обвинувачую.

збудована пісня, одрубиста й плавка. Навіть не пісня, а швидше співомовка. В ній бренило щось чарівно-незрозуміле, що росіяни вкладають у свої пісні й книжки. Нашій музиці це теж трохи властиво, але в російських піснях бринить щось інше, щось необсяжне, немов усесвіт, щось містичне. Можливо, це бринить душа цього дивного народу, створена в дивній його країні. І в самому Мак Грегорові теж почувалося щось властиве росіянам.

У всякому разі Гімн Праці був найпроникливішою мелодією, яку коли-будь доводилося чути американцям. Вона лунала на вулицях, у крамницях, у конторах, у заулках, усюди в повітрі, лунала не то як лемент, не то як гук. Ніякий гармидер не міг приглушити її. Вона чітко вставала серед усякого гомону, хвилюючи скаргою й загрозою повітря.

Російський революціонер, що склав цю мелодію Мак Грегорові, прибув до Америки з рубцями від кайданів на ногах. Він казав, що чув, як співали її в'язні, йдучи безкраїми степами сибірськими.

— Здавалося, співає саме повітря,—пояснював він.—Конвоїри, зачувши пісню, бігали як навіжені вздовж валки людей, б'ючи їх батогами.

— Мовчать!—гукали вони.

Але пісня бриніла цілі години, перемагаючи все в холодному повітрі сумних мовчазних просторів.

І він приніс її з собою до Америки, поклавши на музику Мак Грегорові для Гімну Праці.

Звичайно, поліція намагалася завжди спинити Похід. Угледівши на вулиці робітників, кидалися на них з криком: «розійдись!». Вони розходились, але лише для того, щоб знов зійтися десь на порожньому місці. Якось озброєний загін поліції заарештував гурток робітників. Але другого дня ці самі люди знов ходили вулицями. Не могла поліція заарештувати сотні тисяч робітників лише за те, що вони ходили пліч-о-пліч вулицями, співаючи сумної мелодії.

Цей рух не був звичайним вибухом незадоволення поміж робітників, а щось інше, щось одмінне від того, що досі траплялося. До нього пристали спілки, а також неорганізовані в спілки робітники: поляки, євреї, робітники з боєнь та металісти з Південного Чикаго. Вони мали своїх ватажків, що говорили до них рідною їхньою мовою. І як прекрасно вони маршували! Армії старого світу кілька років муштрували цих людей, щоб вони урядили потім дивну демонстрацію в Чикаго.

Рух гіпнотизував усіх. Він був величній. Якось чудно писати тепер про нього такими урочистими словами, але можете звернутися до часописів тих часів, щоб зрозуміти, як дуже впливав він на уяву людську.

Кожний поїзд привозив до Чикаго юрбу газетних співробітників. Увечері по півсотні їх збиралося в окремій кімнаті ресторану Вінгарднера, де у них звичайно було місце зборів.

А тоді рух поширився по всій країні. У промислових містах, як Пітсбург, Джонствон та Лорейн і Мак Кіспорт, або в маленьких фабричних містечках та в містах штату Індіана робітники літніми вечорами почали збиратися на муштру десь на спортивних майданчиках під мелодію сумної пісні.

Який жах охопив відгодованих буржуа! Вони бачили, що рух охоплює поволі все робітництво, і це наганяло на них сліпий тваринний жах.

Репортери спокою не давали Мак Грегорові, під керівництвом якого відбувався рух. Після полудня на східцях до контори Мак Грегора на вулиці Ван Бюрен збиралося до сотні репортерів. А біля столу сидів рудоволосий мовчазний велетень. Здавалося, він дремає. Хоч де-кому з них і хотілося розвінчати Мак Грегора, але всі згоджувалися, що навіть і в ньому самому, як і в рухові, яким він керує, є велич, яка завдає страху всім ситим.

Тепер це видається до смішного простим. Мак Грегор сидів завжди в своїй конторі й поліція могла прийти та заарештувати його. Та як-що почати розбиратися, то вийде, що взяти його було ні за що. Бо який злочин у тому, що робітники йшли з праці всі разом, пліч-о-пліч, і яка кому була шкода з того, що вони співали?

Як бачите, Мак Грегор добре знав те, на що хто інший не звернув-би зовсім уваги. Він знав, що кожний має уяву, й викликав на герць цю властивість людську. Використав у нас те, про що ми навіть самі не зовсім знали. Роками сидів він, студіюючи книжки та складаючи план роботи. І коли розпочав її, знав, що робити.

Якось увечері ціла юрба репортерів зібралася послухати Мак Грегора. Він виступав на величезному мітингу на Північному Боці міста. Разом з репортерами прийшов доктор Ковел, відомий англійський дипломат та письменник, що потім загинув на «Титаніку». Це був дужий чоловік і фізично, й духовно. Він приїхав до Чикаго подивитися Мак Грегора та зрозуміти його ідею.

І Мак Грегор зробив з ним те, що й з іншими людьми. Натопт мовчки стояв під відкритим небом. Над морем людських голів підносилася голова Ковелова, а Мак Грегор говорив. Репортери вважали, що з нього поганий промовець, та вони помилялися. Мак Грегор умів говорити так, що робітники легко зрозуміли його.

Він був немов маляр, який уміє малювати в душах людських.

Цього вечора, як і завжди, він говорив про Працю, стару праматір Працю. Він примусив людей відчутти й побачити велетенську сліпу постать Праці, що споконвіку живе на світі, але ще й досі тиняється наосліп, протираючи очі та знов засинаючи на цілі віки в поросі полів та фабрик,

З натовпу вийшов чоловік і став поруч Мак Грегора на трибуні. Він сам злякався свого вчинку, й коліна йому тремтіли. Це був соціаліст. Він хотів полемізувати з Мак Грегором.

Та Мак Грегор не полемізував із ним. Кинувшись наче тигр вперед, він схопив соціаліста за карк і поставив його ошелешеного та зняковілого перед натовпом.

Тоді почав знову говорити. Маленького зняковілого соціаліста виставив, як представника всіх трудящих, що втілює в собі всю втому від давніх змагань. І соціалістові, що хотів полемізувати з Мак Грегором, з гордощів од такого порівняння проступили сльози на очах.

По всьому місту виступав Мак Грегор з промовами про те, як організувати робітництво в Робітничий Похід. І ноги тих, що слухали, самі зривалися з місця йти враз із ним.

З натовпу залунав Гімн Праці. Завжди хтось починав співати його.

Доктор Ковел схопив за плече якогось репортера й потяг його до трамваю. Він, що знайомий був з Бісмарком та мав наради з королями, півночи ходив порожніми вулицями, белькочучи немов дитина. Тепер чудно згадувати, що могли говорити люди під впливом Мак Грегоровим. Після його виступів вони блукали сп'янілі вулицями, присягаючись, що пристануть до його справи. Навіть сам доктор Ковел не мало наговорив нісенітниць тієї ночі.

Усі в країні підпали під владу ідеї Робітничого Походу. В рухливому натовпі людей, що йшли струнко всі враз вулицями, бачили саму праматір Працю, яка хоче примусити робітництво зрозуміти нарешті свою силу й велич. Робітники пліч-о-пліч, всі враз простували до перемоги. Вперед! Вперед! Вперед!

V.

Увесь час Робітничого Походу його лідер Мак Грегор не випускав жодної друкованої літератури. Лише один листок надруковано було в мільонах примірників усіма мовами, якими розмовляють в Америці. Примірник його лежить оце передо мною.

РОБІТНИЧИЙ ПОХІД.

Нас запитують, що ми маємо на думці.

Ось наша відповідь:

Ми будемо йти.

Будемо йти вранці й увечері після заходу сонця.

По святах заможні сидітимуть на ґанках, перегукуючись з тими, що грають м'ячем на майдані.

Але ми будемо йти.

Твердим бруком міських улиць та запорошеним сільським шляхом ми будемо йти.

Ноги нам знесиляться, пересохне в горлянци.

Але ми йтимемо пліч-о-пліч, всі враз.

Ітимемо, поки земля задвигтить і затремтять з жаху кам'яниці.

Пліч-о-пліч, всі враз ітимем.

Вперед до мети.

Ми не розмовлятимем і не слухатимем розмов.

А йтимем і наших синів та дочок ми навчимо йти.

Розум пануючих—у турботі; наш розум ясний.

Ми не марнуємо слів, лише йдемо.

Обличчя нам стомлені та вкриті порохом.

На руках тверді мозолі.

Але ми йдемо—ми, всі робітники!

VI.

Хто зможе коли забути Робітничий День у Чикаго? Як вони йшли! Тисячі, тисячі й ще тисячі! Наче повинь залили вони всі вулиці. Рух спинився. Багатії тремтіли перед вагою подій, що вже наближалися.

А вони йшли! Йшли, співаючи, й земля тремтіла у них під ногами. Мак Грегор стояв на камені у Грантовому парку, можливо, почував те, що почував Грант в день великої паради в Вашингтоні, коли перед ним проходили старі вояки, учасники громадянської війни, і очі сяяли їм на запалених сонцем обличчях. Всі, хто брав участь у поході, збиралися навколо Мак Грегора, тисячі робітників, і металісти, й величезні з червоними шиями м'ясники, й вантажники.

А в повітрі стогоном линув робітничий Гімн Праці.

Всі, хто не брав участі в поході, збиралися біля будівель, що виходили на Мічіганський бульвар, і чекали. Поміж них була й Маргарет Ормсбі. Вона сиділа разом з батьком у кабріолеті кінець бульвару, біля вулиці Ван Бюрен. Коли повз них проходили робітники, вона чіплялася нервово за рукав батькового пальта.

— Він збирається промовляти,—пошепки сказала Маргарет, показуючи пальцем. Напруженість натовпу перейшла й на неї.

— Слухайте, він говорить.

Похід скінчився щось коло п'ятої години дня. Тепер уже зібралися всі робітники. Мак Грегор підніс вгору руку.

— Ми починаємо!—залунав його гучний суворий голос і поміж натовпу запала мовчанка. Ті, що стояли близько Маргарет, могли почути, як вона тихенько плаче. Бринів легенький гомін, що завжди буває над великим натовпом. Плач Маргарет ледве було чути, але він не вщухав, як гомін маленьких хвиль на березі при заході сонця.

Частина VII.

I.

Поміж заможніх класів поширена думка, що для того, щоб жінка була вродлива, її треба ізолювати від життєвих виявів, а це лише утворює расу кволих фізично й духовно жінок. Того вечора, коли, стоячи проти Едіт, Маргарет не знайшла в собі сили прийняти виклик маленької капелюшниці, вона примушена була заглянути у свою душу й побачила, що немає там снаги для змагання. Хотіла все-ж таки виправдати свою кволість. Жінка з народу на її місці реагувала-б на подію спокійніше. Вернулася-б до своєї праці й після кількох місяців тверезої упертої роботи чи то в полі, чи десь у майстерні, чи з дітьми у школі знайшла-б у собі досить мужности вийти на друге змагання. Терплячи багато поразок, загартувала-б себе до боротьби. Немов маленьке звірятко в лісі, заселеному великим звірем, знала-б, що корисно часом перечекати навіть дуже довгий час, набуваючи сили до боротьби за існування.

Маргарет зважила, що ненавидить Мак Грегора. Після події в їхній оселі залишила працю в Робітничому Будинку й дуже довго плекала свою зненависть. Ходячи вулицями, будувала обвинувачення проти нього, а сидячи вночі біля вікна в своїй кімнаті та дивлячись на зоряне небо, проказувала:

— Він тварина,—запевняла палко.—Справжнісінька тварина, незачеплена зовсім культурою, яка-б надала йому лагідности. Певно, і в моїй натурі є щось жахливе й тваринне, коли я могла захопитися ним. Та я перемагатиму це почуття. Найближче моє завдання—забути цього чоловіка й ті жахливі низькі шари людности, звідки він походить.

Заповзівшись цією думкою, Маргарет почала цікавитись товариством чоловіків і жінок своєї класи, з якими здибувалася на обідах та вечірках. Але прогаявши скільки часу в товаристві людей, зацікавлених лише утворенням статків, та побачивши, що це недоумкуваті істоти з беззмістовним життям і порожніми словами, відчула ще більше роздратовання проти Мак Грегора.

— Він не мав права вриватися в моє життя, а тоді залишити мене,—гірко говорила вона собі.—Він більше тварина, ніж я навіть думала. Певно, тепер чатує на когось іншого, як раніш чатував на мене. Не має навіть крихти ніжности та й не розуміє, що то ніжність. Безбарвна істота, з якою він одружився, задовольняє його тіло. Це все, що йому треба. Краси йому не треба. Він боягуз, не наслідуюється глянути на красу, й тому боїться мене.

Коли рух Робітничого Походу почав викликати хвилювання в Чикаго,

Маргарет поїхала до Нью-Йорку. Цілий місяць жила вона з двома приятельками в великому готелі на березі океану, а тоді поспішила додому.

— Я мушу побачити цього чоловіка й почути його,—говорила вона собі.—Я не можу вилікуватись од свого почуття до нього, не бачучи його. Можливо, я сама боягузка. Мені треба його побачити. Коли я почую знову його грубий голос та побачу знов жорстокий блиск, що спалахує часом у нього в очах,—я вилікуюсь.

Щоб побачити Мак Грегора, Маргарет пішла на збори робітників на Східньому боці міста, але вернулася звідти ще більш захоплена ним, аніж коли. На зборах вона сиділа, ховаючись у затінку біля дверей, і чекала, вся тремтячи від хвилювання.

Навколо неї товпились робітники. Вони були вмиті, але грим професії залишився їм на обличчях. Металісти—немов з опшареними обличчями від неймовірно високої температури, в якій вони працюють; будівельники—з величезними руками, великі й малі, зігнуті й стрункі діти праці,—всі сиділи, уважно чекаючи.

Маргарет спостерегла, що коли Мак Грегор промовляв, робітники теж ворухнули устами й стискали кулаки. Оплески лунали гостро, наче вибух з рушниць.

У дальшому кутку кімнати куртки робітників видавалися чорними плямами, з яких яскраво виступали їхні обличчя, а на них танцювало мерехтливе світло від газової лампи, що висіла посеред стелі.

Голос промовця гучно лунав у кімнаті. Вирази здавалися уривчастими й недоладними. Але коли він промовляв, перед очима слухачів повставали велетенські картини. Люди почували себе великими й надхненними. Маленький металіст, що сидів близько Маргарет, якому після обіду добре перепало від жінки, бо замість того, щоб допомогти їй мити посуд, він захотів іти на збори, тепер войовничо озирався навкруги. Він чув, що міг-би вийти з голими руками на дикого звіря в лісі.

Стоячи на вузькому помості, Мак Грегор видавався велетнем. Щелепи йому працювали, на чолі проступав піт і він безупинно ходив туди й сюди. Простягнувши вперед руки та злегка пригнувшись, він скидався часом на борця, що хоче кинутись на свого ворога.

Маргарет була страшенно схвилювана. Роками вихована в ній витонченість та манірність зникла й вона почувала, що, немов жінки французької революції, може вийти на вулицю й люто змагатися за ідеї, про які говорить цей чоловік.

Ледве почав Мак Грегор промовляти, як його зовнішність, його великий ентузіазм захопили й міцно держали увагу аудиторії, як захоплювали вони і всіх інших на інших зборах ось уже кілька місяців.

Мак Грегор мав у собі щось таке, що люди легко розуміли його. Він

ніби втілювавсь у них і жоден лідер до нього не міг схвилювати їх так, як він. Брак красномовности, те, що він часто не міг знайти потрібного йому вислову, робило його близьким робітникам, таким самим, як вони. Не затуманюючи їхніх голів зайвою балаканиною, він малював їм велетенські картини, лише кажучи: «ідіть!», і обіцяв, що в цьому поході вони реалізують свою силу.

— Я чув, як професори по університетах та промовці в різних залях говорять про братерство народів, — вигукнув він. — Але вони бояться такого братерства й перші-б тікали від нього. Та йдучи пліч-о-пліч, всі враз, ми утворимо таке братерство, що вони, тремтячи з жаху, говоритимуть один одному: «Дивіться! Прокинулась стара праматір Праця. Вона відновила свої сили». — І тоді вони поховаються й забудуть свої слова про братерство народів. Залунає гомін голосів, багатьох голосів. «Досить! Спиніться! Ми боїмося!» — кричатимуть вони.

— Вони говорять про братерство. Але самі слова не варті нічого. Людина не може любити всяку людину. Ми не знаємо, як вони розуміють таку любов. Вони гнітять нас і визискують. Часом машина одриває комусь із нас руку. Чи можемо ми, лежачи з одірваною по плече рукою, любити людей, що багатіють од машин, які одривають нам руки?

— Ми викохуємо їхніх дітей на своїх руках. На вулицях ми бачимо їх, випечених годованців нашого божевілля. Бачимо, як бігають вони, розбещені, навколо. Ми даєм їм автомобілі й жінок у пишних убраннях. Коли вони плачуть, ми потішаємо їх.

— І вони — діти з дитячим заляканим розумом. Відгомін нашої справи лякає їх. Бігають навколо нас, руки їм тремтять з жаху, але вони керують нами. Говорять з огидою про нас, дітей Праці, їхньої матери.

— А тепер ми покажемо їм їхню матір у всій її могутності. Машини на їхніх фабриках — це цяцьки, якими ми дали їм погратися, тимчасово залишивши в їхніх руках. Та ми не зважаємо ні на цяцьки, ні на м'якотілих їхніх жінок. Ми зорганізуємося в могутню армію, в армію, що піде пліч-о-пліч, і таку армію ми зможемо любити.

— І коли вони побачать, що сотні тисяч нас ідуть всі враз, коли образ цей відіб'ється в їхній свідомості — вони злякаються. Збиратимуться по троє, по четверо та вирішатимуть, чи можна нам поступитися, а перед очима їм стоятиме видовище нашого Походу, бо ми відштапуємо його в їхній уяві.

— Вони забули про нашу силу, але ми нагадаємо про неї. Гляньте, ось я беру за плече стару матір Працю. Вона прокидається. Сідає. Розпростовує могутню постать од сну поміж запорошених димних фабрик. А вони лякаються, угледівши її. Гляньте, вони, тремтячи, тікають, падаючи один через одного. Вони не знали, що стара Праця така могутня.

— Але ви, робітники, не боїтесь. Ви—очі, руки й ноги праці. Та ви вважаєте себе за кволих. Ви не зорганізовані в масу, яку-б я міг розбудити.

— Та ви мусите організуватися. Мусите стати пліч-о-пліч і йти всі враз, як один, іти доти, поки не зрозумієте, яка ви велетенська сила. Коли хтось з-поміж вас почне нарікати або злізе на ящик та почне розкидати слова по дурному—киньте його та йдіть далі.

— І коли ви йтимете доти, поки станете одним велетенським організмом—трапиться диво. У цьому велетенському тілі почне працювати мозок.

— Хочете йти разом зі мною?

Наче вибух з рушниць, із уст усіх робітників, що слухали його з напруженими обличчями, залунала відповідь:

— Підемо! Веди нас!

Маргарет Ормсбі вийшла з приміщення, де відбувалися збори, і злилася з натовпом на вулиці Мадісон. Йдучи, високо підвела голову, горда з того, що чоловік з таким розумом і мужністю, колись захоплювався нею. Відчула упокорення й картала себе за ті дріб'язкові думки, які її посідали.

— Це дрібниця,—шепотіла вона сама до себе.—Тепер я знаю, що все дрібниця, окрім успіху його справи. Він мусить довести до кінця те, що розпочав. З ним не можна не погодитись. Я віддала-б своє тіло на наругу або виточила-б з нього останню краплину крові, аби він переміг.

Маргарет відчула екстаз. Приїхавши додому, збігла швидко сходами до своєї кімнати й прилягла навколяшки біля ліжка. Почала молитись, але зненацька зіпнулась на ноги. Наблизившись до вікна, глянула на вулицю.

— Він мусить мати успіх,—скрикнула вона.—Я сама піду в їхньому поході. Усе зроблю для нього. Він зняв заминало з моїх очей та з очей усіх людей. Ми всі діти Праці й вона не повинна зазнати поразки від своїх дітей.

II.

У день великої паради, коли вплив Мак Грегорів примусив сотні тисяч робітників піти походом по вулицях, був чоловік, якого не зворушила пісня праці й луна від тупотіння робітничих ніг. Девід Ормсбі спокійно ставився до подій, обмірковуючи розважно становище. Він гадав, що новий рух поміж робітництва прибере таких форм, що наробить турбот йому та його класі, що, кінець-кінцем, він вибухне величезним страйком. Та він не журився. Був переконаний, що мовчазна терпляча сила капіталу переможе робітників. Цього дня не пішов до контори,

а лишився у себе в кімнаті, думаючи про Мак Грегора та свою дочку. Лора Ормсбі поїхала з міста, але Маргарет була дома. Ормсбі вважав, що добре знає, оскільки великий вплив Мак Грегорів на Маргарет, але часом почував непевність.

— Час уже вирішити це питання,—зважав він.—Я мушу перевірити свій вплив на неї. Те, що коїться, можна назвати змаганням інтелектів. Мак Грегор так само не схожий на інших робітничих лідерів, як і я на багатьох капіталістичних ватажків. Він розумний. Тим краще. Я змагатимуся з ним теж розумом. І як-що мені пощастить прицепити свої думки Маргарет, вона вернеться до мене.

Ще дрібним промисловцем у місті Вісконсін Девід Ормсбі мав звичку їздити вечорами на прогулянку з дочкою. Підчас поїздки був дуже уважний до дитини й, думаючи тепер про її переживання, він вважав її ще дитиною. Після полудня поїхав кабріолетом проїхатись з нею містом.

— Вона певно захоче побачити Мак Грегора на вершечку слави. Як-що я маю рацію, думаю, що вона ще й досі під впливом його особи й у неї неодмінно виникне це сантиментальне бажання.

— Але я дам їй цю можливість,—гордо думав він.—У цьому змаганні я не проситиму милосердя у нього й не зроблю звичайної в таких випадках помилки батьків. Вона засліплена його силою. Усі видатні люди, що вийшли з народа, мають силу. Вона все ще під його впливом. Бо звідки тоді її постійне занепокоєння та відсутність інших інтересів? Тепер я покажу їй цього чоловіка у всій могутності його, а тоді розпочну боротьбу з ним. Покажу їй інший шлях, шлях, яким мусять навчитися йти справжні переможці в житті.

Обоє, спокійний, дужий представник капіталу Девід Ормсбі та його дочка, сиділи разом в кабріолеті в день тріумфу Мак Грегора. На одну мить суцільний потік людей, здавалося, зачарував їх і вони пишно дивилися на юрби робітників, що зібралися біля свого лідера. У ту мить Мак Грегор захопив своїм рухом майже всіх. Ділові люди замикали свої конторки, робітництво святкувало перемогу, а письменники й мислителі вважали, що настає братерство народів. У довгому вузькому парку лунало тверде уперте тупотіння ніг, щось дивне, ритмічне, немов могутнє серце билось у велетенських грудях Праці. Та Ормсбі почував себе спокійним. Водив очима від обличчя робітників до обличчя дочки. На суворих робітничих обличчях, йому здавалося, відбивалося лише простацьке захоплення новим для них переживанням.

— Це не продержиться й тридцяти день у жажливому їхньому оточенні,—подумав він зловтішно.—Це не те, чим може захопитися Маргарет. Я можу заспівати їй могутнішу пісню, пісню про золото. Треба підготуватись до цього.

Коли Мак Грегор почав промовляти, Маргарет цілком утратила стриманість. Приклякши навколешки в кабріолеті, схилила голову на батькову руку. Увесь час запевняла себе, що в майбутньому людини, яку вона кохає, нема місця поразкам. Тепер знов шепотіла собі, що ця могутня постать мусить досягти своєї мети. Коли в тиші, що запала поміж незчисленної маси робітництва, залунав його дужий голос, Маргарет затремтіла немов у пропасниці. У неї виникло химерне бажання вчинити щось героїчне, щоб знов повернути до себе увагу Мак Грегора. Хотіла служити йому, віддати частину самої себе й навіть їй спала дика думка, що колись може прийти такий час, коли вона віддасть у дар йому вродливе своє тіло. Мітична постать Магдаліни, коханки Ісусової, сплила їй у пам'яті й викликала бажання стати другою Магдаліною. Вся тремтячи від зворушення, чіплялася за рукав батьків.

— Слухайте! Він говорить, — шепотіла вона. — Розум робітника висловлює мрію робітничу. Довге солодке захоплення огортає весь світ.

Девід Ормсбі не сказав нічого. Коли Мак Грегор почав говорити, він торкнув батою коні й повагом поїхав вулицею Ван Бюрена, минаючи мовчазні, уважні лави робітничі. Повертаючи в одну з улочок біля річки, вчув шалені вигуки й оплески. Здавалося, від них затремтіло все місто, й коні сіпнулись уперед і побігли твердим бруком. Одною рукою Ормсбі стримав коні, тоді як другою стискав руку дочки. Переїхавши міст, вони повернули до Західньої частини міста, а в уха їм ударила мелодія Гімну Праці, що вихопилася з тисяч робітничих грудей. Один час здавалося, що навіть повітря бринить піснею, але як вони проїхали далі, вона лунала вже тихше й не так виразно. Коли нарешті повернули до вулиці, оточеної високими фабричними будівлями, пісня замерла.

— Оце й кінець його впливу на мене та Маргарет, — подумав Девід Ормсбі, готуючись приступити до виконання свого наміру.

Пустивши коні йти повагом вулицями, він, стискаючи руки дочки, надумував, як почати розмову. Не всі вулиці забудовано було фабриками. То тут, то там стояли в вечірньому світлі жакливі оселі робітників. Незграбно накопичені одна біля одної, чорні від копоти, оселі ці клекотіли галасливим життям. На порогах сиділи жінки, а діти з криком та плачем бігали вулицею. Брехали та вили собаки. Скрізь бруд та безладдя, жакливий доказ людської поразки в тяжкій науці життя. На одній з вулиць сиділа на стовпчику маленька втішна дівчина. Коли Девід Ормсбі й Маргарет минали її, вона лементувала, б'ючи п'ятками об стовпчик. Сльози котилися їй по личку, а розкуйовджене волосся чорне було від бруду.

— Я хочу банана! Я хочу банана! — примовляла вона, дивлячись на

стінку хати проти неї. Вигляд дитини зворушив Маргарет, і вона на мить забула про Мак Грегора. Ця дівчинка була дочкою отого соціяліста, що хотів полемізувати з Мак Грегором на зборах на Північному боці міста.

Ормсбі повернув коні на широкий бульвар, що перетинав фабричний район. Їдучи бульваром, вони побачили п'яного; він сидів на тротуарі перед салуном з барабаном у руках. П'яниця, б'ючи в барабан, намагався проспівати Гімн Праці, але у нього виходило лише якесь смішне рохкання, немов у хворої тварини. Це видовище викликало посмішку на устах Девідових.

— Воно вже починає розкладатися,—промурмотів він.—Я навмисне привіз тебе до цього району,—мовив він Маргарет.—Я хотів, щоб ти побачила на власні очі, чи дуже робітництво потребує того, що запозвався зробити Мак Грегор. Він цілком має рацію, що до потреби дисципліни й ладу. Він великий чоловік і робить велику справу й мужність його захоплює мене. Та якби він мав більше мужности, то став-би справді великою людиною.

На бульварі, яким вони їхали, було тихо. Сонце сідало й західній обрій над покрівлями будівель палав огнем. Вони минули фабрику, оточену маленьким садочком. Якийсь слуга капіталу намагався внести трохи краси в те місце, де на нього працювали люди. Ормсбі показав багатом на садочок.

— Дивись,—сказав він,—і ми, капіталісти, що вважаємо себе такими поважними, бо доля прихильна була до нас, маємо свої маленькі нерозумні примхи. Оцей фабрикант насадив садочок, намагаючись утворити красу на бруді. Він немов Мак Грегор. Та я не вірю, щоб цей чоловік вніс красу у своє життя, або щоб він чи Мак Грегор бачив якусь красу у власній своїй душі, розумів у житті його поезію. Я не вірю, що можна прикрасити копів та бруд, посадивши садочок, і так само не вірю у той рух, що насмілювся викликати Мак Грегор. Я маю свою, іншу віру, і це також віра моєї класи. І цей чоловік, що насадив садок, такий самий, як і Мак Грегор. Йому треба було залишити людям самим шукати красу. Так роблю я. І вважаю, що зберіг себе для кращої й величнішої мети.

Девід Ормсбі повернувся й глянув твердо на Маргарет, що почала підпадати вже під його вплив. Вона сиділа, повернувши обличчя й дивлячись на небо, над покрівлями будівель. Ормсбі почав говорити про себе та про своє життя з її матір'ю. В голосі йому бриніла нетерпляча нотка.

— Слухай,—промовив він гостро,—я хочу поговорити з тобою не як батько з дочкою, а цілком щиро. Я люблю тебе й хочу здобути твою любов. Тепер хочу вирвати тебе з-під впливу Мак Грегора. Бачиш,

я вклав частину свого інтелекту в тебе, тоді як Мак Грегор не може цього сказати. Він одмовився взяти від тебе те, що ти пропонувала йому. Я зосередив на тобі все своє життя і зробив це свідомо й обмірковано. Почуття моє до тебе цілком своєрідне. Я індивідуаліст, але вірю в єдність чоловіка й жінки. Насмілюся увійти ще в одне життя, oprіч мого власного, і це було життя твоєї матери. Тепер прошу, щоб ти дозволила мені увійти також і в твоє життя. Ми обговоримо це тепер.

Маргарет повернулася й глянула на батька. Потім вона думала, що щось дивне мусіло трапитись у цю мить. Якось запона спала їй з очей і вона побачила свого батька не розважним, стриманим промисловцем, а якимсь надхненним юнаком. Він був не лише дужий і упевнений, але на обличчі йому відбилися ще й ті самі глибокі риси думки й страждання, що вона їх бачила колись у Мак Грегора.

— Як дивно,—подумала вона.—Вони обидва такі різні й такі прекрасні.

— Я одружився з твоєю матір'ю, що була ще дитиною, такою самою, як ти тепер,—провадив Ормсбі.—Ми обоє палко кохали одне одного. Жага минула, але вона була прекрасна, поки ми її відчували, хоч і не мала глибини й змісту,—я з'ясую тобі, чому. Тоді допоможу тобі зрозуміти Мак Грегора, щоб ти знала, яка з нього людина. Та про це потім. Треба говорити з самого початку.

— Фабрика моя починала зростати, і, як роботодавець, я близько став до життя робітників.

Голос йому знову залунав гостро.

— Ти дивувала мене трохи. Невже ти вважаєш, що Мак Грегор—єдиний чоловік, який замислився над життям робітничих мас. Я теж відчував цю спокусу. Теж міг стати сентиментальним і зруйнувати себе. Та не зробив цього. Врятувало мене кохання до жінки. Лора врятувала мене своїм коханням, хоч коли дійшло до справжнього вияву його, до розуміння, вона не витримала спроби. Але я вдячний їй, що вона хоч недовго була об'єктом мого кохання. Я вірю в його красу.

На мить урвавши, Ормсбі провадив далі своє оповідання. Постать Мак Грегора притьмарилася в уяві Маргарет, а батько її відчув, що коли йому пощастить примусити її забути його, це матиме величезну вагу.

— Як-що я зможу відібрати її від нього, моя класа переможе його класу,—думав він.—Це буде нова перемога аристократів у безкінечному змаганні з простолюдом.

— Я побачив, що трапив у зачароване коло. Всі, кінець-кінцем, це бачуть. Звичайно, маси йдуть наосліп за тими, хто їх веде, та мова наша не про маси. Ми говоримо про мене, тебе та про те, ким може стати

Мак Грегор. Ми з ним маємо різні завдання. Так немов стоїмо на розпутті, звідки розходяться різно два шляхи. Я піду одним шляхом, а Мак Грегор другим. Свій шлях я виберу свідомо, можливо, й він свій теж. Припускаю, він знає, що робить. Та час тобі вирішити, яким ти підеш шляхом. Ти бачила величезні юрби народу, що рушили широким шляхом, який він обрав, а тепер тобі треба обрати свій шлях. Я хотів-би, щоб ти пішла разом зі мною.

Вони наблизилися до мосту через канал, і Ормсбі спинив коні. Повз них пройшов Робітничий Похід, і серце Маргарет знову закалатало. Глянувши на батька, спокійного й байдужого, трохи засоромилась. З хвилину Ормсбі чекав, ніби набираючись надхнення, а тоді, пустивши коні, знов почав говорити.

— До мене на фабрику прийшов робітничий лідер, щось немов Мак Грегор у мініятурі. Він був пройдисвіт, але говорив моїм робітникам щир у правду. Я заробляв тоді гроші для своїх компаньйонів і таки чимало. Вони-б виграли, якби розпочали боротьбу зі мною. Якось увечері я поїхав до села й ходив собі під деревами, обмірковуючи становище.

Голос Ормсбі брнів суворо, і Маргарет подумала, що він дивно скидається в цю мить на голос Мак Грегорів, коли той промовляє до робітників.

— Я підкупив того чоловіка,—мовив Ормсбі.—Вжив тієї жорстокої зброї, якої вживають люди моєї класи. Дав йому грошей і сказав, щоб він їхав собі геть та дав нам спокій. Я зробив це, бо хотів перемогти. Люди моєї класи завжди перемагають. Коли я ходив тоді самотньо, у мене виникла мрія. Тепер я теж вірю в цю мрію. Вона має більшу вартість для мене, ніж добробут мільйону людей. Я все зруйную, що стоїть у мене на шляху, за-для неї. І тепер я повідаю її тобі.

— Як зле, що доводиться говорити. Слова вбивають мрію й слова вбивають також і таких людей, як Мак Грегор. І тепер, коли він почав говорити, він витрачає найкраще, що в нього є. Та я не клопочусь Мак Грегором. Час та слова принесуть йому загибель.

Думки Ормсбі пішли в інший бік.

— Я не вважаю, щоб людське життя взагалі було багато варте,—промовив він.—Жодна людина не може всього взяти від життя. Про це лише мріють діти. Доросла людина знає, що не в силі охопити всього життя. Кожний мусить зрозуміти, що живе поміж сили людей і сили імпульсів.

— Людина мусить також шукати краси. Вона розуміє це, коли стає дозрілою, і тоді приходить жінка. Мак Грегор не досить мудрий, щоб зрозуміти це. Він лише дитина поміж інших дітей.

Голос Ормсбі змінився. Обнявши рукою дочку, він притулив її обличчя

до свого. Їх оповивала ніч. Стоплена від безкінечних думок, дівчина почувала вдячність за дотик до її плеча цієї дужої руки. Ормсбі досяг своєї мети. Він на мить примусив дочку забути, що вона його дочка. Було щось гіпнотичне в спокійній силі його розуму.

— Тепер я приступаю до того, яке значення маєте ви, жінки,—промовив він.—Мені хотілося-б, щоб ти зрозуміла мене. Твоя мати не виконала свого жіночого завдання. Вона ніколи не могла зрозуміти потрібного. Коли я ріс, вона не росла разом зі мною. Через те, що я не говорив з нею про кохання, вона не розуміла мене, як коханого, не знала, чого я хочу від неї і чого вимагаю.

— А я хотів, щоб моє кохання охопило її всю, як рукавичка руку. Бачиш? Я був, так-би мовити, авантюристом, знеможеним і побореним життям та його проблемами. Не міг уникнути боротьби за існування. Я змагався, а вона ні. Як не могла вона зрозуміти, що я шукав її присутності не за-для відпочинку або порожніх слів. Я хотів, щоб вона допомогла мені утворити красу. Ми могли бути товаришами в цьому. Ми могли-б разом розпочати найважчу й найтоншу боротьбу за створення краси в нашому повсякденному житті.

Жаль охопив старого фабриканта й він заговорив гостріше.

— Уся справа в тому, що я оце говорю. Це-ж поклик до жінки, який іде з самої душі моєї. Другий поклик за все моє життя. Твоя мати була трохи дурна. Розум її цікавився лише дрібницями. Не знаю, чого вона хотіла від мене, а тепер і не хочу знати. Може їй до вподоби припало-б, якби я став поетом та почав складати вірші про її уста та очі. Хоч мені байдуже, чого вона хотіла.

— Тепер уся справа в тобі.

Голос батька линув до Маргарет крізь туман нових думок, що турбували її розум. Вона відчула, як він випростався. Затремтіла вся й забула навіть Мак Грегора. Усим серцем відчула те, що говорив батько. У тому виклику, який злетів з його вуст, бачила нову мету для свого життя.

— Жінки хочуть увійти в наше життя й поділяти з нами усі наші дрібні турботи. Що-ж, хай спробують. Але вони швидко зневірюються й забувають про щось далеко більше, що могли-б зробити. Забувають, що могли-б допомогти нам утворити красу.

— Але нехай вони лише в цьому допомагають нам. Це найбільше, найцінніше завдання, яке вони можуть узяти на себе. Нашо витратити сили на дрібну, другорядну роботу? Вони теж такі самі, як Мак Грегор.

Фабрикант замовк. Піднявши батіг, погнав швидше коні. Вважав, що зробив усе, а решту залишив Маргарет. Повернули з бульвару й проминули вуличку з дрібними крамничками. Перед салуном юрба вуличників за проводом п'яниці, що йшов простоволосий, смішно перекрив-

ляючи, удавала похід Мак Грегорів, а натовп ледацюг з реготом дивився на це. Маргарет стисло серце. Вона зрозуміла, що навіть тепер у розквіті слави Мак Грегора, ростуть ті ворожі сили, що зруйнують його. І вона ближче притулилася до батька.

— Я люблю вас,—сказала вона.—Колись, певно, матиму коханого, але завжди любитиму вас. Спробую зробити те, чого ви хочете від мене.

Після другої години ночі Девід Ормсбі встав з стільця, де він сидів, спокійно читаючи. З посмішкою на устах наблизився до вікна, що виходило на північну частину міста. Цілий вечір повз будинок проходили гуртки людей. Де-хто йшов безладною юрбою, де-хто пліч-о-пліч, всі враз, співаючи Гімн Праці, а де-хто, дуже небагато, десь упившись, спинялися перед будинком, лаючись та загрожуючи. Тепер усюди панувала тиша. Ормсбі запалив цигарку й довго стояв так, дивлячись на місто. Він думав про Мак Грегора та про те, яку палку мрію могутності вклав йому в мозок сьогоднішній день. Тоді згадав дочку та якої небезпеки вона уникла. В очах йому засвітилася ніжність. Почував себе щасливим, але коли вже роздягався, йому спало інше на думку й, погасивши електрику, він знов наблизився до вікна. У кімнаті нагорі Маргарет не могла ніяк заснути, і теж підійшла до вікна. Вона знов думала про Мак Грегора, хоч і соромилась своїх думок. Випадково обоє, і батько, й дочка, відчували сумнів у правдивості того, що говорилося під час прогулянки на бульварі. Маргарет не могла висловити своїх думок словами, але в очах їй виступили сльози.

Що-до Девіда Ормсбі, то він сперся руками на підвіконня, а тіло йому немов-би від старости або кволости тремтіло.

— Цікаво, що вчинив-би я, якби був молодий, як Мак Грегор? Може він і знає, що його чекає поразка, але має досить мужности змагатися. А що коли нам з Маргарет бракує просто сміливості? Що коли я помилився багато років тому, обираючи собі цей шлях? Що коли і Мак Грегор, і його жінка знають обидва шляхи, і свідомо й розважно, обминувши шлях до успіху, пішли шляхом поразки без вагань і жалю? Що, коли Мак Грегор, а не я знайшов справжню красу?

Шервуд Андерсон.

З англійської переклала *Марія Лисиченко*.

Мати.

Б'є в шибки мигичка
Дріботливим листом.
Мати-ж думи миче
З конопель тяглистих.

... — Як тепер на світі,
Чи воно-ж то й добре:
Той, що в драній світі,
Сам облоги оре...

Сон поклавсь на лаві,
Наче кіт,
Щулить вуха,
Слуха.

... — Ох, моя дитино,
Все життя для мене—
За високим тином.
Все мина...
Мине...

Каганець мугиче
Все пісні мужичі.
Згадка лине листом.
--- Мамо. Я вже—комуніст!

... Був син і дочка...
... Був син і дочка...

... — Кинь журиться, Саню!
Глянь, як сонце кличе!
І такий був ясний,
Гожий на обличчі.

... — Мамо! Йду по щастя...
Не собі, а іншим.
І по тому часі
Не їде й не пише.

... Був син і дочка...
... Був син і дочка...

Спізналася з парубком...
Як бугай!
А багатий,—ой, багатий!
(Тільки-ж витягли порубану
ранком коло гати).

Мов костриця, туга
Все на груди пада.
— Правда, сину, правда!
Твоя правда!

Із кутків киває
Самота німа...
Ні дочки немає,
Ні сина нема.—
Самим-сама...

Сон поклавсь на лаві,
Наче кіт,
Щулить вуха,
Слуха.

Сунеться по хаті
Тиша волохата.

— Не напише син.
Ні!
Не напише...
Десь шукає щастя
Не собі, а іншим.

Каганець мугиче
Казку таємничу.
Б'є в шибки мигичка
Дріботливим листом.
Мати-ж думи миче
З конопель тяглистих.

Дмитро Деменний.

Де когут співає на три держави.

Кольорові вікна Жмеринського двірця ллють на перон м'яке, тендітне світло. З них випромінюється припорошений залізничний затишок і дхне заколисаним подорожнім спокоєм. Глянеш на них—і хилить на сон. Над двірцем, у темному хаосі ночі, спалахують короткі блискавки. До вагону долітає іноді проціджений крізь паровозні гудки й перонний гамір кволий грім і сквалпно тане в накуреному, заспаному повітрі. Цей грім тут такий знекровлений, такий миршавий, що аж дивно його чути. Немов заторохкотіла над ухом дитяча цяцька-калатало.

Пероном ходить, позіхаючи, агент ОДТОДПУ. Йому теж хочеться спати і він ледве проганяє дрімоту цигарками: погасив недокурок об підметку чобота й знову чиркнув сірником, запалив нову цигарку. Тоскно світить циферблат здорового годинника біля дверей, ніяк не дотягне стрілок до другої години. Куняє двірець. Йому тільки спровадить наш поїзд—і тоді до світанку на коліях усе затихне, засне.

Велика стрілка на циферблаті, нарешті, здрігнула, затрималась на мить, а тоді одразу перескочила через одну хвилину. Рівно друга година. Немов спросонку, в глибині перону сполохано б'є на гвалт другий дзвінок. Рвучкий посвист кондуктора і—тихо, як за водою, пливе назад перон, освітлені вікна, блиснув семафор і згас. Жваво перебігають колеса на нову колію, торохкотять, підганяючи одне одного.

В сусідньому купе знову розпочинається перервана суперечка. Поважний, певний себе баритон студента-кінгівця, смакуючи кожне слово, говорить до старого, метушливого єврея, мов вичитує неписьменному передовицю з учорашньої газети.

— ...Да это подлые, мерзкие соглашатели. Они, эти сионисты, только и способны лизать империалистические сапоги Бальфуру, больше ни на что они не годятся...

Сіоністові не подобався цей образ. Він заметушився на лаві, пританцювуючи кульшами, і виставив перед себе розчепірені пальці.

— Что значить—империалистические сапоги? И почему вы думаете, что Бальфур непременно ходит в сапогах, а может быть, он как

раз ходит в ботинках. И когда это, я хотел-бы знать, сионисты лизали сапоги?

Він непорозуміло підвів угору вузькі плечі, і зужитий, зашмаргований піджак зателіпався на його худезному тілі, як на вішалці.

Студента спантеличили на хвилину «Бальфурові ботинки», він зовсім не сподівався, що вони нахабно й не до-речи влізуть до суперечки, через те студент збився й сердито насупився.

— Я говорю не о каких-то ботинках, а об английском империализме, который является самым хищническим, самым коварным...

— Что значить—«коварным»? Мы его используем,—невронено відбиває новий удар старий єврей і переможно оглядає цікавих, що згрудились у проході.—Мы его используем и больше ничего. Что такое «коварный»?

Студентові блиснули очі, він нервово потягнув куточком губів цигарку й підпер долонею підборіддя.

— А хто це «ми»? Значить, ви теж сіоніст?

Це ясно було з самого початку, але питання, що його руба поставив студент, саркастично посміхаючись у самісінькі очі, засмутило старого єврея. Він засмикався на лаві, одвернувся до вікна, наче хотів сховати про всякий випадок своє обличчя, відповів вихлясто й роздратовано:

— До чого тут «сіоніст»? Що таке—«сіоніст»? Кожний єврей може бути сіоністом, в чому річ?

— Далеко не кожний єврей—сіоніст! Це ви того...—авторитетно зауважує студент.

Сіоністові не подобалась ця тема: вона занадто щільно підходила до його кредо, і через те він зманеврував:

— Ні, ви мені скажіть, будь ласка,—і чому це радянська влада дозволяє українцям любити Україну, грузинам—Грузію, а євреям—Палестину не можна? І чому це, як єврей, так йому не можна, а всім іншим можна?!

З горішньої полиці озвався посмішкувато другий студент:

— Що-ж там у тій Палестині—молочні ріки, чи що?

— Палестина—це краще від золота, а не молоко! Єврей вийшов із Палестини і він повинен у Палестину повернутись. Поки він не матиме своєї держави, його ніхто не поважатиме. Да, да—своєї держави!..

Студент на горішній полиці подався наперед і спустив долі лікті, мов готувався навкулачки:

— Ну, а Жаботинського ви знаєте?

— Жаботинський?!—сіоніст зневажливо скривив губи:—хто-ж Жаботинського не знає! Він два роки сидів за євреїв на каторзі...

— А Петлюру?—настирливо підступає студент. Сіоніст наставив долоню до вуха й нахилився:

— Петлюра-а?.. Так що—Петлюра?

— Ну, а як ви ставитесь до того, що цей ваш Жаботинський склав був договора з Петлюрою? З тим Петлюрою, що вчинив найжахливіший Проскурівський погром? Як оця спілка вам подобається?..

Старий єврей, що допіру, не запинаючись, цитував Спінозу, крутив Кантом і не лякався Маркса, що прекрасно розумів своїх опонентів з першого-ж слова, раптом прикинувся дурником:

— Що таке-е? Жаботинський вчинив Проскурівський погро-ом?!

— Та не Жаботинський, а Петлюра, але Жаботинський з Петлюрою...

— Так це по вашому виходить, що Жаботинський з Петлюрою зробили Проскурівський погром? Ви освічені люди, але перепрошаю—це просто брехня... Жаботинський робив погром! Ха, ха... Мені навіть смішно слухати...

Старий єврей махнув рукою і одвернувся: що там, мовляв, сперечатись, як отаке верзуть!

Дебати закінчила якась літня, опасиста «гражданка», що раптом з чорного кутка на нижній лаві подала свій голос у просторінь:

— Это, конечно, все пустяки, а вот беда, что мануфактуры нет, нигде нельзя достать...

З передранкового присмерку виринають підсліпуваті вогники станцій і зникають позаду.

Сербинівці, Комарівці, Деражня...

Глухі станційки на відстороні від великих залізничних артерій. Колись місця запеклих боїв, колись криваві етапи на історичному від громадянської війни шляху Сходу на Захід. Глушиною й пусткою одгонить зрошена, порожня стерня. Хтось утгоїв її колись своїм трупом, хтось розгубив на ній юнацькі роки... Колись... Уже зібрано хліб і зведено до клунь пишні копиці. Тужить порожня стерня в світанковій імлі. Он у далекому селі займаються перші ранкові вогники у вікнах, а за стіною все ще скавулить «гражданка», скаржиться, що нема мануфактури...

Кам'янець. Спека, мов вийшов з поїзду в Севастополі. Візник лупить два карбованці, але це з недосвідченого. Треба покласти спокійно

валізку й закурити цигарку. За п'ять хвилин роз'їжджаються нечисленні пасажери, порожніє двірць, і тепер кон'юнктура міняється. Кілька порожніх візників завзято сперечаються між собою, випереджають передо мною один одного, врешті найближчий везе мене за вісімдесят копійск.

— До кращого готелю. Який тут у вас кращий?

— Кращий? Можна в «Лондон» або «Київські номери»...

Але в «Лондоні» годі й думати спинитись. Бруднючі кам'яні східці крутяться кудись угору, де смердить якимись бридкими випарами, карболкою й на стінах чатують блощиці. Справжня азійська буцигарня, а не Лондон!

Я беру валізку й вихожу на вулицю шукати іншого готелю. Вони всі отут, на три кроки один від одного, на вузькій уличці старого міста: «Лондон», «Венеція», «Одеса», «Київські номери»... Ще які? Певно, який-небудь «Версаль», «Париж», «Ренесанс».

Але, вибачте,—в чому річ? Дві брудні постаті заступили мені дорогу.

— Слушайте, слушайте. Вы имеете в «Венеции» что надо!

— Пожалуйста, пожалуйста! Вот «Одесса»! В «Одессе»—вы что хотите. Я уже несу ваши вещи...

Він справді живцем вириває мені з рук валізку. Я міцніше стискаю в руці держальце, але він смикає її що-сили, немов це я схопив у нього річ, а він спішить на поїзд, що вже рушив. Він таки, каналія, міцно вчепився в мою валізку і його очі пристрасно гасають зіньками по моєму обличчі, намагаючись удертись у саме моє нутро.

— В «Одессе»—все! Чего-ж вы стоите?!—вже не запрошує, а кричить він.

— Зачем вам «Одесса»? Вы-же видели уже «Лондон», так зачем вам «Одесса»? Я извиняюсь—разрешите, я помогу...—і я чую, як мій сувій з подушкою лячно тремтить і подається назад. Моє становище серед цих галасливих «венеціянців» і «лондонців» посеред улиці стає йолопським. На тротуарі спиняються перехожі, з балконів, де сушаться бруднючі, здоровенні перини, на нас дивляться зацікавлені єврейські дівчата. Я рішуче струснув своїми речами й ступив крок просто на «венеціянця».

— Ні «Венеція», ні «Одеса», ні ще що там! Я йду до «Київських номерів».

— Зачем-же вам «Киевские», если в «Одессе» вы имеете...

Мені довелося таки штовхнути ліктем одного, щоб, кінець-кінцем, вийти на тротуар. Власники готелів здивовано розступились передо

мною й застигли. За хвилину вони печально повертались розчаровані до своїх «Венецій».

Я підходжу до «Киевских номеров». Маленький одноповерховий будинок випнувся одним боком на вулицю, а другим вгрузає в якусь стайню... Завіски на вікнах поспішно розсуваються й з сутінок вікна визирають чийсь зацікалені очі, вбираючи моє лице. Коли я зникаю з їх овиду, вони одчиняють потихеньку вікно й дивляться мені вслід. Це зрозуміло: я нова людина, що допіру приїхала до міста. В Кам'янці—це новина, це просто подія, а для власників готелів—навіть сенсація. Давно вже зірвано мости на Збручі, що ними їхали з кордону до Кам'янця балагули з крамом, одтято Басарабію, куди бігла з Кам'янця залізниця, скасовано губернію, згорів навіть губернаторський дім, комерційні ріки пішли іншими річищами, увійшли в нові береги. Всохли економічні коріння, що жили були місто, і місто блякне в зануді, місто вмирає, поринаючи в глушину провінції.

— Ну, це ви маєте, будьте ласка, найкращий номер, я вже—хай так і буде—уступлю вам його за півтора карбованці.

Мій pokій—найкращий? Цікаво, що-ж тоді являє собою найгірший?..

Біля мальованої під якісь фантастичні шпалери стіни спокійно стоїть круглий стіл, вкритий темною, зашмальцьованою скатертиною. Нема сумніву, що мої попередники в цьому «найкращому» використували її, як носову хустинку, як серветку і як рушник. На столі порожня, суха, мов спеціально висушена, одкрита карафка. Туди всередину потрапила якась знудьгована муха й тоскно дзижчить. Коло карафки—шклянка. На дні її—жовта, смердюча, невідома хемикам рідина. Невже хто-небудь пив будь-коли з цієї шклянки? Невже в карафці могла все-ж таки колись бути вода?..

Господар «Киевских» піймав мій скептичний, печальний погляд і намагається додати деякі корективи:

— Ну, скатертину можна, положим, перемінити, а в графін я зараз налляю води.

— Ні, ні, заберіть його собі зовсім! І шклянку, чуєте—неодмінно шклянку відділя!..

Господар здивований: я перший якийсь чудило, що не хочу користуватися комфортом... Він неохоче згрібає те все у волосяні воскові долоні й навшпиньках зникає.

Я далі оглядаю свою конуру, що її тільки нужденна іронія міста, яке вмирає, могла назвати «найкращим покоєм», і моєму оку нема де спочити на її рябих стінах і брудних вогкуватих кутках. Цей готель, що в ньому я маю оце кілька днів жити, далєбі скидається на

Винниченкові «Номера для приезжих «Малороссия» і мені здається, що за стіною—то говорить із якоюсь жінкою Гаркун-Задунайський, а втім там досить шаблонова тема:

— Я-же вам три рубля предлагаю!

— Вы очень даже ошибаетесь—што-б я за тройчку целую ночь. П'ять, а меньше и никак не будет; другая-б «червяка» выматывала, а я только—п'ять. Как хотите себе...

В деревне жить привольно—
Збирать цветы довольно,
Из бабочки играться
И весело смеяться...

?! . . . . .

Що за пісня? Що за чудні слова? Який навіжений поет плочою землі Української міг скласти отаку нісенітницю? Важко зійти з дива, бо ця малеча, що ходить колом і співає, вистукуючи ніжками такт: «приволь-но», «доволь-но», играть-ся», не сама тут, у скверику. Біля гомінкого дитячого кола—квочкою біля курчат—ходить-похожає дошкільниця-вихователька. Це, безперечно, дитячий садок.

Дитяче коло спинилось. Здається, вони мають зараз грати у квача, чи як там він у них тепер зветься?

Стрижена дівчинка рахує посередині кола, тикаючи пальчиком кожного в груди:

Эныки, бэныки
Ели ва-реники,—
Эныки, бэныки—
Клоц!

«Клоц» буде квачем. Пам'ять повертає мені на мить моє далеке дитинство. Ці «Эныки-бэныки» є не що інше, як перелицьоване і вдосконалене колишнє:

Ане, дуне, рес,
Квінтер, вонтер, жес,
Ане, дуне, раба,
Квінтер, вонтер, жаба!

Просто за проваллям, що через нього пройшла смуга Турецького мосту, вивершив башти й стиснув руїну раменами-мурами старий замок. Це турецька фортеця. Ордами пройшли віки повз її мури, і їхня холдна, похмура тінь застигла на барвному камінні.

Дні безкінечною черідкою летять у минуле і в моїй уяві воскресає давній-предавній Кам'янець. Кам'янець—брама до Польщі, Кам'янець—

міцна фортеця католицького світу, що з мечем напоготові виставила запанцеровані груди під удари ісламу. Кам'янець—пильне око магната серед українських ланів, де громадить гайдамаків Шпак, де кожне село сперечається з іншими за право називатись батьківщиною Кармелюка. Грізний, неприступний колись Кам'янець, тепер окружене місто нашого прикордоння.

Я люблю нашу історію. Я люблю її буйну, далеку неповоротну романтику, яку жадні тенденції істориків не могли вкласти в Прокрустове ложе Польщі й Росії. Я люблю ступати її стерпими вже слідами і в тих слідах шукати пахощів минулого. Я люблю історію, бо вона вмерла і живе; в сьогоднішніх днях мені иноді промайне копія її найкращих шедеврів. Я люблю її німі надгробки й могилки: вони промовистіші за багатьох лекторів і гіпотези. Я люблю історію: вона вчить багато чого. Я знаю, що часто я зловживаю цією любов'ю в своїх літературних вправах і може я передаю куті меду, але я не годен позбутись її. І я ладен геть зовсім зіпсувати свій—і без того тут зайвий—рефрен, щоб тільки ще раз вигукнути: я люблю нашу запашну історію і я дякую тому забутому вже давно випадкові, що познайомив мене з її хитами і добротами...

Отож:

Року 1620-го яничари облягли замок. Грізна повинь незліченних лав затопила край неба. Брами замкнуто й у баштах прикипіла до гармат варта. Грімне перший постріл—і Кам'янець боронитиметься. Не на життя, а на смерть. Кам'янець—брама до Польщі. Він увесь застиг на скелях, готовий до бою. Тоді під'їхав до мурів султан Осман. Він глянув угору на чорні амбразури башт, що висічили над урвищем, і спитав:

— Хто будував замок?

Хтось із почота йому смиренно відповів:

— Сам бог збудував його надзвичайною природою місця...

— То хай-же бог і здобуває його!—сказав султан і сурма заграла відворот...

Року 1672-го Магомед IV і Петро Дорошенко обложили Кам'янець. 150.000 яничар, орди і козаків стали табором під мурами.

Коли важкі турецькі кам'яні ядра троцили мури, коли чотири башти вирячили чорні діри руїни, тоді вперше впаів католицький Кам'янець.

Року 1672-го серпня 28-го кам'янецький біскуп та підкоморій вийшли за мури вітати султана з перемогою. Султан в'їхав до міста через Руську браму і перед ним розіслались подолані кам'янецькі вулиці, вкриті іконами з костелів, і зрошені ягнячою кров'ю. У місті

забрано до гарему 300 найкращих жінок і в катедральному костелі обрізано на магометанство християнського хлопчика...

Року 1699-го за Карловицьким договором турецька залога вийшла з Кам'янця. Тоді на верхівці мінарету, що його спорудили турки поруч катедрального костела, поляки поставили трьохсотпудову божу матір. Вона розтоптала металевий півмісяць і стоїть так і досі, розвівши руки, немов змагається заступити яничарам шлях.

Року 1793-го квітня 21 польський комендант Злотницький передав ключі від Кам'янецького міста російському генералові Дерфельдену.

Не стало більше «брами до Польщі» і в Кам'янці—«пошла писать губерния»...

Я йду до замку вузьким Турецьким мостом. Ліворуч у долині ластівчиними гніздами притулились до скелі Карвасари. Це колишній Караван-Сарай, міська околиця, де спіялись із своїм крамом мандрівні купці різних народів. Ген-ген куди пішли тепер сучасні торговельні шляхи і вже ніколи на Карвасарах не заревут верблюди щойноприбулої валки, не залунає східня мова засмалених, потомлених купців. І колишня річка Карвасарка—тепер ледве помітна калюжа.

Під турецьким мостом день-у-день, з року в рік клекотить барма водоспаду. Мілкий, гнилуватий Смотрич оббіг навколо скель старого міста й під мостом обірвався у водяне провалля. Ніхто ще не сягав дна, де гремить і парує водоспад. Там, на дні його вже третє століття лежать кістки «князя Сарматії» небораки Юрка Хмельниченка. Його засудили колись турки на страту у Кам'янці за сварку з немирівським гендیارем. За турецьким звичаєм його задушено перше шнуром і тіло кинуто з мосту у вир водоспаду.

За низькою замковою брамою — нутро фортеці. Сторож веде до першої кутної башти. Це «Чорна башта».

— Ту є криниця 36 метрів завглибшки. Киньте-но камінця й пильуйте заки буде впав.

Я сторожко ступаю на ветхий деревляний поміст. Під ногами пашиє вічною темрявою чорне провалля. Воно вабить до себе якоюсь страшною загадкою і я поступаюся трохи назад.

— Ось-до, прошу, камінець маєте,—простягнув сторож руку. Я легенько кидаю камінця в чорну пашу. Напружена тиша.

— ...три, чотири, п'ять, шість...—Мертво плюснула десь у глибині вода й «потойбічною» луною озвалася вгорі під гонтою. Жасько... Морок віків причаївсь в башті й гнітить душу. Мерщій надвір, на світло, до сонця!

Узьеньке подвір'я замку. Посередині—кучугури грузу й кістяки бовдурів. Це свіжі руїни, руїни революційні. Російська влада, перебравши

від поляків Кам'янець, скоро замок втратив значення фортеці, обернула його на буцегарню. Десь, у одній з цих башт сидів і Янко Кармелюк. Але часи минали, зуживались башти й мури, а в'язнів більшало. Мусіли на подвір'ї збудувати нові заґратовані будівлі. Революція зруйнувала їх, але довго не могла розбити в'язничної традиції: влади, що змінювали одна одну, використовували замок під голготу. Сторож міг-би розповісти про багато страшних ночей у замкових печерах, що за-тайли останній крик і короткий удар пострілу... Але сторож не розповідає, мовчить («Та хто ж його знає, що воно таке питається! Щоб потім, гляди, клопоту не було»...), а вогке каміння в підземних ходах не годне оповідати. Колись складуть нові легенди (а може їх уже й склали?...) про судні ночі за мурами Турецького замку, а тим часом печаттю минулого стоять мовчазні башти, вартують спокій історії. Їх дев'ять. Чорна, Лянцкорунська або Лядська, Ружанка, Мала, Нова, Донна, Ласка, Колпак і Папська. Цехи, єпископи й навіть папа офірували гроші, щоб міцніше обсадити фортецю матки бозкої й пана Єзуса.

Я дряпаюсь на мур визубнями руїни і йду горою. Груз і порох сиплеться під ногами, падає долу. Чорні відтулини бічних ходів виступають назустріч і поринають кудись у глибину муру. Ось—Мала башта, тут був колись зводжений міст до Нового замку, що його земляні вали виставили шпоришеві спини свої під сонце.

Я знову дряпаюсь через вибоїну в мурі й ступаю через низенькі кам'яні двері. Це передостання—Колпак. Вузюсінський хід у мурі башти кам'яними східцями біжить угору. Діри стрільниць, вікно. З вікна видно дальні лани й довжецькі хати околиці теперішнього Кам'янця. Східці звертають ліворуч. З усіх боків—написи. Відвідувачі всіх режимів, хто як міг,—крейдою, олівцем, гострим каменем,—залишили по собі спомин. Останній шліфований камінь сходів, і середина башти. Під гонтяним дахом сполохано лопотять крилами голуби й вилітають через бійниці. Збоку—руїни каміну. Тут грілось панство підчас облоги, пило волоські вина, пишалось своїм заповзяттям. Крізь діри даху всередину вдирається серпнєве сонце, посміхається іронічно з праху. Тихо в башті.

— Йй-бо, їдьте на кордон! До Жванця. Там побачите на тому боці Дністра—румунського болвана в синьому, та й польський кордон—тут-же, за версту. Тільки перепустку візьміть у ДПУ.

Це мені радить місцевий учитель і я не бачу ніякої рації не погодитись із ним. Справді—чому мені не поїхати на кордон?

Gesagt—getan! Ich bin fertig. Другого дня вранці—перепустка з ДПУ в мене в кешені, а в руці—мій сірий дощовик, що бачив уже пороги, руїни Січи, Крим і Чорне море. Ще купити на дорогу яблук і можна рушати. А втім, треба ще сторгуватися із балагулюю до Жванця. Ці кляті мені балагули! З ними треба також торгуватися, як із візниками, як із власниками готелів, а торгуватись,—це моя Ахілєсова п'ята. Мені здається, що далєбі легше, мабуть, украсти, аніж виторгувати в них справжню ціну. Але я добрав найпростішого способу до них—«непротивление злу». Тільки-но балагула загілить мені ціну, що її страшно навіть чути, як я мовчки обертаюсь і йду собі геть. Це впливає на них прекрасно. Вони спочатку не ймуть мені віри, що я таки справді пішов, але, коли я зникаю за ріжком завулку, вони сикають, свистять, гукають мене; коли-ж не допомагає й це, вони, переганяючи один одного, біжать за мною, і їхні ціни катастрофічно падають. Це занадто примітивна й таки марудна «економічна політика», але нічого не поробиш. Словом, мене вони везуть туди й назад за п'ять карбованців, але, як-що трапиться котрогось іще пасажира там десь дорогою взяти, я не буду перечити. Згода. Натурально—мене везтиме не цей чолов'яга в порепаному кашкеті з таким хрипким голосом, що придатний тепер хіба-що тільки гукати на коні, але не вимовляти звичайні слова, ні—він тільки посередник, організатор, так-би мовити; але хай я трохи почекаю—він зараз-же накаже запрягати мені коні. Я можу вже й сісти в фаєтон. Він зник під шопою. Біля фаєтона стоїть старий ридван з повибиваними шибками. Цим ридваном колись їздив мабуть, архиєрей. Кому охота тепер у ньому сидіти? Ридван порожній, тільки з передка, крехтячи, злазить старосвітська, містечкова борода. Сама борода досить таки брудна: серед її посріблених роками й дорожньою курявою волосинок теліпається де-не-де соломинка, рештки борщу і я не міг-би ручитися, що в ній усе гаразд що-до бліх і вошей, але вона така поважна, така показна, що привертає до себе всю увагу й по-за нею не видати людини. Просто ніби—метрична виписка. Бороду кілька разів помацала, перебираючи волосинки, довга кістлява рука, відтак борода нахилилась до мене:

— Ви до границі?

— Так. На кордон.

Борода трохи поміркувала, прикидуючи мене оком.

— Ви бачите мою карету?

— Бачу.

— У вас пропуск епеу є-е-е?

— Є.

— Ну, это, положим, не важно... Слушайте—знаєте що-о?

— Що?

— Я вас за сім рублів у кареті приставлю, куди ви хочете.

Борода вдивляється пильно в мене, вона, видимо, не може гаразд орієнтуватись: чи мені—контрабанди, чи нелегально—на той бік.

— Там є річка Збруч. Так за тою річкою є корчма. То то вже буде Польща... я двадцять літ їжджу до кордону, а в тій корчмі я гей-гей скільки разів бував... Так за сім рублів ви будете в корчмі. Там—фельдеперсові чулки, пудра «Коті-і» і все, що ви хочете...

Але мене не вабить ця перспектива, і борода флегматично суне назад куняти на передку свого ридвана.

Коло фаєтона вовтузяться вже, запрягаючи задрипані коні, два парубачки. Це мої балагули. Я десь їх бачив у оповіданнях Шолом-Алейхема; прикордоння поклато на них своє тавро: їхні руки вміють не тільки барбатись із запрягом, але й ховати контрабанду. Одному з них, дебілішому, розбито верхню губу й на щогі ледве гоїться свіжа рана. Він каже, що це вчора впав з фаєтона, але я дуже сумніваюся в цьому: тут, безперечно, попрацювала чиясь ворожа рука.

— Вйо! Гаття!

Парубачки скочили на передок і колеса торохкотять вузькими вуличками старого міста. Погорблені, кам'яні фігури святих біля костелів, базар з стародавньою ратушею, Турецький міст, вали замку, й—ми звертаємо на широкий шлях полем. Вітер зривається з стерні, тіпає коням гриви й мчить угору розганяти похмури сьогодні хмаринки. Назустріч нам поспішають на базар до Кам'янця жванецькі балагули. Вони везуть у фаєтоні по десять душ водночас і фаєтон, як стара набита докраю торба, ось-ось, здається, трісне, розсиплеться на шляху грудками.

На роздоріжжі—фігури. Через кожний кілометр—розп'ятий бог. На високому хресті маленький скаюрчений тулуб Христа, нижче—катівське приладдя—обченьки, молоток, драбинка, спис, а вгорі на хресті—звичайний бляшаний заржавілий півень.

Балагули жваво стюбають по ребрах коні. Дебіліший, з побитим лицем, через кожні десять хвилин обертається до мене й просить цигарку, другий, рудий, розповідає мені про давні часи. Йому нема ще, певно, й вісімнадцяти, але він, не вагаючись, віддає перевагу старому, коли балагули їздили валками з Кам'янця до самого Хотина, коли вони бували в Австрії, коли коні були кращі:

— Тепер на цілий Кам'янець не буде ні одного такого балагули, як ті! То були здорові, крепкі балагули...

Я дивлюся на сірі уболочені спини парубчаків. Вони одноманітно рухаються, щоб звести батога, вдарити по конях, сіпнути віжками й

знову звести батога. Яка нудьга бути вічно балагулою Кам'янець-Жванець, Жванець-Кам'янець, Кам'янець-Дунаєвці і знову — Кам'янець. Тільки:—Віста-війо-о! Гаття!..

Праворуч з яру висувається село. Гаврилівці. Передостаннє село до кордону. Воно одсувається поволі назад і тане радянська земля, бо отам за пагурком уже й Жванець. Балагули жвавішають, вони встають на передку й зазирають за пагурок. Ось-ось, як у Шолом-Алейхема, вони обернуться до мене і прошепотять:—Ша! Ми вже на кордоні...

В далені, в межигір'ї, блиснуло на мить шкляне плесо Дністра. Кордон!

— Ви вже маєте границю,—як добре сторговане, подають мені цю звістку балагули й що-духу женуть коні. Шлях-перебігає горби й вдираться в Жванець.

Жванець. Колись останній фортифікований пункт Польщі, що за ним починалась земля Волоського господаря, турки, орда, тепер—останній кілометр УСРР. Спочатку—типове українське село: на току молотять ціпами хліб, крізь тини визирають вічноцікаві сонячники, дорогою перебігає злякана зозуляста курка... Далі—містечко. Дві сільради—українська і єврейська, Комсомол, Райвиконком, Споживче Товариство.

Важко уявити собі: тут—Комсомол, Сельбудинок, Райпарком, а отам, на тому березі, що його видно, як з київської пристани—Труханівку, вже—сигуранца, Румунія...

— Трррр-рр! Ми вже приїхали.

Балагули метушливо стрибають з передка (чого вони завжди метушаться?), розпрягають коні.

Комендатура кордонної охорони. Я йду засвідчити перепустку й просити червоноармійця показати кордон. Маленький кабінет коменданта. На столі апарат польового телефону, на стінах—мапа кордону і портрет Леніна. З узенького вікна добре видно румунський берег. Я запитую коменданта про кордонне життя. Чорний, засмалений він незграбно одсуває на потилицю кашкета й бере олівця. Що сказати про кордон? Він працює тут з самого початку, відколи кордон заступив фронти. Йдуть за днями дні, але що в них цікавого? Бувають втікані, бувають шпигуни, часом проскочить кілька озброєних пачкарів—але хіба-ж то цікаве? Та воно-ж буває мало не що-дня...

Комендант намагається відповідати мені по-українському, але він, далебі, не розуміє моєї цікавості:

— Сказати, так пошти й нічого нема в нас інтересного. Глушина—понаїмає, ніякого культурного життя і вообще... Тепер, правда, легше тут служити, а ось у 21-му, 22-му році—е-е-е!.. З-за кордону банди,

На рейках пролетарської творчости.

(„Вуркагани“ І. Микитенка).

Тематика, сюжетність, стиль взагалі, соціальне спрямування й ідейна насиченість оповідань у книзі «Вуркагани» виразно свідчить про велике зростання Микитенкового письменницького хисту та вміння ставити перед собою, і чималою мірою й розв'язувати, завдання пролетарської творчости.

Уже в першій своїй збірці «На сонячних гонах» Микитенко, хоч і обмежувався сільською тематикою, показав себе з найкращого боку, хоч-би тим, що уникав шаблонової, для того часу досить модної, бандитської тематики, а натомість глибоко трактував революційний сільський побут, досконало відтінюючи своєрідні форми класової боротьби в ньому. Коли-ж зважити й інші риси, що їх виявив Микитенко в першій збірці, а саме—вміння гарно оформлювати й розгортати сюжет, нахил до заглиблення проблем—то не несподіваною буде для нас та дальша лінія письменницького розвитку, що позначилася в «Вуркаганах».

Насамперед, Микитенко переходить переважно до міської, а почасти навіть робітничої («Брати») тематики. Навіть тоді, коли автор освітлює сільське життя, то місто залишається чи не вузловим пунктом фабули. Справді, коли візьмемо оповідання «Антонів огонь», то дарма, що про місто спеціально там немає мови, але воно (місто) тайно виступає весь час, як чинник, що приносить нові погляди й настрої в напівсільське й напівмістечкове життя. Та мало сказати, що Микитенко перейшов до міської тематики. Основна позитивна риса автора полягає в тому, що він, дарма, що дав у «Вуркаганах» тільки 7 оповідань, показав, що тематика його різноманітна, що поле спостереження у нього досить велике, не обмежене, як це ми бачимо у багатьох сучасних письменників. Аджеж одна з основних хиб багатьох письменників, як раз і є те, що вони застигають на якійсь певній ділянці сучасного життя, і все смакують оцей свій дрібнесенький «досвід», а далі не йдуть. Такі письменники, звісно, дуже одноманітні що-до своєї тематики. Інакше з Микитенком у «Вуркаганах»: у нього маємо й побутовий малюнок про похорон у районному центрі жінки начміліці, де досить барвисто змальовано елементи нової психології, і оповідання, що висвітлює протиріччя між двома поколіннями сільської інтелігенції («Антонів огонь»), і повість про безпритульних («Вуркагани»), і яскравий малюнок, що висвітлює сучасні взаємини міста й села («Брати»), і психологічні етюди з життя в будинку відпочинку («Над морем»), або з міської вулиці («Номо сум»), і оповідання про шкільні роки дитячі («Гавриіл Кириченко—школяр»). Отже тематика різноманітна. Вона охоплює такі розмаїті шматки життя,

що це дає привід думати, що око письменника не спиняється лише на тому, що ближче для нього, як це буває з багатьма іншими, а що письменникова спостережливість має ширший обсяг.

Я хочу тут-же застерегти, що не вважаю тематику «Вуркаганів» за таку вже ідеальну. Пролетарському письменникові вільно, правда, писати не лише про робітників, а й про селян, інтелігенцію, але-ж робітнича тематика повинна зайняти в його більше місце. Цілком правдиво визначає це завдання пролетарської літератури т. Коваленко:

«Пролетарський реалізм що-до самого матеріялу мусить відобразити побут і типи трьох основних чинників революційного суспільства: пролетаріату, селянства й революційної, зокрема комуністичної інтелігенції, не виключаючи звичайно з свого овиду й інших верств, але приділяючи їм увагу залежно від їх значення в реальному житті»¹⁾.

Відображувати, відповідно до їх значення, можна навіть непманів. Але коли непманів можна, то робітників повинно брати за об'єкт тематики. На цьому треба робити особливий наголос тому, що робітники ще й досі займають другорядне місце в нашій літературі. Коли наше письменство вже береться трактувати місто, то це переважно місто інтелігента, а не місто пролетаря. Кінець-кінцем, наша література дає якесь криве дзеркало міста, бо що-ж воно важить без пролетаріату, чие життя, будівництво й боротьба становлять основні прикмети сучасного міста. Не відображуючи робітництва, українська література сама гальмує свій розвиток, бо вона виключає найбагатший життєвий досвід, найістотніші тематичні об'єкти, бо позбавляє себе джерела найбільшого художнього патосу й надхнення.

Крім того, наше письменство не виконає своєї соціальної функції, що вимагає від нього доба, коли воно не допомагатиме пролетаріатові в його боротьбі. Наша література повинна допомагати робітникові пізнавати самого себе, як представника класи та як індивіда з певними позитивними й негативними рисами. Література повинна відтворювати робітничий побут, спрямовуючи його на шлях революціонування. Так само велетенські змагання робітників з усіма перешкодами й труднощами в царині економіки повинні мати своє художнє відображення. Отже пролетарський письменник мусить дати досить робітничої тематики. З цього погляду Микитенко не може нас ще задовольнити.

Брак такої тематики — це прогалина, яку в майбутньому він повинен заповнити. Але-ж по-за цим аналізу тематики його чимало тішить, бо свідчить за письменницький розмах. І це пояснюється не тільки, а може й не стільки добрим оком, а упертою працею думки, певним спрямуванням думки. Микитенко не покладається сліпо на своє око, він отже не є пасивний спостерігач. Він насамперед ставить перед собою певні проблеми. Це відчувається в кожному оповіданні книги «Вуркагани». І тут ми відзначаємо іншу рису Микитенкову: він письменник-ідеолог.

Т. Айзеншток це до певної міри відзначив у своїй статті «Еволюція письменника». «Три великих речі збірки,—каже т. Айзеншток, правда, трохи звужуючи значення цієї властивості,—наочно доводять, що Микитенка найбільше цікавлять певні проблеми; крізь призму цих проблем

¹⁾ Б. Коваленко. «Перший призов», ст. 173.

він і дає побутові картини»¹⁾). Мені здається, що не тільки «три речі», на які посилається т. Айзеншток (а саме «Антонів Огонь», «Брати» й «Вуркагани»), виявляють Микитенків нахил до проблемності. Ця риса виступає і в усіх менших оповіданнях, і навіть, як я вже казав, у першій збірці письменника. І даремно, крім того, т. Айзеншток зводить оцю властивість письменника до «споріднення» Микитенка з Винниченком. Хіба-ж єдиний Винниченко з передреволюційних письменників мав нахил до проблемності? Тут важить не формальна схожість, а характер підходу до проблем. Микитенко ставить проблеми, як ідеолог, а Винниченко переважно ставив суто-психологічні проблеми, навіть абстрагуючись спеціально від свого світогляду. І Микитенко не має розриву між ідеологічними його концепціями й завданнями письменницького психологічного досліджування. Він все свідомо підпорядковує певному ідеологічному настановленню, і разом з тим не збивається з рейок письменницької рівності й художності. Микитенко знає чого хоче, він—справжній володар своїх думок. Вся книга його насичена ідеями до такої міри, що авторові не завжди щастить розвивати їх або втілювати в художні форми. Їх він тільки висуває, і тут-же переходить до центральної проблеми, або основного мотиву свого оповідання.

Звернімось до оповідання Микитенка «Антонів огонь». У цьому оповіданні основна ідея в тім, щоб показати рештки старого, зашкарублого сільського напівінтелігентського міщанства, на тлі ще невиразного, неоформленого, нечіткого, а проте таки трохи нового світовідчуження, викованого в радянських обставинах; більше того, показати, як оце міщанське оточення, а особливо походження, виховання й традиції тягнуть над новою людиною з цього середовища й тягнуть її раз-у-раз назад в міщанське багно. Тут письменник, безперечно, не лише ставить ідею, а й поглиблює її психологічно.

Микола Підгаєцький—студент, що допіру закінчив вищу медичну школу, їде до своїх братів на село з наміром відпочивати, щоб набратись сили для нової роботи—радянського лікаря. Але-ж міщанин з Підгаєцького не вивітрився в місті й у виші, а хата його брата-фельдшера, з її міщанським затишком і забезпеченістю, ще більше підігріває його міщанську істоту. Підгаєцький відпочиває і заздрить своєму братові-фельдшеріві: у нього, мовляв, і «садок, і в господарстві не погано ведеться: коні, корови, свині, бджоли, ягоди. Гей, і жіночка мов тая цесарочка, і син Витулька такий хлопчисько, що хоч хто то позаздрить». Отже Підгаєцький у відповідному оточенні зразу-ж виявляє свою міщанську вдачу. І все таки він «нова людина» проти інших персонажів з цього сільського міщансько-інтелігентського середовища. Власне, не так «нова людина», як людина з певними елементами нового світовідчуження, що їх письменник відтіняє для того, щоб через зіставлення особливо яскраво змалювати персонажів—послідовних міщан, отже характерних представників старого світу. Такий лікар Кранц і дочка сільського крамаря й лихваря Ліда, в яку закохується Підгаєцький. Підгаєцький кохає Ліду, і ради цього він готовий потонути в міщанському багні; а Кранц навіть кохати не вміє, він все підпорядковує свідомим грубо-матеріалістичним цілям, його приваблюють гроші крамаря. Підгаєцький все нове.

¹⁾ «Червоний Шлях», 1928 р., № 5—6.

сучасне сприймає цілком спокійно, а Кранц ненавидить сучасне, і живе лише мріями минулого. Кінець-кінцем, Ліда, типова міщанка, дарма-що їй подобається більш Підгаєцький, виходить заміж за Кранца, тільки тому, що той їй здавався певнішим з погляду міщанського добробуту. Крамарський матеріалізм тріумфує; правда, не надовго, бо скоро Кранц довідується, що за Лідою нема такого великого посагу, як він сподівався, і він її кидає.

Отже показати внутрішню природу міщанської інтелігенції, з одного боку, і тяжіння над молодим поколінням з цього середовища всмоктоної в себе свідомості—з другого—це основна ідея цього оповідання. Треба тут-же зазначити, що яскравіше, барвистіше Микитенко змалював персонажів-репрезентантів старого побуту, і досить таки невиразний виходить з-під руки художника центральний герой оповідання—Підгаєцький. Я припускаю, що письменник свідомо уникав підкреслення яскравих ліній в характері цього персонажу, бо саме може такої яскравості й не повинно бути в нього. Але-ж поза цим треба було дати виразніший тип. В основному його, хай не світогляд, а тільки світовідчування все таки залишається загадкою. Проте все-ж видно, що Підгаєцький тільки на поверхні є радянська людина, а міщанин в йому живе. Це вже не такий малозначний висновок, особливо, коли це художньо доведено.

Та щоб на цьому-ж оповіданні проілюструвати, як саме Микитенко рясно пересипає свою творчість ідеями, раз-у-раз не встигаючи їх вмотивувати й сюжетно розв'язати, я вкажу на такий персонаж, як брат Підгаєцького—Кость. Кость, найменший брат, зрадив дідівську традицію, бо й дід і батько були фельдшери, кинув учитися й узявся до хліборобства. Він працює на землі, навіть будує якийсь колектив, працює в сільбуді, і через це, очевидно, внутрішньо монолітніший, здоровіший, життєрадісніший. Письменник ввів цей персонаж так само для паралелів і підкреслень. Малюючи міщанське середовище, він хотів його відтінити тим, що через Костя відкриває трохи завісу іншої сторони сільського життя—життя фізичної праці з ширшими інтересами й пориваннями. Але-ж Микитенко і цим не задовольняється, і тут-же хоче розв'язати ще одну проблему: а як повинен виглядати син і брат фельдшера, коли він, всупереч цілому своєму оточенню, трудиться хліборобством? Це мусить бути щось середнє між інтелігентом і селянином. Але письменникові це вже стає не під силу й виходить зайве композиційне нагромадження. Кость якось штучно ув'язаний з оповіданням, неначе якийсь резонер, до того-ж і постать його дуже невиразна. Я не хотів-би, щоб мене так зрозуміли, що я ставлю на карб Микитенкові насиченість його оповідань ідеями. Навпаки, вони є показник активної думки письменникової. Але це, з другого боку, ставить більші художні вимоги до письменника—насамперед, сюжетно ув'язувати й вмотивовувати кожну поставлену ідею.

Ще більш підпорядковане ціловому ідейному настановленню оповідання «Брати». Консервативного селянина, з його віковим недовір'ям і навіть злістю до міста Микитенко змальовує прекрасно. Глибоко художні й змістовні сторінки, в яких змальовується сучасне заводське життя і той злам, який відбувається при знайомстві селянина-брата з цим життям робітників і зокрема того-ж брата-робітника. Тут ми бачимо так само, як в «Антоновім огні», письменницьку методу паралелів і протиставлення

постатів, але тут це робиться на значно ширшій базі, з більшою яскравістю й певністю. Два брати символізують взаємини двох клас. Тут нема зайвих персонажів. Усі вони з погляду сюжету органічно розставлені й всі вони спільно служать основному художньому завданню автора—примусити селянина не те що помиритися, а повірити в прогресивну силу заводу. Автор підходить до цього завдання з максимальною обережністю, уникаючи агітаційності, а тримаючись міцно в рамках художньої правди. Чи не через те письменник зосереджує особливу увагу на самому житті заводу, що мусить більше переконувати, ніж десятки розмов. І справді, розмови брата й небожа освіжають, вливають якийсь новий струмок у зашкарублу свідомість селянина Никонора, але цілу бурю викликає обстановка самої заводської роботи: тільки вона викликала справжній злам в його настроях.

Никонор ходить з цеху до цеху. Він, що завжди думав, що робітникам легко живеться, тепер вражений:

Дірчасті деки, грубезні плити, гаки й грати різних форм поблискували дужими ребрами, давили на очі, на голову, притягали його своєю холодною твердою силою.

Хотів підійти ближче роздивитись. Але перед очима зашумів, засичав розбризканий вогненим хвіст якогось страшного казкового змія...

Кинувся вбік і застиг...

То була квадратова дірка дверей ливарного цеху. Але самої дірки не було. Вона захрясла вогненным водоспадом. В пекельній зливі сипали, розлітались іскри, бризки чавуна, біла, червона, жовтогаряча жужелиця. Вилітала з боку дверей і суцільною стіною закривала вхід. Гоготіння розтопленої сили, що, вирвавшись з-під коксу, з-під тисяч градусів білого гарту, скакала в шаленім танці, святкувала дику сваволю, розливаючи навколо гарячу, незносно гарячу снагу.

Перед очима пішли жовто-зелені кола.

— Це вхід до пекла.

Це були перші слова Никонора, після того, як він, сильно вражений опам'ятався.

Письменник так піднесено, так барвисто малює механізм заводської роботи, що завод починає здаватися живою істотою, що заступає тисячі агітаторів, що з кожного свого гвинтика пускає слова, живі, енергійні та переконливі.

І не дивно, що це на Никонора так вплинуло, що зразу-ж наче впали його вікові забобони про ледарство робітників.

— Це вхід до пекла,—сказав він.

Це вже не схоже на ту іронію, яку виявив Никонор підчас розмови з братом: у вас, мовляв, усе «зміни» й «години». А згодом хитнувся ще один консервативний шар його свідомості: а чи справді не послати свого сина до міста вчитися на механіка?

В цьому оповіданні Микитенко ставить одну з найактуальніших і найскладніших проблем, і цю проблему він в основному художньо розв'язує. Але проте й тут є окремі сюжетні огріхи. Поява бажання в другого брата, пізнішого робітника, а тоді ще селянина Прохора, покинути село й піти на фабрику погано вмотивована. Автор тут як раз примушує героя найбільше мудрувати замість того, щоб показати якісь економічні чинники, що єдині спроможні штовхнути селянина покинути своє

насиджене місце, і надто коли під цим селянином розуміти синтетичний тип. Цікавість до міста й фабрики в Прохора йде від якогось невідомого почуття, а не від гіркого життєвого досвіду, а це не тільки не реально, а й послаблює ще до того соціальне значення того важливого процесу, що його хотів змалювати письменник. Місто й завод починають цікавити селянина не з боку їх внутрішніх ознак і конкретної користи, а насамперед з зовнішнього, мало не поетичного боку. Ось Прохор розповідає Никонорові, як саме почало його тягнути на завод.

Як були ми ото в городі з хурою, так, знаєш, сталась чудна пригода, ось ти слухай. Лежимо під возом. Коні хропуть, мордами полову з рептуха викидають. І так це воно вічно. Ще малим пам'ятаю. Да, так ти спиш, а я курю. Саме ранок починається. Туман такий над городом, а за тюрмою небо ледь-ледь—червоне. Лежу, курю, коли це гудок як загудить. Один, далі другий, далі третій. Гудок за гудком. Знаєш, як ото співає хто, в кого голос здоровий, що аж хата дрижить, наче стелю хоче зірвати. А тут так небо дрижить од гудків. Хто його зна, що зі мною сталося. Немов наврочив хтось. Гудить і досі.

І ось з того часу, мовляв, «тягне» його на завод. «Тягне,—каже він далі братові.—Та як тягне? Як би так, просто,—тягне та й годі. А то тягне за живе, наче за серце тебе ссе».

Очевидно, що це звучить як якась романтика, що зовсім не до лица селянинові, особливо, коли він вже не «малий», а в літах, і підсумовує свої сільські злидні й тільки тоді звичайно, йде шукати хліба в місто. Оце місце в оповіданні справляє враження якоїсь грубої тенденційності, штучності і послаблює до певної міри цілу будову фабули. Але-ж цей огріх трапився на початку оповідання. Далі-ж воно розвивається цілком рівно, без будь-яких композиційних провалів.

Проблемність характерна, як ми вже казали, не лише для більших оповідань Микитенкових, але й для найдрібніших. «Витяг із протоколу»—це, на перший погляд, тільки маленька скалка побуту. Та-ж ні. Микитенко звісно, й тут не просто подає побут, а художньо актуалізує проблему про нову обрядність, як форму певних побутових явищ (похорон). І все таки змалювання побуту не є для Микитенка чимсь другорядним, механічно підпорядкованим свідомо-поставленому ідейному завданню. Побут—часто *основне тло*, на якому якимось само собою цілком природньо виростають ідеї. Микитенко любить побут, і тому він його всебічно висвітлює, аж до найбільших деталей. З цього погляду особливо цікава повість «Вуркагани». Автор остільки захоплюється висвітленням побуту безпритульних, що навіть відхилився від своєї головної властивості—проймати твір якоюсь центральною ідеєю. Тут такою центральною ідеєю є, безперечно, самий побут безпритульних. Звісно, не безідейна й ця повість. Адже основний персонаж у цьому оповіданні—це безпритульний, який має художній хист. Отже письменник і тут висуває певну проблему, а саме про природній хист і безпеку його загну серед найзлидніших шарів населення. Але проблемність не домінує в повісті, а якимось навіть розпливається в побуті. Рясними фарбами малює письменник життя безпритульних у дитбудинку, на вулиці, їх радощі й печалі, їх любов і сварки. І що найголовніше—це своєрідні риси колективізму й взаємної любови. Найтяжчі страждання не позбавили цих малих створінь найкращих людських прикмет—і треба тільки, щоб вони були поставлені

в нормальні умови, щоб розквітнути й дати найкращі наслідки для суспільства. Отже вимальовуючи тільки побут, але побут реальний з усіма його деталями, письменник, кінець-кінцем, штовхає самого читача зробити висновок про вагу цієї серйозної суспільної проблеми. І хоч є в цьому оповіданні багато зайвих ситуацій, а подекуди навіть і персонажів, проте воно в цілому добре скомпоноване, а головне—динамічне.

До речі, про динамічність Микитенкових оповідань. Це є безперечна властивість їх. Не зважаючи на досить великий розмір деяких оповідань, фабула ввесь час розвивається з тенденцією поступового наростання дії, а відтак і активної розв'язки. Тим-то динамічність позначається й на сюжеті, і на композиції, і на стилістиці, і на мові. Оповідання Микитенка рясніють діялогами, але вони вигідно різняться від діялогів у інших авторів, де вони раз-у-раз до нудоти розтягнуті і гальмують дію, послаблюючи динамічність і взагалі художність твору. У Микитенка діялоги повстають з самої ситуації, вони-ж і розвивають ситуацію. Це є ознака чималої художньої майстерності взагалі й засвоєння певних формальних завдань пролетарської літератури зокрема.

Мова у письменника досить економна — зайвих слів нема, але-ж лексика в Микитенка багата. Він уміє давати повну характеристику своїм героям. Він добре знає їх мову, маніру вислову, і він цим не погано користується, підсилюючи художнє враження від свого типуажу. Безпритульні говорять своєю мовою, а селяни й інтелігенти мають свої мовні властивості. Ось зразок такої мовної характеристики. Безпритульний Матрос каже до безпритульного Альоші:

Я надумав, як заробити грошей на роботу. За два місяці ти матимеш такі шкарі, бобочку, кліфт, кальосу й чепу, що й на Матроса плюнеш.

Ремаркою письменник пояснює значення цих слів, але оця мова, досить часто вживана у «Вуркаганах», є невід'ємна та складова частина опису персонажів: без неї читач не мав-би повної уяви про безпритульних. До цього-ж способу вдається Микитенко і в оповіданні «Антонів огонь». Учена лікарська мова в діялогах між Підгаєцьким і Кранцом доповнює характеристику цих типів. А ще більшого значення набирає ця письменницька риса в оповіданні «Брати», де два брати—селянин і робітник виступають яскраво з своїми соціальними відмінами також і в мові. Вони різняться між собою не лише психологічно, а й мовно. Мова героїв має вже тут значення не лише з погляду характеристики героїв, а й з погляду своєї соціально-культурної функції.

І головне—в Микитенка не відчувається тут фальшивої підробки під народ, бо автор не виступає, як резонер, не підштовхує героїв, не вставляє їм слів, а якимось зливається з своїми героями.

Образи в Микитенка переважно реалістичні, взагалі цілий стиль у «Вуркаганах» переважно реалістичний. Але трапляються ще раз-у-раз і романтичні образи, більше того, навіть цілі романтичні й ліричні відступи. Буває, що часом, на одній сторінці натрапляємо на зразки кількох стилістичних манер. «Стиль, — каже німецький теоретик Ернст Гірт, — є формальна єдність, яка творить органічний зв'язок всіх елементів, починаючи від композиції в цілому й кінчаючи окремим епітетом».

Отже, виходячи з такого розуміння стилю, треба сказати, що Микитенко все-ж раз-у-раз збивається з рейок реалізму. Ось зразок сентиментальної лірики, нічим невиправданої з погляду реалістичної композиції сюжету:

Стояв (це мова мовиться про Миколу Підгаєцького в оповіданні «Антонів огонь») і міркував собі далі й далі. А над ним перепліталися нескладні звуки собачого розпачу з далеких вулиць, несподівані шелести акацій і ще якісь тихі сторожкі шуми, що тайну їхнього народження й смерті знає тільки ніч. Вони зливалися в щось гармонійне, сходили в повітря одним далеким співзвучком і теж пливли на степ, що за лікарнею—до млинів.

Романтична манера Микитенка позначилася не тільки на окремих описах пейзажів, але й на трактуванні цілої фабули й психології персонажу. Безперечно етюд «Над морем» є не реалістичне оповідання. Трактування психології Рувима є суто-романтичне. Більше навіть, письменник тут впадає в виразний психологізм. Отже Микитенко, ставши на шлях реалізму, реалізму сучасного, пролетарського з такими ознаками, як реалістична композиція, динамічність, організованість матеріалу й економність мови—ще не рівно прямує цим шляхом: він часто збивається на манівці романтизму, а іноді навіть і психологізму. І це хиба.

Мені тут знову доводиться не погоджуватися з т. Айзенштоком, який вважає цілком законним і навіть прогресивним паралелізм кількох стилів Микитенка: «...В дальшій еволюції Микитенковій,—каже т. Айзеншток,—маємо не відмову від попередніх стилістичних і формальних здобутків, а перетравлені зовнішні впливи, стремління віднайти синтезу прекрасної ясности та простоти з стилістичною вишуканістю».

Звісно, синтеза—це було-б прекрасно, але тільки після закріплення на певних стилістичних позиціях. Паралелізм стилів Микитенка є, на наш погляд, не прогресивне явище, а показник того, що він ще остаточно не опанував стилю пролетарського реалізму. І все таки Микитенко є один з небагатьох сучасних письменників, що поєднує в собі досить високу художню майстерність з широким світоглядом, чіткою пролетарською ідеологією й виразною тенденцією поступування на шляху пролетарського реалізму.

Самійло Щупак.

Мова сучасного українського письменства.

(Закінчення).

II.

Л е к с и к а.

Літературна українська мова переживає тепер процес організації—у ній ще немає сталої літературної форми, опертої на давні традиції мовних норм, у ній ще вельми знати індивідуальний смак письменника, його діалектичні звички, мовні примхи й забаганки, вона ще легко підлягає різноманітним впливам і наших багатомовних міських мас, і наших селянських говірок, і старіших та розвиненіших сусідніх мовних одиниць.

У таких обставинах праця письменника має величезну вагу—часто навіть несвідомо добираючи кращі літературні форми, шукаючи в мовному конгломераті мас потрібної йому мовної норми, письменник допомагає лінгвістові знайти «рівнодійну» спільного для всіх членів даної національності загально-національного мови, що має під теперішній час культурного життя на Україні не тільки поважне наукове значення, але й величезний практичний інтерес, зв'язаний з усіма нашими велетенськими завданнями в справі українізації.

Аналізуючи лексику сучасної української прози, ми маємо власне описувати й систематизувати словниковий матеріал відносно вироблених уже в нашій мовній житті мовних норм.

За такі норми треба вважати насамперед узвичаєні досі в нашому попередньому письменстві й зафіксовані в відповідних наукових виданнях літературні традиції, а потім і ті норми українського культурного мови, що вже більш-менш яскраво позначилися в працях наших академічних установ і в окремих розвідках на мовні теми авторів-лінгвістів.

Питома вага нашої школи та культурніших верств громадянства тимчасом така неясна, що цьому регуляторі мовного життя ми ще не можемо віддати належної уваги, хоч у нормальних обставинах вони безперечно повинні мати першорядне значення.

Лексичну аналізу ми почнемо з зовнішньої форми слова, зафіксованої на письмі, щоб-то з порушень правописних норм.

Тут насамперед треба відзначити випадки нерозрізнювання на письмі ненаголошених *е* та *и*, приміром, у Л. Скрипника—«блескучі» («Ебих» 85)¹⁾, у нього ж «дзвиніло» (там же 9), у П. Панча—«посварився за Христа» («Тихонів лист» 38), у І. Сенченка—«битема» («Паровий

¹⁾ Число коло назви твору скрізь відзначає сторінку.—М. Г.

млин» 30), у Л. Первомайського—«дівчинене волосся» («Плями на сонці» 39).

Трапляються: 1) недодержання правил чергування голосних у формах дієслова: «допекала»=*допікала* (Ю. Смолич «Півтори людини» 98), «пеклувалася»=*піклувалася* (Б. Тенета «Листи з Криму» 33); 2) неоправне писання приростка з—замість с—перед відповідними глухими: «зкопіював» (Ю. Смолич «Півтори людини» 30), «зхопила», «зкарьожила» (Л. Скрипник «Вибух» 13); 3) порушення правил евфонії української мови: «В сельбуді», «В руках» (К. Гордієнко «Автомат» 11), замість—«У сельбуді», «У руках»; «опинився у одному вагоні» (Н. Романович-Ткаченко «Чебрець-зілля» 17), «старанно і охайно» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 39), «нервів й м'язів» (Л. Первомайський «Плями на сонці» 9), «забрали з собою і арештованих» (П. Панч «Солом'яний дим» 6)—таких випадків надзвичайно багато в усіх сучасних письменників, зустрічаємо крім того такі недоброзвучні форми, як: «шахтні колеса» (Л. Скрипник «Вибух» 51), «розлятий борщ» (П. Панч «Земля» 23), «навздогнав» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 54) замість поправного «наздогнав» (можливо під впливом прислівника «навздогін»); «заслуховується» (М. Семенко «Маруся Богуславка» 12), «паук» поруч із «павутиння» (К. Гордієнко «Автомат» 10), «Лукеркин батько» замість «Лукерчин» (І. Сенченко «Паровий млин» 19), «подоріжують» (=подорожують) у Б. Тенети («Листи з Криму» 32), «верховень» (=верхівень=верхівець) у М. Івченка («Порваною дорогою» 81) і в нього ж «пішоход» (=пішохід) на 24. Навіть є «стогину» (І. Сенченко «Пар. млин» 24), «шевчихин син» (С. Пилипенко «Тис. в один.» 55).

Може під впливом таких неоправних в українській мові форм, як: зачитати (=прочитати), заслухати (=вислухати) зауважили ми уперте намагання зміняти в слові «зобачити» приросток зо на за, наприклад, у П. Панча («Солом'яний дим» скрізь «забачив»), у А. Головка («Бур'ян» 5, 63 то-що), у О. Слісаренка («Плантації» 88, «В болотах» 17), у І. Ле («Юхим Кудря» 21, 47 і т. и.).

Поруч із цими правописними помилками фонетичного й словотворчого характеру чимало бачимо недоладностей і в морфології наших письменників, у чому навряд чи вже можна обвинувачувати т.т. коректорів, напр., у Л. Первомайського трапляється родовий множини «сердець» («Плями на сонці» 245) замість поправного «серць» або «серців», у Л. Скрипника давальний однини чоловічого роду—у,—ю: «стефу та вітерцю» («Вибух» 63) і навіть присвята—«О. Кундзічу» (замість «Кундзичеві»), у М. Хвильового—«Дмитрію» («Вальдшнепи» 54)=«Дмитрієві», у І. Ле—«настрою» («Юхим Кудря» 35)=«настроєві», у Г. Косинки: «в такт вітру», «коню» («Вибрані оповідання» 79 і 219), хоч норми літературного мови узвичаїли в давальному відмінку імен чоловічого роду—ові,—еві (—єві). Навпаки, там, де закінчення—ові в місцевому відмінку краще замінити на—у,—і, бачимо якраз оте—ові: «у будинкові» (П. Панч «Земля» 11, О. Слісаренко «Плантації» 86, М. Хвильовий «Вальдшнепи» 7), «на ліжкові» (Д. Борзяк «Під дощ» 5 і 7), «по любові» (=по лобі) у О. Слісаренка («Плантації» 65) і «на виступові» (у нього ж 11). Неоправні також діалектичні: «кашою» замість «кашею» (М. Івченко «Порваною дорогою» 34), «їжою» замість «їжею»

(Л. Скрипник «Вибух» 32), «іржою»=іржею (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 12).

Зовсім погано з кличними формами—їх або обминають, або просто калічать: «Отут тобі, Павло, все твоє...» (Г. Косинка «Вибрані оповідання» 49)—замість «Павле»; «Мій орел!» кличе «Маруся Богуславка» в М. Семенка (28) замість такого природнього тут «мій орел!»; «Хведько» бачимо в І. Микитенка («Брати» 14) замість «Хведьку», а в Г. Шкурупія навіть: «Що новенького, товаришу Калениче?» («Штаб смерти» 42); не краще й у Г. Косинки: «Мусіє, я тебе молю»—каже селянка («Вибрані оповідання» 212), а нижче знов: «Мусіє Степановичу» (там же 213), а треба—«Мусію».

У дієслівних формах слід відзначити діалектичне: «виїздо», «сердося» у Б. Тенети («Листи з Криму» 16 і 80), «свище вітер» (у нього ж на 11) і «вітер свистить» (на 73), «побаче» (Л. Скрипник «Вибух» 20) замість «побачить», «надходе час» (М. Семенко «Маруся Богуславка» 38) замість літературного «надходить», «всім їм заціпе» (П. Панч «Земля» 7) замість «заціпить» і майже скрізь у А. Головка: «виробе» (=виробить), «виводе» (=выводить), «виходе» (=виходить), «приходе» (=приходить), «побаче» (=побачить), «сходе» (=сходить)¹. Там же (стор. 36, 75, 85) бачимо «сипеться» (=сиплеться), а в І. Сенченка «шумять» (=шумлять) і в М. Івченка—«не сердіться» замість поправного в укр. мові—«не сердьтєся» («Порваною дорогою» 21).

Не так часто, як у Винниченковій «Сонячній машині», а проте частенько бачимо й штучні в нашій мові дієприкметники на—чий: «захоплююче життя» (І. Ле «Новоявлена» 143), «обходячи танцюючих» (Г. Шкурупій «Штаб Смерти» 36), «переконуючі докази» (А. Любченко «В берегах» 7), «слідуючий» (А. Головка «Бур'ян» 63), «з палаючими очима» (Л. Скрипник «Вибух» 42), «вмираючий ліс» (Г. Шкурупій «Штаб смерти» 45) і «вмираюча надія» (І. Ле «Юхим Кудря» 25).

У формах дієприслівника переважають закінчення -учи, -ючи, хоч усі наші граматикки творять їх від пня теперішнього часу недоконаних дієслів (3 особа множини), отже читаємо: «сидючи», замість поправного «сидячи» (О. Слісаренко «Плантації» 105 і 115, М. Івченко «Порваною дорогою» 8), «сходючи», замість «сходячи» (М. Івченко «Порваною дорогою» 29), «тремтючи», замість «тремтячи» (у нього ж 23), «обходячи», замість «обходячи» (О. Слісаренко «В болотах» 21); «не дивлючись» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 7) і навіть «ворушучи лапками» (Л. Скрипник «Вибух» 12).

Під впливом російської мови замість форм передминулого часу, складених з минулого часу відмінованого дієслова й минулого часу помічного «бути», бачимо чужу нашій мові конструкцію з «було» (=рос. «было»): «почав було я» (Л. Скрипник «Вибух» 87), замість поправного—«почав був я»; «сирота було скаржитись хотіла, але...» (П. Лісовий «Нетрі села» 281)=«сирота хотіла була скаржитись, але...»; «хотів було з переляку тікати» (І. Сенченко «Паровий млин» 28)=«хотів був з переляку тікати»; «хотів було знову умотитись, але...» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 56) і там же: «метнувся було його навздо-

¹ А. Головка. «Бур'ян», повість. ДВУ, 1927 р.

пнати» (54), «він спробував було пірнути в роботу» (3) і т. ін., хоч цілком поправно в 3-ій особі ніякого роду однини бачимо: «захотілось було кинутись до...» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 58).

Часто також наші письменники просто нехтують форми передмінулості, як от І. Микитенко: «мабуть, застудив їх (крижі), бо в обід *полежав* трохи на вогкій ниві» («Брати» 12)—тут неодмінно слід було сказати—«*полежав був*».

У формах вольового способу дієслів поруч із поправним «ходім» бачимо в П. Панча «ході́мте» («Земля» 6), ба й «ідемо!» у Л. Первомайського («Плями на сонці» 32), в чому знати вплив російської мови, де нашим формам першої особи множини вольового способу відповідають форми теперішнього часу (у доконаних слів, власне—майбутнього) з закінченням—*те* (пойде́мте, погуляе́мте, иде́мте, посмотре́мте).

Немає однастайності й у роді іменників, приміром, у Б. Антоненка-Давидовича «клас» чоловічого роду («боротьба класів» — «Смерть» 35), а в А. Головка «класа»¹⁾ жіночого роду («Бур'ян» 97), у К. Гордієнка «оркестр» («Автомат» 8), а в А. Головка «оркестра» («Бур'ян» 88), у Б. Тенети ще «увесь програм» («Листи з Криму» 19), хоч у культурній мові вже давно «програма» (жіночого роду), у Д. Борзяка «візит» («Під дощ» 141), хоч в академічному словнику «візита», у М. Хвильового «взяв один абрикос» («Вальдшнепи» 16), хоч в академічному словнику—«абрикоса», і в нього ж—«ця цукерка» (там же 24), хоч і в народі і в словнику Б. Грінченка—«цукерок» (чоловічого роду).

Врешті наші письменники збіднюють засоби нашої мови, плутаючи прикметникові наростки: *-есеньк-* і *-ісіньк-* (через обидва *і*) — останнього уживаємо в укр. мові на означення найвищої міри прикмети, отже замість «одна однісенька» (О. Слісаренко «В болотах» 7) треба—«одна однісінька» (=рос. «одинешенька»), замість «точнісенько» (П. Панч «Земля» 36) треба—«точнісінько», а ще краще за народньою мовою—«нестеменнісінько» (=рос. «точнехонько»).

У словниковому матеріалі сучасного нашого письменства насамперед впадає в око категорія непоправно вжитих українських же слів. Це проблема нашої семасіології—найважливіше завдання в організації культурного загально-національного язика.

Розгляньмо ці випадки послідовно за частинами мови:

1) Замість дієслова «сподіватися», під впливом газетної мови, в нашому письменстві починають уживати дієслова «чекати»: «як і треба було чекати» (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 6), «Він зовсім не чекав, що...» (там же 42), «Він не чекав такого повороту в розмові» (там же 11), «треба було чекати, що...» (там же 11)

2) Замість «боронити (-ся)», «обороняти (-ся)» шириться «захистити (-ся)» (=рос. «прикрывать, защищать»). У словнику Б. Грінченка до українського «захист» дано два розв'язання російською мовою: «1) Место, защищенное от ветра; приют, пристанище»; «2) Защита, покровительство». Прикметник «захистний» відповідно = рос. «защи-

¹⁾ За «Рос.-укр. словником». Всеукр. Академії Наук.

ценный от ветра; укронный; уютный». Звідси цілком послідовно маємо й перші приклади до «захищати», «захищатися»: «на зиму нічим хліва захистити», «возами захистились од вітру» (сл. Б. Грінченка 650). Що правда, є в Грінченка й інші два приклади, що ніби дають право ототожнювати дієслово «захищати» з російським «защищать» (=оборонять) активнішого характеру: «Од татарви безбожної землю захистили» і «Багатих захищають, і з убогих деруть», але це далеко енергійніше віддаємо українським «боронити»: «од смерті боронила», «предки наші славні боронили волю» (сл. Б. Грінченка 130). Тим-то, коли в Г. Косинки ще може до речі читаємо: «Комнезамів своїх захищати» («Вибрані оповідання» 204), то гірше вже: «іди на війну землю захищати» (П. Панч «Земля» 30) і зовсім погано: «Захищає... його інтереси» (П. Лісовий «Нетрі села» 325).

3) Дивно читати в П. Панча: «старого Швайку в труні *справили* на кладовище» («Тих. лист» 38), бо в укр. мові «справляють весілля, обід, похорон», навів «сорочок *справила* кілька», а на кладовище треба «*виряджати*».

4) М. Івченко пише: «*підвівся вітер*» («Порваною дорогою» 75), а в укр. мові «*підводиться*»=рос. «вставать», а на вітер маємо: *схопився, знявся, рушився* то-що (сл. академ. т. III).

5) У А. Любченка є речення: «більшість *погодила* з ним» («В берегах» 7)—в укр. мові «*погодитися*»=рос. 1) «помиритися, сойтись», 2) «условиться, договориться» (Сл. Б. Грінченка), а тут письменник, очевидно, мав на думці російське «соглашаться», що треба було віддати в укр. мові словом *згоджуватися, згодитися*.

6) Зовсім не укр. мовою написано в Г. Шкурупія: «*позбавитись* від цього... ворога» («Штаб смерті» 13), бо укр. *позбавитися* чого (а не «від чого») =рос. «избавиться, лишиться», а відтінок=рос. «отделаться» слід віддавати словами—*збути, позбутися* кого, чого, отже поправно треба: «*позбутися* цього ворога».

7) Л. Скрипник пише: «*уявляють з себе* склад кісток» («Вибух» 22) замість поправного «*являють собою*», бо «уявляти»=рос. «представляют», але в розумінні «представлять себе», «воображать».

8) Замість «Свята... *вимагають* подвійної енергії» (Н. Романович-Ткаченко «Чебрець-Зілля» 3 і 9) краще в укр. мові вживати неметафоричного «*потребують*», а «вимагати» можуть тільки люди, а не речі чи обставини.

9) У А. Головка: «Дихання просто *запира*» («Бур'ян» 70), а слід сказати—«*забиває*» («дух *забиває*»), бо дієслово «запірати» (через *і*) такого значення в укр. мові не має.

10) На російське «оставлять» ми маємо: *лишати (залишати)* і *покидати*, що мають проте кожне свій відтінок, приміром: «*залишить мене самого*», «*залишив спадщину дітям*», «*лишити без уваги*», «*лишив гарний спомин по собі*»¹⁾, але «*покинути світ*», «*доля покинула його*», «*покинув місто й поїхав на село*», «*покинути свій намір*», «*сили кидають його*» (а не «*лишають*») і т. ін. Тим-то чудно читати в М. Семенка «Він

¹⁾ Усі приклади з академ. словника, т. III, стор. 89.

залишив мене, забув про мене» («Маруся Богуславка» 17)—це звучить не по-українському.

11) У О. Слісаренка дід Хведь в «Плантаціях» (79) каже: «Шкіра сильно дорога», але не думайте, що це мова за шкуру з вола—це те, що наші селяни скрізь називають *ремінь* (чи «раміні»), коли купують «ременю на чоботи». Це вже вплив українізації, що скрізь пустила оте неоправне «шкіра» замість «ремінь».

12) А. Любченко забув слово «шибка» і пише «крізь віконні шкельця» («В берегах» 36)—виходить і довго і чудно, бо «шкельця» ми маємо в наших природничих лабораторіях.

13) Слово «спадщина» (з наростком *-щина*) має цілком конкретне значення в укр. мові й почасти асоціюється з аналогічними: *батьківщина, дідівщина*, тим-то дивує, коли читаємо в М. Хвильового: «*психічна спадщина* батьків». Сам автор інстинктом відчув, що тут не все до ладу і замість «батьківщина» [=рос. «1) наследство от отца; 2) родовое имущество; наследие от предков»] ужив «спадщина батьків», а слід було-б ідучи за нашою біологічною термінологією, сказати: «*психічна спадковість* від батьків». (Рос. «наследственность = спадковість». Сл. природн. термінолог. ІУНМ).

14) Слідом за газетною мовою¹⁾ слово *зріст* з цілком конкретним значенням (=рос. «рост») заступає або поправне *вік*, або процесове *зростання*: «З дитячого зросту виїшли» (І. Ле «Юхим Кудря» 98) = «З дитячого віку», «зупинилися хліба в своєму зрості» (П. Лісовий «Нетрі села» 274) = «в своєму зростанні», «культурний зріст» (К. Гордієнко «Автомат» 8) = «культурне зростання».

15) У реченні «*тютюн власного виробу*» О. Слісаренко («Плантації» 78) ще не з'ясував відмінності між *виріб* (=рос. «изделие», як результат продукції) і *робливо* («Це ложки мого роблива»), як «робота чиясь». Початок такої диференціації відзначено почасти в акад. сл. т. II. («изделие»), хоч у т. III (під словом «производство») ми цього ще не бачимо. У термінологічному матеріалі ділової мови ІУНМ Академії така диференціація вже є.

16) Так само немає диференціації між «*потяг*» (=рос. «влечение») і «*потяг*» (=рос. поезд). Для останнього вживаємо тепер *поїзд*, але «готували напад на потяг» (О. Слісаренко «В болотах» 29) замість «готувалися напасти на поїзд», «товарного потягу» (Л. Скрипник «Вибух» 27), «потяг» (А. Головка «Бур'ян» 6 і 29).

17) Замість «*машиністка-друкарка*» («друкарка» = рос. работница в типографии, «печатница») краще було б у «Листах з Криму» (Б. Тенета 15) писати одним словом—«*друкарниця*»²⁾.

18) У І. Ле («Юхим Кудря» 17 і 59) «*лапатий*» буває не тільки сніг, але й дощ,—у народній мові маємо епітет «краплистий» і «крапчастий».

19) Замість «*громадянська війна*» уживають іще «*горожанська війна*» (П. Лісовий «Нетрі села» 5 і А. Головка «Бур'ян» 141), хоч «*горожанський*» = укр. «*городянський*» і нічого спільного з «громадянський» не має.

¹⁾ Див. «Наша газетна мова» М. Гладкого, стор. 33.

²⁾ Див. «Словничок Пролет. Правди», стор. 30. Вид. 1925 р.

20) Б. Тенета пише «засмажений живіт» («Листи з Криму» 16), хоч смажити=рос. «поджаривать на масле» а в М. Івченка навпаки «засмалене сало» («Порваною дорогою» 39), хоч сало буває просто «смалене».

21) Непоправно читаємо у Г. Шкурупія: «вони були *остаточно* п'яні» («Штаб смерти» 36), а слід—вони були «до краю», чи «вкрай», чи «цілком» п'яні.

22) М. Івченко вживає *швидко* замість *незабаром*: «Швидко всі сіли до столу» («Порваною дорогою» 15), «Швидко потім зашумів примус» (там же 14). «Вони швидко прийшли до дому і Галя взялася готувати вечерю» (там же 13). «Швидко стемніло» (75), «Швидко із села прийшло ще двоє наймитів» (30), і тому читач врешті не розуміє, що саме хоче сказати автор, коли пише: «Після чого Корній *швидко* (?) пішов до міста» (чи це *незабаром*, чи це Корній ішов «швидко», цеб-то «поспішав до міста»), неясно це і в реченні: «Мокрина швидко (?) перейшла полем і спинилась над яром» («Порваною дорогою» 29).

Те саме потерігаємо й в інших, напр.: «Швидко його оточили кущі» (Г. Шкурупій «Штаб смерти» 28), «Швидко він почув знадвору... свист» (там же 39), «Швидко (?) мав проходити військовий потяг» (там же 28) = «*незабаром* мав проходити військовий *поїзд*»; «Ось дядько швидко (?) поїде» (І. Микитенко «Брати» 40); «Швидко лишив батарею й поїхав» (О. Слісаренко «Плантації» 6).

23) «Відкіля ж це видно?»—питає героїня (Аглая) у М. Хвильового («Вальдшнепи» 67), хоч автор рекомендує її, як людину, що добре орудує укр. мовою. «А хоч би *відтіля*...» чує вона на відповідь (там же). Це вплив російського «откуда», що в такій позиції віддаємо в укр. мові—«з чого» (Акад. сл. т. III), бо «Відкіля це він узяв», цеб-то «з якого місця».

Друга категорія лексичного матеріалу—це більше чи менше українізовані російські слова, часом навіть зрусифіковані українські:

1) «Безжалісно сонце палить» (Б. Тенета «Листи з Криму» 80)= укр. *немилосердно*, без жалю; 2) «Відпускають (крам) *іншим*» (там же 25)=укр. *видавати*, *давати*; 3) «Чорт *задери*» (там же 30)=укр. «хай його чорт *візьме*»; 4) «Підготувитись» (А. Любченко «Буремна путь» 24)=укр. I) *налагодитися*, *наготуватися*, II) *підучитися* до чого; 5) «довгожданний» (Ю. Смолич «Півтори людини» 101)=укр. *сподіваний* («Не вернуться сподівані» у Шевченка); 6) у М. Семенка «Маруся Богуславка» трагічно викрикує канцелярським сучасним жаргоном: «Ти чуєш, мій *відчит!*» (стор. 6), а в акад. словнику маємо ілюстрацію: «за це складеш *відповідь* перед богом і людьми»; 7) Ю. Смолич «*відчитує батька*» («Півтори людини» 13), а в Акад. словнику—«*вичитувати кому*»; 8) Л. Первомайський пише «*відмінити*» («Плями на сонці» 67) замість поправного—*скасувати*; 9) у нього ж «*усігдашній*» (там же 88) замість—*завсідній*, *пovskykashний*; 10) «обіденна перерва» (там же 122) замість «обідня перерва»; 11) «Товкучка» (П. Лісовий «Нетрі села» 304) = *точок*; 12) «Кістлява спина» (К. Гордієнко «Автомат» 41) і «кістляві пальці»

(Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 27) замість—*кошавий*; 13) «Лавушник», «з лавушної махорки» пише А. Головка («Бур'ян» 86 і 43) замість «крамар», «з купованої махорки»; 14) «Населення» (К. Гордієнко «Автомат» 6) замість «людність»; 15) «Розщілина» (І. Ле «Юхим Кудря» 15) замість «розколина»; 16) «І все необхідне» (Б. Тенета «Листи з Криму» 49) замість—«і все потрібне»; 17) «вдалений (?) шум нагадував про життя в селі» (О. Слісаренко «В болотах» 8)=*далекий*; 18) «з підворотень» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-Тук» 57)= з підвороття або з підворотниці; 19) «Глухої ночі» (І. Микитенко «Брати» 13)=укр. «глупої ночі», хоч «стояла глупа (?) осінь» (там же) замість—«пізня», очевидно; 20) «Цеповий собака» (А. Головка «Бур'ян» 40 і 41), хоч такого слова в укр. мові немає, а замість того кажуть: «собака на ретязі» (сл. Б. Грінченка); 21), «У бувшій панській конторі» (О. Слісаренко «Плантації» 78), «бувшу Ганівську (економію)» (А. Головка «Бур'ян» 11), і «бувшого економіческого ставу» (там же 16) і «бувша генеральшина дача» (там же 27) замість «колишній»; 22) «Грубуватий тон» (Д. Борзяк «Під дощ» 73)=*грубіянський*; 23) «в лихорадковій хапанині» (там же 9) замість «у гарячковій хапанині»; 24) «вказувальний палець» (Л. Первомайський «Плями на сонці» 25) = *вказівний* палець; 25) «Землеустрій» (А. Головка «Бур'ян» 29), а нижче «землевлаштування»—замість—«землевпорядження»; 26) «займатись господарством» (Г. Шкурूपій «Штаб смерті» 64) замість «поратись, ходити коло господарства»; 27) «В одній з хат... знаходився штаб» (Г. Шкурूपій «Штаб смерті» 13) замість *був*, бо укр. «знаходиться»=рос. І) «находиться, отыскиваться» і II) «родиться» («знайшлася дитина»); 28) «вистроїв... крамницю» (Г. Косинка «Вибрані оповідання» 65) замість поправного—«вибудував» чи «поставив»; 29) «Свіркнув очима» (А. Головка «Бур'ян» 113)=*блиснув*; 30) «Балачок не оберешся» (П. Лісовий «На селі» 269) замість поправного—«не обкидаєшся», «не обженешся», бо укр. «обиратися» має зовсім інше значення («Оберися з реп'яхів»); 31) «Розгубившись, спитав наївно» (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 11) замість «сторопівши»; 32) «Замінюють тих, хто працював удень» (І. Сенченко «Паровий млин» 5)=*заступають*, бо «замінюють» звичайно неживі речі; 33) «Приїхали коло одинадцятої години» (Л. Первомайський «Плями на сонці» 237) = «приїхали годині об одинадцятій»; 34) «Насправді» (Б. Антоненко-Давидович «Смерть» 5 і 71 і Л. Скрипник «Вибух» 33 і 39) під впливом російського «на самом деле» (трапляється й написання—«на справді»)=укр. «*справді*»; 35) аналогічно до цього й «на трохи»: «Біля передків він затримався на трохи і знову поскакав» (П. Панч «Солом'яний дим» 22)=*трохи*; 36) «І обумовлюється певними причинами» (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 53)—«і від певних причин залежить» або «і з певних причин це виходить» (Ак. сл. т. III).

Третя категорія—це слова недавно запозичені з близьких нам культурних мов, переважно з російського літературного мови. Безпосередній вплив російської мови в мовній царині виявляється не тільки в тім, що наші письменники, може маючи й слушність, уживають російських слів на означення таких понять, що для них українська мова

не має відповідних назов, але й у тім, що автори наші не використовують належним чином своїх народніх діалектів, цього природнього резерву всякого культурного язика, а волюють брати готові, освячені літературною традицією старішої культури, слова, мало турбуючись тим, що ані своєю зовнішньою формою, ані своєю внутрішньою, етимологічною будовою, такі лексичні одиниці не пасують до цілого звукового ладу української мови й перечать основним законам українського словотворення.

Коли Л. Первомайський пише: «відсутність *спайки* в комсомолі» («Плями на сонці» 131), то слово «спайка», ужите тут у специфічному значенні, настільки зрослося з цілою системою понять політичного життя нашого Союзу, що навряд чи можна було-б віддати комплекс зв'язаних з ним уявлень українськими «єднання», «одність», чи навіть узятим з технічної термінології «злотованням».

Ми розуміємо, що слово «спайка» перечеить цілому етимологічному рядові: *лютувати* (=рос. «паять»), *лютувальний*, *лютівка*, *лютар*, *лютивниця*, *лютник*, *залютовувати*, *злют* (=рос. «спай»), *злютовувати*¹⁾, то-що, але почуваємо свою безпорадність може до того часу, поки в процесі українізації «самі машини нашої промисловости не заговорять українською мовою», цеб-то поки пролетаріят наш не українізує всі деталі виробництва.

О. Досвітній у своїм романі «Американці» вживає слова «*бойовка*» (назва бойової організації рос. соц.-революціонерів, що боролася проти царату терористичними актами). У польській політичній термінології є відповідне слово—«*боюфка*», а ми не виробили потрібного політичного терміна, певне через те, що не мали своїх національних революційних організацій з аналогічними завданнями.

Перенесене з російської мови й непринатурене до нашої фонетики (мало-б бути «*боївка*»), слово це вражає в укр. тексті своєю звуковою будовою.

Не краще стоїть справа й з слівцем «*получка*» (Л. Скрипник «Вибух» 8). Академічний словник (т. III) дає нам відповідне розв'язання—*одержання*, *дістання*, але всякому ясно, що російське «получка» стало свого роду терміном у професійному житті робітництва, а до того терміном, так тісно зв'язаним з цілим побутом пролетаріату на Україні, що замінити його на українське «одержання» пощастить мабуть аж з українізацією цілого побуту наших працівних мас.

Те саме й з словом «*кожанка*» («кожанная куртка»). П. Панч так і лишає це слово, застосовуючи до нього відповідні фонетичні закони укр. мови: «*кожанка*» («Солом'яний дим» 4), «товариш у *кожанці*» (там же 99), А. Любченко перекладає—«шкіряна куртка» («В берегах» 15), для Б. Антоненка-Давидовича («Тук-тук»), Л. Скрипника («Вибух»), Д. Борзяка («Під дощ») й І. Микитенка («Брати») це буде «шкіряна тужурка», а от селянин, завітавши до редакції «Селянської Газети», сказав—«*рамінна куртка*»... Можливо, що остання назва найбільше відповідає українській лексикології, особливо коли взяти до

¹⁾ З «Словника Технічної термінології» ІУНМ ВУАН.

уваги, що «выделанная кожа» має у нас народню назву — «*ремінь*» (діалектично—«*рамінь*»).

Далеко менше виправдати можна такі запозичення: 1) «Незалежно від віку й полу» (Б. Тенета «Листи з Криму» 41), бо тепер маємо українське *стать, статевий* («статеве питання», «статева проблема» вже здобули права громадянства в нашій культурній мові); 2) «Доклад у партосередку» (А. Любченко «Буремна путь» 24), хоч і «*доповідь*» у нього ж на стор. 40, «полковникові *доклали*, що...» (О. Слісаренко «Плант.» 66)=укр. «*доповіли*», «*докладав* інспекторові про подорож» (Л. Первомайський «Плями на сонці» 237) = укр. «*доповідав*» (хоч у нього ж зустрічається й «*доповідь*»), у І. Микитенка комсомолец Мишко («Брати» 24) ще каже «*докладчик*», хоч автор міг би цілком спокійно сказати устами поступового заступника пролетарської молоді й новітнє літературне—*доповідач*; 3) дивно, що Л. Скрипник пише: «всілися на *тормози*» («Вибух» 27), певне слово *гальмо* авторові відоме, в усякому разі він чув народнє—«*гальмувати*»; 4) «*участок*» (А. Головка «Бур'ян» 145)=укр. *дільниця, ділянка, часом ланок*; 5) «*Повістка дня така*» (він же 97)=укр. «*порядок денний*»; 6) «*грузи*», каже польський сержант чистісінькою російською мовою в Г. Косинки («Вибрані оповідання» 101), «*розгрузити*» й «*грузовики*» бачимо в І. Микитенка («Брати» 17 і 46), «*грузовик*»—у П. Панча (Сол. дим» 109) і «*щось вигражати з підвод*» у М. Хвильового («Вальдшнепи» 39), хоч у сучасній культурній мові вже не перший рік маємо відповідно: *вантажити, розвантажувати, ваговіз*; 7) «*землеустройщик*» (А. Головка «Бур'ян» 86), хоч у газетній мові та й у словнику А. Ніковського є «*землевпорядник*»; 8) у А. Головка ж іще «*завів грамофон*» («Бур'ян» 77), хоч грамофон, як і годинник, «*накручують*», а «*заводять*» тільки «*коні до стайні*»; 9) у М. Хвильового ще досі «*профсоюз*» («Вальдшнепи» 21), хоча на всій Україні вже *профспілки*.

Зокрема треба сказати про наукову термінологію, про лексичний матеріал, зв'язаний з новими в укр. житті науковими поняттями. Їм вельми тяжко здобувати права в нашій письменницькій мові, але причина цьому в малій обізнаності українських письменників з новою нашою термінологією науковою, а може тут почасти завинила й певна загальна наша неохайність що-до мовної культури. У всякому разі це свідство нашої некультурності впадає в око, коли читаєш: 1) у Л. Первомайського: «*включив електрику*» («Плями на сонці» 26) замість правильного—«*увімкнув*» («Сл. техн. терм.» ІУНМ); 2) у нього-ж: «*проект і кошторис на установку пилесосів у друкарні*» (там же 84), хоч маємо «*установлення*» і «*пиломосок*»; 3) у П. Панча: «*переучот векселів*» («Солом'яний дим» 153)=«*передисонт*» (Сл. акад. т. III); 4) у нього ж «*клапан*» («Тихонів лист» 39) замість *хлипак*; 5) у Антоненка-Давидовича «*стукати ричагом*» («Тук-тук» 39) замість «*важелем*» або «*важільцем*», коли це в телефонному апараті Морзе; 6) у М. Хвильового—«*водород і кислород*» («Вальдшнепи» 23), хоч у хемії ми маємо *водень* і *кисень*, а складова лексема -*род* неодмінно мусіла б звучати на українському ґрунті, як -*рід*; 7) у Л. Первомайського ще «*кустар-одиначка*» («Плями на сонці» 14), хоч для «*кустаря*» маємо у словн. Ніковського «*домороб*» і для «*одиначки*»—«*одинець*».

Зовсім неможна виправдати таких запозичань, переважно за посередництвом російського літературного язика: 1) «Особа босяцького пошибу» (О. Слісаренко «Плант.» 78)=укр. *штибу*; 2) «треба з цим покінчити» (А. Любченко «Буремна путь» 40) і «покінчити з Ганною» (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 9) замість українського — «упоратися з чим», «відбути що»; 3) «поросль» (А. Любч. «Буремна путь» 34)=укр. «парість», «чагарник»; 4) «капітал... завіщала Михасеві» («Чужі» А. Любченка 144)=укр. «відписала, записала» (Акад. сл. т. II); 5) «Хватить із мене вчорашнього» (Л. Первомайський «Плями на сонці» 32), а в укр. мові «хватати»=«хапати», тим-то тут слід сказати: «Стане з мене вчорашнього», «буде з мене вчорашнього»; 6) «Про листа він нікому не обмовився» пише П. Панч («Тихонів лист» 44), хоч слова «обмовитися» в українській мові немає, а натомість кажемо—«прохопився (словом)»; 7) у нього ж бачимо «дхнули мишачим пометом» («Земля» 32), а по-українському це буде—«тхнули мишаками»; 8) у П. Панча ж селянин-куркуль каже: «оці всіх превзойшли» («Солом'яний дим» 75) на нашу ж думку, так може сказати тільки письменник, що не працює над удосконаленням своєї мови, а селянин, хоч би й куркуль, природньо висловився б так: «оці всіх переважили, оці всіх закасували», «оці всіх перевищили»; 9) дарма також П. Панч уживає слова «фігура» там, де воно чудово дається замінити на звичайне в нас «постать»: «фігура пана Таружа» («Солом'яний дим» 48), бо ж «фігурою» на Правобережжі селяни називають хрести на роздоріжжях з образами, прибраними рушниками й квітами (до речі і в самого автора є «постаті» там же на стор. 145); 10) Л. Скрипник пише: «недолюблював безпритульних» («Вибух» 31), а українською мовою треба сказати: «не полюбляв»; 11) дивно, чому Б. Антоненко-Давидович пише «сищик» («Тук-тук» 47) замість широко відомого ще й за передреволюційної доби «шпиг»; 12) у П. Лісового селянин каже: «упразнили» бога («Нетрі села» 273) хоч далеко природніше було б—«скасували» («Окомонів... уже скасували» сл. Б. Гр.); 13) у І. Ле неохайність виявляється в таких зовсім непотрібних перейманнях з російської мови: «горнична»=(укр. «покоївка»), «міхова шуба»=(укр. «хутряна», бо ж «міховий» можна сказати «о кузнечном мехе»), «мостова»=(укр. «бурк», «брук», бо «мостовий»=рос. «вымощенный досками»), «остервеніле панство»=(укр. «озвіріле», «осатаніле»), «вчора батько таки настояв, щоб...»=(укр. *намігся, домігся*, бо «настоювати»=рос. «настаивать жидкость на чем-нибудь»)¹⁾; 14) А. Любченко теж неухважно ставиться до мови: «чорнильниця» («В бер.» 27) замість давнього «каламар»; «як давно освоївся» (там же 19), а в укр. мові слід сказати—«призвичаївся», «звикнув до чого»; «прокопчений мурований велетень»; (там же 27) хоч порушуючи асоціації з «прокопченим м'ясом» куди краще було-б: «продимлений» або й «задимлений мурований велетень»; 15) Л. Скрипник «надавливав пальцем якусь блискучу шишечку» («Вибух» 48), а поправно буде—«натискав»; 16) Г. Шкурупій не знає як сказати українською мовою «откос» (на колії)=узбіч, спад, схил («Штаб смерті» 30); 17) у М. Хвильового («Вальдшнепи» 41 і 53) та у А. Головка («Бур'ян» 121) ще бачимо

¹⁾ Усі приклади взято з оповід. «Юхим Кудря», стор. 50, 17, 10, 5.

«обстановку», хоч українською мовою це—«обстава»; 18) не відчувують декотрі наші письменники й тих відтінків, що надає дієслову приросток за, приміром, у Н. Романович-Ткаченко поруч із цілком поправними: «загомоніли, загули, засперечалися» («Чебрець-зілля» 21) читаємо: «доповідь, що її мав зачитати в паркомі»... (там же 11), у Г. Косинки навіть бандит Жашко каже: «може варто документи зачитати?» («Вибрані оповідання 26) і тільки у П. Панча поправно: «Надрукували умову й зачитали: такого-то года»... («Земля 19—20), де зачитати=рос. «начать читать», як і у Т. Шевченка: «Письма принесли і всі тихенько зачитали».

Буває, що така неухважність до літературної форми заважає читачеві розуміти зміст писання: 1) і М. Івченко, і Л. Скрипник, і І. Сенченко, і Л. Первомайський і Г. Шкурупій пишуть «засипати» замість поправного «засинати», тим-то з'являється зовсім зайвий омонімізм, приміром: «засипав легким сном» (М. Івченко «Порваною дорогою» 83), а по-українському:—«вітер засипав його пожовклим листям» (Г. Шкурупій «Штаб смерті» 43) у Л. Первомайського теж бачимо і «засипав» («Плями на сонці» 165) і «засинав» (там же 172); 2) І. Микитенко в «Братах» пише скрізь «город» замість узвичаєного тепер в укр. культурній мові «міста», а що наголосу на слові немає, то мимоволі думаєш, що мова мовиться за *город* (=рос. «огород»); 3) так само й з словом «заставляти»—в укр. мові воно звичайно дорівнюється російському—«закладувати» («заставив кожуха»), а в І. Ле читаємо: «хіба хто... заставляє» («Юхим Кудря» 4), «настрій заставив діяти» (там же 37)—краще було б піти шляхом диференціації, що вже цілком виразно позначився в нашій мові, і замість *заставляти* в аналогічному словесному оточенні вживати вельми розповсюджених і в народі: *силувати, примушувати*; 4) викликати усмішку повинні й такі речення в «Вальдшнепах» М. Хвильового (16 і 19): «Відколола з своєї груди... троянду», «(троянди) висіли на її груді», бо в укр. мові *грудь*=рос. «сосец» («годує дитину своєю груддю» Акад. сл. т. I) а тут слід сказати—«з своїх грудей», «на її грудях», щоб-то ужити множини.

Часом, уподобавши котресь російське слово, письменники запроваджують його до своєї мови, хоч в українській мові є й свої добрі відповідники: 1) «Гулко відчинилися двері» (П. Панч «Солом'яний дим» 142)—укр. *гучно; гулко*» (загуркотіли вози) в А. Головка («Бур'ян» 59), хоч тут краще було б сказати відоме й самому авторові «лунко» («Бур'ян» 63); нарешті А. Любченко вживає: «гул» (=укр. «*гугіт*» від «гуготіти») і навіть: «гульлива буря» («Буремна путь» 54), «гульлива луна» (там же 23) з дивовижним написанням цього чужого цілому звуковому ладові нашої мови слова, де вперше бачимо подвоєні приголосні з знаком м'якшення поміж ними.

Останніми часами повелося ще без ніякої потреби вживати слова *тоска* (=укр. *нудьга, журба, сум, туга*): «з тоскою дивимось» (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 57), «тоска мене бере» (І. Микитенко «Брати»), хоч в українській мові є відповідні свої словосполучення на взірць «догада, злість пориває» і прекрасний фразеологічний зворот—«нудити світом». Те саме і з модним новотвором *тоскно*: «тоскно дивився» (П. Панч «Солом'яний дим» 137), «чому тоскно йому зараз?» (Л. Скрипник

«Вибух» 7), «вітер тоскно гуде» (А. Головка «Бур'ян» 10). Відповідно до цього без ладу й пуття пхаємо ми й свої українські слова, напр. А. Любченко уподобав—«снажний» (=рос. «сильний») від снага (=рос. «сила, физическая возможность») і тому пише: «Снажно гриміли солов'ї» («В бер.»), «снажно-різкий сміх» (там же 27); М. Івченко полублює слівце *січний* (=рос. «сочный»—«січний кавун» у сл. Б. Грінченка) і через те у нього: «січні голоси» («Порваною дорогою» 19), «січний спів хору» (там же), «січна радість» (?) (там же 67) і навіть: «гра (в театрі) йшла жваво й січно» (там же 12).

За дезорганізацію нашої культурної мови треба вважати такі безперечно зайві запозичення у П. Панча: 1) «бутилка» (=укр. пляшка, бутелька) («Солом'яний дим» 150); 2) «жулик» («Земля» 18) = укр. «халамидник, ракло, шахрай» 3) «падаль» («Солом'яний дим» 35) = укр. стерво, падло; 4) «плодовите літо» («Солом'яний дим» 60) = укр. урожайне літо, а ще краще—*поліття*; 5) «Неждано зірвався на ноги» (там же 40) = укр. несподівано; 6) «Стеленно...¹⁾ пішов до збірні» (там же 12) = укр. поважно, повагом; 7) «щурив око» («Земля» 33) = укр. щулити око; 8) «окрисився» (там же 32) = укр. визвірився на кого; 9) «не туди попали» (там же 15) = укр. втрапили або, залежно від змісту—*вскочили* (в халепу); 10) «щоб заставити за оренду внести» (там же 8) = укр.—«щоб примусити рату заплатити»; у М. Хвильового: 1) «готувались до побігу» («Вальдшнепи» 57) = укр. *втеча*, а ще краще віддати дієсловом *тікати*; 2) «говорив невпапад» (там же 19) = укр. *не до речи, не до ладу*; 3) *капризний* (там же 42) = «вередливий», «примхливий» або й «вередійка» замість «капризна дівчина»; 4) *підкузьмити* (там же 62) = укр. підвезти, підкувати, візка підвезти кому; 5) «приходиться тривожити дружину» (там же 36) = укр. доводитися; 6) «мій глупенький²⁾ хлопчику» (там же 55) = укр. дурненький; у А. Любченка: 1) приговор («В бер.» 39) = укр. *пагорок, згірок, горбок*, та й у самого автора бачимо «до пагорка» (там же 41), є це слово й у Л. Скрипника («Вибух» 63); 2) «*томила* спрага» («Буремна путь» 59) = укр. «спрага знемагає кого»; 3) «розбалував ти її» («В берег.» 14) = укр. *розбештав*, бо «балувати» = рос. I) проводить время в балах, II) — *чим* — *заниматься* чем, *быть* опытным в чем; у П. Лісового бачимо: 1) «*кой з ким* побалакати» («Нетрі села» 319) = укр. *де з ким*; 2) «тоді *направились* прямо у виконком» (там же 319) = укр. «попростували до виконкому», «подалися прямо до виконкому»; 3) «червона фарба таки *порядком* з неї змита» (там же 321) = укр. «доволі, добре, геть-то»; 4) «*приходилось* чути такі слова» (там же 327) = укр. *доводилось*, *випадало*; у М. Івченка читаємо: 1) «*запахую* тоді швидко» («Порв. дорогою» 74) = *заорю, виорю*; 2) «Так я *вишвиру* з кодлом твоім» (там же 54) = в укр. мові є відповідне слово «шви́ргонути»; 3) «днів з десять ще *провозяться*» (там же 36) = укр. *пропораються, проморочаться* (Акад. сл. т. III); 4) «*повозився* (?) в кешені» (там же 36) = укр. *подлубався*; 5) «*кайма*» (там же 5) = укр. «обля́мівка»; 6) «пустяки» (там же 15) = укр. *дурниця, пусте*; у Л. Скрипника:

¹⁾ Чому «неждано» через одне *н*, а «степенно» через 2 *н*? Чи це менша міра українізації?—М. Г.

²⁾ Цікаво, де кладе наголос автор у цьому слові?—М. Г.

1) «притулившись одне до другого («Вибух» 22) = укр. «одне до одного»; 2) «любого «скубента» вартий» (там же 44) = укр. *якого хоч, бо укр. любий* = рос. милый, возлюбленный; 3) «наковальня» (там же 48) = укр. коваadlo; у І. Ле, що взагалі до мови ставиться неухважно, трапляються: 1) «жвачка» («Юхим Кудря» 87) = укр. *жуйка*, а *жвачка* = рос. «згарь из трубки»; 2) відокремлювалась *всього лиш двома городами*» (там же 45) = *тільки-но*; 3) «шпори» (там же 49) = остроги, а до уваги авторові подамо, що російське «пришпорить» треба віддавати українським «сти-снути острогами»; 4) «шальна куля» (там же 29) = російське «шальной» віддаємо в укр. мові звичайно словами *шалений, навісний*, але це не па-сує як епітет до «кулі», тим-то чи не краще було-б тут сказати «дурна куля», хоч врешті річ письменника добрати відповідне слово з свого мовного арсеналу; 5) «моложавий» (там же 29) = укр. *молодавий*; 6) «тряпка» (там же 10) = укр. ганчірка; 7) «опасно» (там же 6) = укр. небезпечно; у Л. Первомайського зауважено між іншими: 1) «нерадивий робітник» («Плями на сонці» 20) = укр. недбалий, недбайлиця; 2) «про-нирливий» (там же 10) = укр. пронозливий, промітний; у Г. Косинки: 1) її голос дерзко обірвав Кушнірів син» («Вибрані оповідання» 222) = укр. зухвало, нахабно; 2) «торговка» (там же 249) = укр. перекупка; 3) «Я вас умоляю» (там же 26) = укр. *благаю*; у В. Атаманюка («Порада» переклад Щолом-Алейхема 45) читаємо: «гроші, що ми *виручили* за на-шу півхати» = укр. *вторгували*; І. Сенченко пише: 1) «у неї (риби) зов-сім немає *поплавків*» («Паровий млин» 10) = укр. *плавців*; 2) «розкоше-люйся» (там же 30), хоч в укр. мові *кошіль* = рос. «плетеная корзинка»; у Г. Шкурупія — «її *капризам* немає кінця» («Штаб Смерти» 49) = укр. вереди, примхи; Юрій Смолич чомусь уживає слова «шляпа» («Півтори людини» 14), а Б. Тенета пише «*нарочито*» («Листи з Криму» 40), у П. Панча, В. Ярошенка й А. Головка стрічаємо: «*ограда*», хоч укр. мовою це буде *огорожа, мур* (= каменна ограда); не вміють іще наші письмен-ники віддавати російське *один* нашим *самий* і тому бачимо: 1) «*Одні лиш* стовби стояли при дорозі» (П. Панч «Земля» 10) = «*самі тільки* стовпи стояли при дорозі»; 2) «на весну *одні* кістки (зостануться)» (Г. Шкурупій «Штаб Смерти» 43), «тепер його оточує *одна* (!) смерть» (там же 67) хоч авторові мабуть відома російська приказка «*семь смер-тей не бывають, а одной не миновать*» (!); непоправно і в Л. Скрипника: «витрачав не *одні гроші*» (а й «вільний час») = укр. «витрачав не *тільки гроші*»... («Вибух» 43); у А. Головка читаємо: 1) «*мельница*» («Бур'ян» 93) хоч усім відоме слово «млин»; 2) «гукнули з *крильця*» (там же 45), «на *крильці*» (72) хоч сам автор далі пише: «з *ганку*» (там же 92), «над *ганком*» (89); 3) «*полушубок*» (там же 211 і 213) = укр. *кожух*; 4) «за-хрущав *суставами*» (там же 69) хоч тут краще було-б, не віддаючи ро-сійського «сустав» українським «суглоб», сказати: «захрущав *паль-цями*»; 5) «Це не *шуточне діло*» («Бур'ян» 45) = укр. «це не жарт»; 6) «*тамошні селяни*» (там же 92) = укр. *тамешні, тамтешні*; 6) довгов'я-зий парубійко» (там же 170) = укр. довготелесий, довгань; 7) «*гуторять*» (там же 47), хоч на стор. 65 у автора бачимо цілком поправне — «гомо-ніли», слово «*батрак*» (= укр. наймит) бачимо в Л. Первомайського («Плями на сонці» 160) і в П. Панча («Земля» 30), *батьрацький* — у А. Любченка («Буремна путь» 159) і навіть, за законами українського

словотворення, *батракував*—у Л. Скрипника («Вибух» 55); О. Слісаренко не вміє віддавати в укр. мові приблизність і пише: «до 4 тисяч прибутку» («Плант.» 67) замість: «тисяч із (зо) 4 прибутку», а Л. Первомайський культивує в укр. мові давню російську помилку й пише: «вибачатиметься» від дієслова «вибачитися»=вибачати себе,=рос. «извиняться», що проти нього є давні протести від пуристів російської мови.

Зокрема відзначаємо полонізм *помешкання* (=укр. приміщення, житло), що його вживають іще Н. Романович-Ткаченко («Чебрецьзілля» 25) і І. Микитенко («Брати» 20), та «*мешкають*» (=живуть, сидять) у Л. Скрипника («Вибух» 39), а певне й у інших авторів.

З діалектичних слів треба відзначити: 1) вельми розповсюджене західне *лише, лиш* (=рос. только, лишь, но), що зауважено мало не в усіх авторів. Проти цього є тільки один аргумент—*слівце лишень* з іншим значенням (=рос. «ка», «же»), що його часто вживав у своїх творах ще Г. Квітка-Основ'яненко та й у сучасній літературі бачимо у А. Головка: «іди закурим *лишень* Давиде» («Бур'ян 48), в П. Панча «на подвір'я дивилось *лише* одно вікно» («Тих. лист» 39) і «торгуйтеся *лише* на совість» («Земля» 15)—в обох реченнях слівце «лише» має різне значення; 2) *відтак* (=наддніпрянському *потім, після того, тоді*): «*Відтак* вони повтиралися» (І. Микитенко «Брати» 22), «Я вмираю, Чучупаче,—*відтак* промовив Печера» (Г. Шкурупій «Штаб смерті» 61), є воно в Б. Антоненка-Давидовича («Смерть» 33) і в Л. Первомайського («Плями на сонці» 27); 3) не менше поширене й *щоби* замість звичайного *щоб* (І. Сенченко «Паровий млин» 27 і 65 та в інших авторів); 4) «Вони такі, що *відай* зв'яжуться і з Марсом», каже старий телеграфіст в оповіданні «Тук-тук» Б. Ант.-Давидовича—і цей діалектизм чомусь не здається авторові недоречним.

Не опанувавши як слід літературного українського язика, не вичерпавши всіх багатств народньої мови та не зважаючи на всю пекучу потребу нашого часу—зорганізувати спільну для всіх трудящих України єдину культурну мову, наші письменники пориваються «визволитися» з кволив обіймів нашої мовної традиції й піти манівцями індивідуалістичних уподобань і ні від кого не залежної творчості,—от скільки яскравих до того прикладів: 1) *п'янка* (М. Хвильовий «Вальдшнепи» 41), 2) «*скрушно* глянула» (Б. Антоненко-Давидович «Тук-тук» 19), 3) «*увбойно* стислі уста» (А. Любченко «Буремна Путь» 47); 4) «Звів *ненахотя* курка (?) в рушницю» (І. Ле «Юхим Кудря» 7, 60); 5) «*захльобчасті* ляскання соловейків» (Ів. Ле там же 5); 6) «*захомугали*» (П. Панч «Земля» 33); 7) «*щебетали лиховань* (?) молодіщям» (він же «Земля» 33); 8) «командир *здибив* коня» (він же «Солом'яний дим» 25); 9) «З тебе *станеться*» (там же 37); 10) у О. Слісаренка є: «ухойдокає мене капітан» («Плантац.» 5); 11) у Л. Первомайського—«*сутулився*» («Плями на сонці» 75); 12) у А. Любченка: «*супроть* яскраво доводив необхідність та можливість позбавитися їх»¹⁾ («Буремна Путь» 39); 13) «Слова... *шушвельнули*... болючими жаринами (там же 15); 13) «*Сум'ятливо* поглядала на нього» (там же 15); 14) «*духм'яне тепло*» (А. Любченко «В бер.» 31); 15) «*скарьожившись* голодним щеням» (Л. Скрипник

¹⁾ Такі речення не наважуємось пояснити.—М. Г.

«Вибух» 30) і навіть «знайдуть лише сині зкарьжені трупи» (там же 17) та й іще на стор. 11 і 91; 16) І. Сенченко називає *калатайло* то «калаташка» («Паровий млин» 5), то «стукалка» (там же 11); 17) А. Головка шкварить—*захлибаючись* (?), *скуласте обличчя* («Бур'ян» 10 і 105); 18) у Л. Первомайського на голові «макушка» («Плями на сонці» 21); 19) П. Панч бачить «морозяну муть» («Солом'яний дим» 142); 20) «Одарці *сповнилось* шіснадцять» констатує І. Ле («Юхим Кудря» 18); 21) М. Хвильовий пише: «цей удар я *парирую*» («Вальдшнепи» 28) і у нього ж «шлункове *розстройство*» (там же 9); 22) Л. Первомайський на підвіконник каже «підлокотник» («Плями на сонці» 23), хоч в укр. мові «лікоть—ліктя»; 23) Б. Ант.-Давидович творить *будило* («Тук-тук» 26) на взірці «мурмило», хоч це—рос. «будильник» і запроваджує «вішадло» на кшталт відомого «ковадло»; 24) у А. Головка школа *зіяла* чорними вікнами» («Бур'ян» 25), хоч може вона просто «чорніла побитими шибками».

Не заперечуючи, що такі слова є в укр. мові, ми не можемо проте з'ясувати собі, які причини підказують нашим авторам відбігати тут усталених уже традицій і пускати в обіг маловживані синоніми: 1) *Кровать* замість *ліжка* (А. Головка «Бур'ян» 73), хоч на стор. 118 є й «ліжка»; *кровать* бачимо й у М. Хвильового («Вальдшн.» 36); 2) *риженький* і шустрий дідок» у А. Головка (там же 47), хоч у нас звичайніше—«руденький»; 3) *Кучер, конюшня* пише він же, хоч ми частіше скажемо «хурман», «стайня»; «конюшня» і в І. Ле («Юхим Кудря» 37) і в Л. Скрипника («Вибух» 6); 4) «волокита» у П. Панча («Сол. дим» 84), хоч в усій пресі це «тяганина»; 5) «лапті» у нього ж (104), хоч у інших «постоли»; 6) О. Слісаренко воліє слов'янізм *спасати* ніж сучасне «рятувати» («Плантації» 115); 7) Д. Борзяк—*проворно* ставить самовар», хоч може його слід було-б просто «хутко напріти» (бо він же певне не «лежав»?); 8) А. Головка і І. Микитенко уживають *бережись* замість поправнішого *стережись* («Бережись там, дядько (?)» І. Микитенко «Брати» 15) і *шануйся* («Бережися ж там, дочко!» (А. Головка «Бур'ян» 40); 9) у А. Любченка «вода мутна» («Буремна путь» 60), а в М. Івченка і «мутний місяць» («Порв. дорогою» 18), хоч може для твердої речі краще було-б узяти хороше слово «тмяний»... 10) І. Сенченко пише:—*Молодчина!*—вирвалося в обох хлопців» («Паров. Млин» 13), хоч більше-б відповідало українському словотворенню—*молодець*».

Неможна обминути й сучасних новотворів, прикметних для декотрих авторів, наприклад: 1) *Сонцевієм* роздувало молоді груди» (А. Любченко «Буремна Путь» 67), *сонцевійно* (там же 10); 2) у П. Панча бачимо деяку модуляцію: «дихало (сонце) *духовієм*» («Земля» 10), але навряд чи це краще!.. 3) *Чутобою* розуміли істотність величного зруху» (А. Любченко «Буремна Путь» 39) і в нього ж «дихав *надсадно*» (укр. «надсада»=рос. надорванность) і «соловійовий захлин» («В бер.» 15) і *зграйна* низочка думок» (там же 15) і «звіряча *сласність*» (там же 43) з відомого «сласний» (=рос. лакомый). 4) Непогано *маковіють* обличчя (дівчат) на сонячному морозі» (А. Головка «Бур'ян» 229), гірше—*хвильний*» (=рос. взволнованный) і *поривний*» (=рос. порывистый) у нього-ж (стор. 28, 33, 120) і зовсім погано—*ось поназдивитися* («Бур'ян» 49); 5) закрутисто в К. Гордієнка: *легендиться* довга

заплутана нитка буйної фантазії» («Автомат» 8); 6) оригінально й влучно в Б. Антоненка-Давидовича: «життя запшонилося, запалерилося» («Тук-тук») і згідно з законами словотворення «Трохим... вантажнику-вав» (там же 23); 7) не знати нащо здалося Л. Первомайському «небо-вид» (двічі на 69 стор. «Плями на сонці») і «тифозна маячня» (там же 23), коли є «маячення»; 8) у І. Ле зустрічаємо «швидкувався» («Юхим Кудря» 10) з «швидкувати» Еварницького, і незрозуміле—«це унадзви-чаєсна тюрма» (там же 24); 9) П. Панч komponує «молодолітній» («Со-лом'яний дим» 154) і «напасть вагніла ще більше» (?) («Земля 26); 10) Г. Шкурупій вигадує чудну форму «багнеться»: «йому багнеться зустрі-нути велетенську небачену смерть» («Штаб Смерти» 27); 11) Л. Скрип-ник перекручує: «у мряці лише зблескують його зуби» (=виблискують) і намагається обійти російське—*щик* у слові «забійник», що нагадує нам проте звичайного «убійника», бо ж маємо синоніми *убивати* і *забивати*; 12) у Б. Тенети трапляється—«бентежний» («Листи з Криму» 70)=рос. смущенный; 13) у Д. Борзяка—«осклілі очі» («Під дощ» 6).

Аналіза лексики була б не повна, якби ми не звернули уваги на одне дуже цікаве явище—занепад мовних інстинктів у сучасних письменників виявився безпосередньо в тому, що вони втратили здатність віддавати належним чином звуки оточення. Народня мова наша надзвичайно ба-гата на дієслова утворені з відповідних вигуків і межислівців, у письмен-стві ж ми постерігаємо тут або переймання з російської мови або пе-рекручування того, що є в народній мові, напр.: 1) «хвилі рокотять» (Б. Тенета «Листи з Криму» 8)=рос. «рокочут»; 2) «лязгає залізо об камінь» (П. Панч «Солом'яний дим» 83); 3) зафиркали коні» (там же 3); 4) «Із лісу ухнула сова» (там же 11); 5) «чавкали» (ївши) (І. Микитенко «Брати» 10)=укр. чвакали; 6) «Десь викрикував деркач» (М. Івченко «Порв. дорогою» 35); 7) «хрюпнули двері» (Б. Тенета «Листи з Криму» 9); 8) «заливались собаки» (Г. Косинка «Вибр. оповід.» 27)=валували, гав-кали; 9) «Клекотіли журавлі» (Г. Косинка там же 52), а у А. Любченка «Кликотіло»... як у котлі» («Буремна Путь» 57), а народ каже на журав-лів—«курлюкають»; 10) у Г. Шкурупія «клекіт» коліс («Штаб смер-ти» 29), а «клекіт»=(I) шум, гам, II) крик орла» (сл. Б. Грінч.); 11) у Ів. Ле «гуси... геготали», а по-українському «прім гогоче», «коні гого-чуть» а гуси тільки гегекають; 12) у М. Івченка «бовкали солов'ї» («По-рваною дорогою» 39), а досі солов'ї «тьохкали», а «бовкав» дзвін у церк-ві; 13) у І. Ле зате «піски тьохкають на весні» («Юхим Кудря» 3).

Тема наша про лексику не була б вичерпана, якби ми не згадали тут за той мовний жанр, що його можна визначити словом «жаргон». Специ-фічний витвір міської вулиці, вузько-професійних, обмежених своїми гру-повими інтересами верств суспільства, жанр цей більше чи менше від-бився на мові декотрих наших письменників та й далі просякає в сучасну літературну мову під прапором натуралізму. Питання це однак таке складне, що його слід вирізнити як окрему мовну проблему, а тут ми об-межимося тепер тільки таким висновком—сучасні наші письменники здебільша не працюють систематично над своєю мовою, а здаються на свої мовні інстинкти. Тим-то мові їхній взагалі, а лексиці зокрема бракує культури, закінчености, витончености. Старі класики наші гаразд розуміли всю вагу народніх діалектів і обіруч черпали звідти все по-

трібне, не маючи ані попереднього досвіду, ані друкованих праць з обсягу мовознавства. По селах на ярмарках, по незрусифікованих іще передмістях шукали вони потрібних слів і зворотів і лишили нам багатенну мовну скарбницю. Сучасні ж письменники здебільша не тільки не шукають потрібного їм лексичного матеріалу в народніх масах, ба й лінуються перегорнути кілька сторінок наших словників, воліючи пасивно переймати все те, що пливе мимо. Не дивуймося ж, що й досі ми не маємо сталих мовних традицій, не маємо певного лексичного матеріалу й підпадаємо випадковим впливам чужої мовної стихії.

Неорганізованість нашої мови, біжучість сказати б нашої лексики, спричинюються до того, що читати твори українського красномовства річ зовсім нелегка.

Мало не до кожного письменника доводиться «підходити індивідуально», спершу вчитатися, призвичаїтися до його мови, навчитися розуміти його індивідуалістичні особливості, а тоді вже можна поглиблюватися в ідею й зміст твору.

Це величезна перешкода для широкого розповсюдження нашої літератури,—перебороти її значить удосконалити форму-мову, механізувати процес читання і в результаті заощадити психічну енергію наших читацьких мас.

Багато важить тут лексика — наша скромна спроба аналізу словникового матеріалу саме й мала це на меті.

Безперечно величезне значення має тут і синтаксис, і фразеологія, і стиль письменника, але за це иншим разом.

Микола Гладкий.

Етюди з історії української книги.

Українське видавництво в Києві за першої половини XIX століття.

У Києві українське життя складалося инакше, як у російських столицях Петербурзі й Москві, та як воно пішло на початку XIX ст. у Харкові, серед слобідських степів нової України.

Старий центр українського життя Київ, що ще недавно був бурхливим осередком величнього культурно-національного руху, з його інтересними друками, починаючи з часів Петра першого, під неослабним тиском імперіялістичного Петербургу, потроху розгублює своєрідну власну барвистість та з часом все більше й більше наближається своєму ординарному зверхнiстю до звичайних губерських міст імперії.

Правда, процес нівеляції київського життя проходить повільно і нерівно; він то прискорюється, коли в Петербурзі підсилювався національно-московський дух, то послаблюється, коли за придворні лаштунки щастило протиснутися людям з будь-якими українськими симпатіями. А все-ж протягом усього XVIII ст. неухильно йшло до того, що так рельєфно був сформулював пізніше, вже в двадцятих роках XIX ст., коли цей процес нівеляції здавалося остаточно й назавжди закінчився, представник російської інтелігенції Н. Мельгунов у листі до М. Погодіна, з приводу пропозиції Котляревського видати його «Енеїду»: «Я равно уверен, что и всякий просвещенный россиянин не останется равнодушным к единственному произведению М. Российской словесности (цеб-то до «Енеїди»), памятнику языка, принадлежащего народу, некогда славному и который вместе с ним, вероятно, скоро исчезнет вовсе и будет жить в одном этом памятнике».

Цей процес нівеляції особливо виразно одбився в сфері київського книжкового життя.

Київ був стародавнім культурним центром України. Природньо, що і київська книжність мала в основі своїй стару словянщину. Здавна-ж Київ придбав собі славу головного виробника *словянської* книги, якою він залагоджував культурні потреби всієї України згодом, особливо з XVII ст. київська книжкова словянщина напоюється сильним потоком народнього доробку. Не тільки «Лексикон словено-росскій» Памви Беринди, але й багато інших тогочасних київських видань виблискують прекрасними взірцями дружнього співжиття цих двох мовних стихій, а нерідко являють і своєрідну амальгаму з них. Народня мова в словянському тексті, разом з численними чудесними графічними окрасами книжки, та художня гравюра місцевих майстрів, що так характерні для тогочасної київської книги, надають їй печать своєрідности, особливої

барвистости. Серед інших словянських друків, київська книга XVII—XVIII в.в. одразу впадає в око¹⁾.

Але Київ разом з тим переймає на себе і ролю освітнього центру. Осередок вищої освіти, він править за провідника західно-європейського наукового знання. Його Академія являється справжнім науковим огнищем, з якого знання розливається не тільки по всій Україні, а і серед української людности Польщі, і яке своїм високим ученим авторитетом підкоряє Московщину, де численні кадри академічних вихованців вважаються майже до кінця XVIII ст. за найдорожчих гостей.

Мало того, ми бачимо, як наукова авторитетність Академії викликає у відомого Бранденбурзького професора філософії Христіяна Баумейстера на адресу професора її Самуїла Миславського не аби-які компліменти. «Не думайте ви»,—каже він в листі 1758 р.,—«що Бранденбурзька Академія предостойного Київської Академії префекта Самуїла Миславського не знає; сподіваюсь я, що і в самому Парижу вшановано його таким ім'ям, яким пишається тамтешня Сорбонська Академія». А в другому листі той-же Баумейстер пише в звязку з відрядженням до нього в науку вихованця Київської Академії Хмелевського, що «він був-би щасливий, коли-б у нього були такі слухачі».

Зрозуміло, що підносячи так високо свій учений авторитет, ставши в науковий рівень з європейськими вищими школами, Академія користалася і для викладання науки їх методами, при чому латинська мова, єдина викладова мова схоластичної науки всієї Європи, пишно розквітає і в Києві.

Вже досить тільки переглянути зацілілі рештки реєстрів бібліотечних книг, щоб упевнитися, яку велику ролю в тодішній київській науці відігравала латинська книжка. З академічної-ж інструкції Рафаїла Заборовського (1734 р.), ми бачимо, яке почесне й важливе місце одведено було в академічному житті взагалі латині. «Все академисты,—каже вона,—под строгой ответственностью, а особенно учителя и наставники должны поставить себе законом, чтобы как в коллегияльных школах, так и в бурсах, а равно между собою и с учениками всегда разговаривать по латине...» «А говорит по латине всегда и везде непременно обязаны всех школ аудиторы и особенно наставники...»—додає вона. Не дивно через це те масове уживання латинської книжки, на яке ми натрапляємо. Для прикладу згадаємо, що один префект Академії Георгій Щербацький виписує від Бреславського книгаря Якова Корна для себе книг мало не на тисячу карбованців.

Отже, як бачимо, надзвичайно важливим чинником у книжковому житті Києва являється поруч з словянською ще і латинська книга. З них обох складалася переважна більшість тих книжних багатств, що ними був насичений Київ XVIII ст., при чому, коли головним поставником словянської книги по-старому лишається Київ, латинська книга майже виключно йде з закордону.

¹⁾ Правда, заходи російського уряду даються добре в знаки словянській київській книзі. Тяжкий удар по своєрідності та барвистості її було заподіяно наказом Петра першого, а за ним низкою інших наказів, що в-одно вимагали друкувати в Києві „сходственно... против книг московской типографии“.

Давні й тісні політичні та культурні звязки Київ з Польщею, близькість польського кордону, через який просякали польські впливи, надавали ще почесного та важливого значення *польській* книжці, писаній для тогочасного киянина зручною та зрозумілою і культурною мовою. Згадана академічна інструкція 1734 р. ставить польську мову в один майже ряд із словянською та латинською. «В меньших школах»,—каже вона,—«должны излагать и представлять управжения на трех языках непременно—славянском, польском и латинском». Симпатії киян увесь час на боці польської мови. «На российском языке не следует для Академии Киевской издавать грамматики, но сочинить оную надобно так, как сочинена вышеписанная Пиярская грамматика»,—підтверджує через тридцять років автор нотаток до академічної інструкції 1763 року. В сімдесятих роках Самуїл Миславський навіть посилав в Польщу, до Слуцьку, студентів учитись «по польски, больше практики, чем книжным образом».

З Польщі-ж іде більшість потрібної польської книги, при чому де-яку ролю поставника польської книги відіграє сусідній до Києва польський Бардичів; частину польських книжок все-ж постачав і Київ з Лаврської друкарні, де здавна було приладдя для польських друків.

Така книжкова ситуація була в Києві за другої половини XVIII ст. Словянськими, латинськими та польськими виданнями вичерпувався майже весь обсяг книжкового життя, коли вперше, у звязку з інтенсивним прищепленням на Україні російської культури, з'являється на київському книжковому ринкові в масі російська книжка.

У киян, однак, не великі були симпатії до російської культури. Російська мова, чи як обзивали вони її—«нынешний гражданский чистый штиль», викликала де-коли навіть вороже ставлення. «Петербургская печатная грамматика для нашей Академии крайно не годится; ибо она... не на польском языке, но на российском издана»,—каже той-же автор приміток до академічної інструкції 1763 р. Серйозне вивчення російської мови починається в Києві лише у 80-их роках XVIII ст., коли Самуїл Миславський зараховує студента-москвина Сигиревича до професорської академічної колегії та наказує йому «быть учителем российской поэзии и элоквенции и производит оное учение по правилам поэзии, напечатанным в Москве, ораторию-же по правилам господина Ломоносова». Одночасно робиться наказ професорському колективу «наблюдать сколько возможно, чтобы в уроках не страдал язык русский», а від професора географії та історії вимагається, навіть «из'яснять оныя на российском языке, с наблюдением выговора, каков употребляется в великороссии». Натиск на професуру був остільки прикрий, що де-хто з них одверто признавався Миславському, що він не в силі виконати його наказ. Не забуто було і студентство, про «правильнейший» великоруский пронос, якого ретельно дбали репетитори.

Всі подібні заходи звичайно не могли не дати наслідків. І хоч в 60-х роках XVIII ст. кияни ще іноді пишуть: «жарныц железных две, лихтар мосиенжний тройчатый одын, лихтаров ценовых пар тры, рукоемек ценовых две, куман медный водоносный едын, горщык медный одын» і т. под., а все-ж тогочасні київські поети складають вірші незгірш від Сумарокових та Кострових. З Академії виходить безконечна шеренга

культурних діячів, робота яких над книжкою різних галузів залишила такий помітний слід в історії російської книги. Вас. Рубан, Ф. Емін, Голеневський, Амбодік, Бантиш-Каменський, Золотницький, Платон Гамалія, Парпура та інші скільки могли-б дати українській книзі! Переходу на службу «общеросійській» культурі русифікаторська робота Київської Академії сприяла не менш як заздрощі до великих чинів та високих посад з багатим та розкішним життям російської бюрократії, що так імпонувало бідному та зголоднілому бурсакові. І ми бачимо, як все, що було свіжішого й талановитішого, потяглося на службу «общеросійській» культурі. По столицях, у Києві, та на Україні київські вихованці з великим ентузіазмом і відданістю несуть свої здібності на послугу російській книзі.

Мало того, серед вихованців Київської Академії спостерігаємо навіть якусь бридкість до тієї мови, що для їх дідів була невичерпаним джерелом надхнення. «Лишней реторики отнюдь не употребляют... сохраняя при том чистой латинской штиль, а оберегаясь грубого и простого наречия»,—кажуть тепер вони.

Ось через що, так недавно барвиста, ароматна київська книга, повна місцевої своєрідності та краси, лишається покинутою, забутою. Усе меншає коло неї робітників, усе менш на ній сліду давньої української видавничої традиції, що XVIII століття заповідав український культурний рух XVII віку. Наприкінці XVIII та на початку XIX століть у Києві провадиться така-ж російська видавнича робота, як і по інших великих центрах імперії, і коли відрізняється від них тогочасний видавничий Київ, то тільки скромнішим масштабом своєї «общеросійської» видавничої роботи.

Року 1787 за посередництвом відомого вихованця Київської Академії Миколая Каменського для Лаврської друкарні було придбано на півтори тисячі карбованців «гражданских литер». З цього часу, поруч з безліччю всіляких словянських каноників і часословів, псалтирів та акафістів уперше виступає на київському видавничому ринкові й місцевої продукції «гражданська» книга, серією брошюр, що почалася, здається, книжечкою «Слово при отбытии из богоспасаемого града Ростова, в древнейший град Киев» Самуїла, видрукованою у вересні того-ж 1787 року.

Усі перші «гражданські» київські видання мало чим різняться від подібних тогочасних «слов», друкованих у Росії, особливо-ж «при Московском университете», шрифти якого дуже нагадують одержані у Києві через Каменського «гражданския литеры». До того-ж, київські видавці, наче-б зачаровані друкарською умілістю Москви, совісно копіюють російські друки, вибираючи для цього далеко не кращі взірці. Ось через що цим київським виданням далеко до таких московських друків, як от «Беседа или слово нравоучительное... о пиянствующих», видрукованого у Н. Новікова інтересним титулом в елегантській рямці, або й раніших двох брошюр того-ж Самуїла—«Слово о исполнении своего звания» и «Слово о благополучии человеческого» 1769 р., з друкарні Академії Наук, з прекрасно і з смаком скомпонованими титулами. Ці київські видання справляють враження, наче-б київські видавці, розгубившись, забули

про свою високу друкарську умілість, викохану на давній виробничій традиції. Вони являють собою цілком нове явище в Києві, нічим не зв'язане з попередніми київськими друками, до того-ж вони бліді, буденні, сірі.

РАДОСТНЫЯ ЧУВСТВОВА- НІЯ МУЗЪ,

Изліянныя въ одахъ и разныхъ
стихотвореніяхъ привсерадостномъ
случаѣ поздравленія съ прибытіемъ

ЕГО ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВА
МИТРОПОЛИТА КІЕВСКАГО и ГАЛИЦ-
КАГО, и СВЯЩЕННО-АРХИМАНДРИТА
КІЕВОПЕЧЕРСКІЯ ЛАВРЫ.

ІЕРОΘΕЯ.

Посвященныя учениками Россійскаго
стихотворенія. 1796 года Мая 31.

Печатаны въ Типографіи Академіи Кіевской,
при Кіевопечерской Лаврѣ.

Титул.

Тільки за якийсь десяток років ми спостерігаємо серед «гражданських друкарів» струмок місцевого колориту: київські друкарні починають і в ці видання вносити дещо своє, мішаючи його нерозбірливо з російським. Характерним виданням цього зламу є «Радостныя чувствованія музъ» (1796 р.),—збірка віршів київських поетів-академиків, «учеников Російського стихотворенія». В них, крім титульної рамки з орнаменту київського походження, уміщено, поруч завезених з Москви, ряд кінцівок, уживаних на сторінках старіших київських словянських видань. Уживання окрас місцевої роботи зустрічаємо і на дальших київських «гражданських» виданнях; одначе, ровесниці Парпуриної «Енеїди», обидві київські граматики 1798 року, ще нічим більш не виказують свого київського походження.

Так несміливо й скромно починають кияни спроби внести і в «гражданські» друки свої технічні досягнення, вкласти свій мистецький смак, ув'язати їх оформлення з стародавньою друкарською традицією.

Чималим кроком уперед було «Краткое историческое описание Киевопечерскія Лавры», інтересний титул якого прикрашено політипажем, що його зустрічаємо і на давніших київських виданнях (напр., біблія 1788 р.). Пересипане віньєтами місцевого походження, воно має

К Р А Т К О Е И С Т О Р И Ч Е С К О Е О П И С А Н І Е К І Е В О П Е Ч Е Р С К І Я Л А В Р Ы .

*Печатано въ Типографіи Акаде-
мии Киевской , при Лавръ печер-
ской , 1801 года .*

Титул.

виразний місцевий характер, що так нагадує київські старіші друки щасливіших часів. Впадає в око, що при перевиданнях цієї книжечки в 1805 та 1817 роках, кількість мистецьких окрас місцевого походження все збільшується. Примірник цього видання, з досконалим «набором», стрійним плантуванням та добрим друком, у шовковій зеленкуватій оправі з золотим обрізом, являє собою справжній друкарський шедевр початку XIX ст. Це остання інтересна данина минулому, лебедина пісня київської друкарської умілости XVIII ст. Прийдешні видання 20-х років—вже з виразним подихом нового друкарського життя. Це все представники ампірної книги—урочистої та промовистої і разом строгої, сухуватої, а в Києві до того ще й бідної на окраси, стриманість якої так пасує з подекуди холоднуватим тоном її блакитних сторінок.

Разом з тим, на 20-ті роки в Києві припадає доба найбільшої нівеляції в житті української книги, яка зовні зовсім позбавлена будь-яких

місцевих ознак і в масі ніяк не різняться від загальноросійських видань того часу.

Але в ці-ж часи провадилась важлива видавнича робота. Вона, правда, найбільш інтересна змістом, у якому тільки й відбивається місцевий колорит. Ця видавнича робота зв'язується з ім'ям Євгенія Болховітінова, видатного вченого історика, ентузіяста архівних досліджень, прекрасно обізнаного із справою, видавця довгого ряду наукових книг, близько знайомого з друкарською технікою (в молодих літах він був коректором у друкаря Пономарьова). Не зважаючи на свої поважні роки, він спромігся вдихнути у видавничу справу на Україні нове життя, і Київ завдячує йому рядом прекрасних місцевих видань.

Солідне «Описаніє Кієвософійського Собора» (1825 р.), капітальне «Описаніє Кієвопечерской Лавры» (1826 р.), разом з виданням «Синописиса» (1823 р.)—то все свіжі та характерні взірці ампірної книги в Києві.

Щаслива спроба з «Кратким описанієм Лавры» початку XIX ст. була значно підсилена його видавничою роботою, що стала надійним фундаментом для широкого та жвавого видавничого руху в Києві в дальші два десятиліття. Останнє («п'яте») видання «Синописиса» свідчить до того, що з участю чулого до всяких поліпшень, удосконалень та новин у друкарському житті Болховітінова, хвилі романтизму вже почали докочуватися і до видавничого Києва, який в особі М. Максимовича придбав найвиразнішого представника місцевої романтичної книги.

З походження українець (з Полтавщини) і московський професор *Михайло Максимович* (1804—1873) стає 1834 р. першим ректором Київського університету. Природник з фаху, він, постійно оселившись на Україні, віддає всі свої сили та здібності студіям над історією та етнографією українського народу.

Ще року 1827, в Москві, Максимович випускає свій славнозвісний «Сборник украинских песен», що відіграв велику роль в процесі ідейного розвитку української інтелігенції першої половини XIX ст. Там-же випустив він ще декілька інших своїх видань. В особі Максимовича до Києва прибула людина вже добре ознайомена з видавничою роботою, що до того-ж свої видавничі знання здобула в такому визначному та поступовому видавничому центрі, як Москва.

Отже, не дивно, що видання Максимовича позначаються серед інших київських тогочасних видань своєю свіжістю, шляхетністю; з них інші київські видавці черпають новизну та досконалість для своїх друків. Серед перших його київських видань звертає на себе увагу своєю інтересною обкладинкою невеличка брошюрка «Песнь Игорю Святославичу» (1837 р.). Але в центрі всього виданого через Максимовича в Києві стоїть його альманах «Кієвлянин» (на 1840 та 1841 р.р.). Звичайного книжкового формату (8°), він є досить показне видання (262 стор. перша книга та 334 стор. друга), з чистим, акуратним друком. Своїм загальним характером—це типове словянофільське видання з сильним колоритом місцевості, якій присвячено майже увесь зміст кожної книжки. Та і видавець у своїй програмовій передмові, уміщений

у першій книзі альманаху, проголошує: «изследование и приведение в надлежащую известность всего, что относится к бытію Кіева и всей Южной Руси—Кіевской и Галицкой, составляет особенную и собственную цель моего Кіевлянина».

Обкладинка.

Обидві книги прикрашено характерним для того часу художнім титулом з малюнками, виконаними літографією, на першій книзі—«Золотих воріт», а на другій—Київського університету. Не промовисту, досить скромну обкладинку з сірого паперу оздоблено орнаментальною рямкою, в якій лаконічна назва «Кіевлянин», набрана не малим, але кволим та манерним шрифтом, завершує обличчя цього видання. Імення Жуковського, Хомякова, Бенедіктова, Квітки, Глинки, Корсакова, Гребінки, видавця Максимовича знайшли собі місце на сторінках цих альманахів. Однак, серед уміщеного в обох книжках «Кіевлянина» матеріалу, нема ні одної речі українською мовою. Навіть, автори «Малоросійських повістей» та «Малоросійських приказок» написали по-російськи

для видавця, що вважав українську мову лише за мову простого народу. Серед інших авторів нашу увагу звертає молодий тоді Куліш, що на сторінках «Кієвлянина» починає свою літературну роботу «Малоросійськими разказами», написаними теж по-російськи.

З дальших видань Максимовича варт згадати «Сборник украинских песен, издаваемых Михайлом Максимовичем, часть первая» (1849 р.), з друкарні Гліксберга. Це типова книжка друків романтичної доби, з досить інтересною обкладинкою та важкими літерами тексту, набраного для всієї книги жирним цицером. З передмови довідуємося, що ця книжка лише початок задуманої великої роботи, в якій «в шести частях будет помещено около двух тысяч песен».

За прикладом Максимовича та під безпосереднім його впливом, розпочав у Києві свої перші видавничі спроби вихованець Київського університету і майбутній письменник *Пантелеймон Куліш* (1818—1897), один з найбільших та найталановитіших українських видавців. Його видавнича робота, розпочата в 1843 році, раптово обірвалася з тим, щоб відновитися вже значно пізніше. В наше завдання входить лише розглянути його перші видавничі кроки, коли молодий та багатообдарований природою Куліш ще тільки формувався. До цієї пори йому належить всього два видання: «Михайло Чарнышенко или Малороссія восемьдесят лет назад» (1843 р.)—бліде неінтересне видання по російськи та «Украина» (1843 р.)—українською мовою.

Це останнє видання варте всякої уваги. Не кажучи вже про те, що за першої половини XIX століття, досить багатьох виданнями українськи російською мовою, воно майже одиноким виданням¹⁾ українською мовою, воно має не аби-яку мистецьку вартість та вагу для оцінки молодого Куліша, як видавця і громадянина.

Книжка відкривається важким шмугтитилом, за яким іде скупий на барвистість, але старанний титул, із порожнім зворотом, на якому під виразним по Кулішевому заголовком уміщено правила: «як треба читати». Уся книжка має 96 сторінок, на яких уміщено дванадцять дум; в кінці книжки стоїть повне властивої Кулішеві урочистости: «року божого 1843, місяця квітня, писано в богоспасаємому граді Києве».

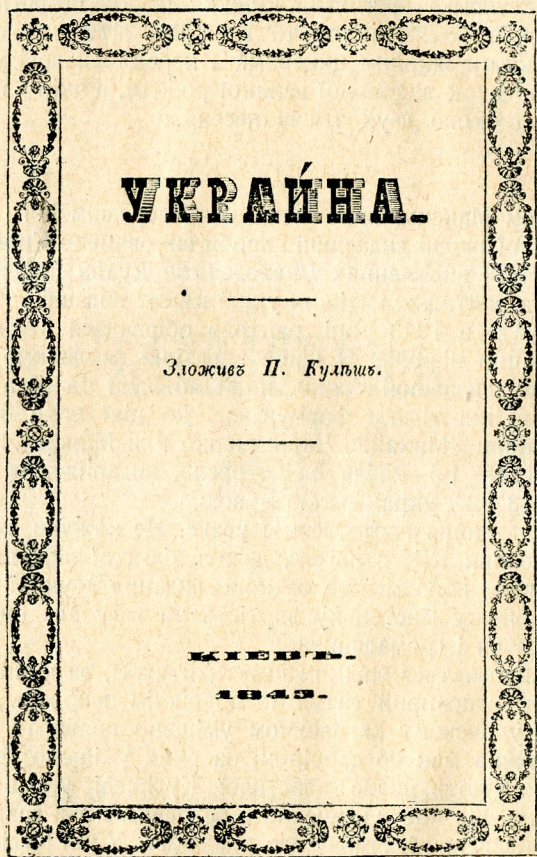
До дум прикладено післямову «до земляків». У ній Куліш, між іншим, каже: «Оце-ж вам, кохані земляки, перва книжка од початку Вкраїни до батька Хмельницького. У другій буде все те, як воював він ляхів з своїми лицарями; у третій те, які смуті, які чвари й руїни були по Вкраїні, як умер козацький батько; а в четвертій буде Палій і Мазепа з шведами». Але, як відомо, цим видавничим замірам Куліша не довелося здійснитися.

Книжка—в гарній обгортці з інтересною орнаментальною рямкою, в якій уміщено: «Украина. Зложив П. Кулеш. Київ 1843». Обкладинку далеко не переважано текстом, який до того-ж розміщено добре,

¹⁾ У 1845 році з університетської-ж друкарні вийшла ще книжка „Зелений Барвінок України, сконпонація Стецька Карпенка“,—претенціозний, неписьменний та неінтересний друк.

з розумінням та смаком. Вміло погоджено також напівпрозорий орнамент рядки з важкими літерами заголовку зручним підбором складальних засобів, чуло також враховано співвідношення між ними. Вдало вибрано для цієї обкладинки і жовтастий папір, що надає всій композиції почуття лагідності. Взагалі в цій першій видавничій спробі виявився

Обкладинка.

ввесь той Куліш-видавець, яким його ми знаємо з його велетенської пізнішої видавничої роботи. Усі характерні риси цього видавця виступають і в першому його виданні. Його жорстка виразність, ясність, експресивна підкресленість, його піднесеність, і урочистість та безумовна книжково-мистецька чулість і шляхетність — перед нами. Куліш-видавець з перших-же кроків майже одразу розкрився, розгорнувся увесь.

Цим вичерпуються інтересніші факти з життя українського київського видавництва за першої половини XIX ст. У стародавньому центрі українського культурного життя—Київі, українське видавництво з'являється значно пізніш, як по інших великих містах імперії. Довгий ряд видань з україніки російською мовою підготував ґрунт для появи української книги. Але коли, нарешті, вона скромно з'явилася і в Київі, випадкові обставини несподівано перервали на деякий час її життя. Тільки значно пізніше, у другій половині XIX ст., Київ займає належне йому здавна місце українського видавничого центру.

Павло Балицький.

Нотатки.

Нові праці про І. Котляревського.

(З нагоди 90-х роковин смерті Котляревського).

В статті «На переломі двох віків», що являє передмову до «Творів Івана Котляревського» в серії «Бібліотека українських класиків» Державного Видавництва України, ак. С. Єфремов відзначав 1926 року: «Можна-б, здається, спокійно й об'єктивно зайти до цієї постати, спокійно-ж визначити ролю Котляревського в історії нашого відродження та, звівши плюси й мінуси, встановити, нарешті, його письменницький баланс. Історія мусіла твердо проказати своє авторитетне слово. Здається, час уже... А отже традиційна боротьба навколо цього ймення, що розпочалася незабаром по смерті популярного діяча, й досі не припиняється. Все ще маємо різні, мало не діаметрально протилежні оцінки його діяльності» (6 ст.).

Такою «діаметрально-протилежною оцінкою», якщо порівнювати її з канонами колишньої народницької критики, була характеристика Котляревського в книзі М. Зерова «Нове українське письменство» (1924 р.), позначений, за словами самого дослідника, увагою до «розглядання літературних явищ в їх історично-соціальній обстанові». М. Зеров намагався «ні на хвилину не спускати з ока класового, групового обличчя українського письменника й українського читача», і немає нічого дивного, що та межа, яку раніш чітко проводили поміж Котляревським та його наступниками—представниками «котляревщини», почасти втрачала що-до соціальної характеристики свою попередню окресленість, а це теж здавалось де-кому небажаним зменшенням ролі Котляревського.

З тих, що відгукнулися на книжку М. Зерова, І. Айзеншток не тільки найбільше до неї наблизився, але в одному питанні й попередив, накресливши 1922 р. в статті «Изучение новой украинской литературы» («Путь просвещения», № 6) обличчя представників «котляревщини», як «читателей, взявшихся за перо» (вираз О. Білецького). Цю характеристику повторено у вступній статті до першого тому «Українських пропілєїв» (1928 р.), що містить «Котляревщину». І. Айзенштокові також належить недавня спроба простудіювати «читацьке обличчя» Котляревського та аналізувати де-які «формально-технологічні проблеми» «Енеїди» в передмові до нового видання поеми в серії «Літературної бібліотеки» «Книгоспілки». Цю працю ми вже розглядали («Життя й Революція», 1928, VII), відзначивши й хиби її (однобічність та ин.) й досягнення (окремі нові спостереження над формальними особливостями «Енеїди», що звязують поему з російською літературною традицією XVIII в.). В тій-же рецензії зауважено також, що для кращого розуміння творчості Котляревського, треба уважніше приглядатися до жанрів,

що в тогочасній російській літературі виявляли виразне збільшення елементів народности. Нам здається, що студії в зазначеному напрямку треба розвинути (використавши й старі праці Богумила, Трубіцина та инш.), і тоді загально відома, не раз освітлювана «народність» творів Котляревського збуде належну історичну перспективу.

На жаль, за останні роки—1927 і 1928-й з'явилися де-які праці, що мало посувають вперед вивчення Котляревського, а в окремих випадках навіть заплутують справу. Розглянемо, насамперед, розвідку М. Марковського «Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й де-які думки про генезу цього твору», що спочатку друкувалася в «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» (кн. IX і X), а потім року 1927 з'явилася окремим виданням. Основна думка цієї розвідки полягає в тому, що не «Виргилиева Енеїда на изнанку» Осипова, яка почала з'являтися з 1791 р., викликала «Перелицьовану Енеїду» Котляревського, вперше надруковану (III ч.) 1798 р., а навпаки—рукопис Котляревського, що «під цей час учителював був по глухих кутках України», якось потрапив до Осипова у Петербург і він використав його разом з основним своїм джерелом—травестійною «Енеїдою» Блумауера. Що-ж до Котляревського, то він, на думку М. Марковського, користувався з багатьох дрежел—Блумауера, Скарона, Вергілія з польського перекладу «Енеїди» Кохановського, де-яких творів старого українського письменства, в пізніший час з того-ж таки Осипова та Котельницького. Це використання багатьох джерел сповнює дослідника таким пієтетом до «Перелицьованої Енеїди», що він ладен вбачати в ній «прекрасний та величний твір», «справжню національну поему»: «як великий будівничий бере звідусюди часом грубе і дике каміння і будує з нього величезний художній храм, так і Котляревський, кермуючись попередніми творами, тільки здебільшого з фактичного боку, утворив велику національну поему». Тут-же цитуються рядки з поезії Шевченка на смерть Котляревського—одної з найранніших спроб поета—

Поки сонце з неба сяє,
Його не забудуть—

і чомусь не згадується пізніша думка Шевченкова, що «Перелицьована Енеїда» є тільки «сміховина на московський кшталт».

Висновок М. Марковського, зроблений в наслідок численних текстуальних зіставлень, що мали довести значну кількість джерел «Енеїди», цілком розходився з тим уявленням про Котляревського, яке сформувалося раніш і особливо чітко висловлене було в працях М. Зерова та І. Айзенштока. Зрозуміло, що ці дослідники негативно поставились до монографії М. Марковського (І. Айзеншток у вступній статті до «Енеїди», М. Зеров у рецензії, надрукованій в збірнику «Література»), відзначали її навмисну парадоксальність та необгрунтованість, підкреслювали, що вона подає образ Котляревського, неправдоподібний і одірваний від його оточення. «Котляревський у нашого дослідника», писав М. Зеров, «вимальовується, немов якийсь «поет Флоберівського типу», що працює, обложений джерелами французькими, німецькими, латинськими та польськими, помалу, з повною свідомістю кожного свого кроку, виводячи з тих розмаїтних матеріялів храм «національної поеми». Як мало подібний цей повільний ерудит до веселого Полтавського оповідача, «души дружеских компаний», дотепного, хоч і не позбавленого глибини «любимця публики», якого зберіг у своїй пам'яті його приятель і перший біограф Стеблин-Каменський» (ст. 254).

В нашому розгляді спинимось на методологічному боці монографії М. Марковського—це нам здається доцільним в зв'язку з підвищенням методологічних вимог в сучасному літературознавстві. На нашу думку, цілу розвідку про генезу «Енеїди» побудовано на суб'єктивних гіпотезах та необґрунтованих припущеннях.

Відразу помічаємо, що дослідник з фактів *рівноцінних* що-до достовірності одні приймає, бо їх можна використати для зазначених раніш побудовань, інші відкидає, бо вони руйнують його гіпотези. Наведемо найразючіший приклад. Список, що його М. Марковський визнає за найдавніший, має назву: «Перецыганенная Енеида с русского языка на Малороссийский 1794-го года—Октября 11 дня». Дату дослідник приймає, гадає, що вона позначає день викінчення або першого з списків або третьої частини поеми (М. Зеров влучно подає й інше тлумачення), вказівку-ж того самого тексту, написану тією-ж рукою: «перецыганенная с русского на малороссийский», М. Марковський відкидає: «Я думаю, що цього написа зробив якийсь московець-переписувач». Звичайно така аргументація не може бути визнана за наукову.

Далі, М. Марковський намагається взяти на підозру і зневажити відомості, що йдуть від листа самого Котляревського, подаючи ці відомості не з перших рук, а в уривчастому й зіпсутому вигляді, не згадуючи, а, може, й не знаючи тексту цілого листа, що має в даному разі *першорядну* вагу і так само, як і попередня вказівка («перецыганенная с русского...»), руйнує відразу всі побудовання автора. Щоб заперечити вплив Осипова, М. Марковський хоче за всяку ціну довести, «що «Енеїда» Котляревського повстала наприкінці 80 років, саме тоді, коли він доживав свої останні роки в семінарії». Але як-бути з вказівкою в листі самого Котляревського до Гнедича, що не дозволяє датувати початка праці над «Енеїдою» раніш 1795 р., тоб-то уже після виходу перших частин Осипової «Енеїди»? М. Марковський пише: «В своєму листі до Гнедича від 27 грудня 1821 р. Котляревський каже, що його Енеїда є «Плод двадцатилетнего терпения о посильных трудах», що він 26 років «баюшки-баю» свою Енеїду («Книгарь», 1919, ч. 25—26, ст. 1662). Значить, неначе можна думати, на основі цього листа, що «Енеїда» припадає на 1795 р. Та не кажучи вже про те, що тут пам'ять могла зрадити Котляревського,—як розуміти це «баюшки-баю». Колисати можна тільки щось більш-менш готове, вирощуючи та пестуючи його: так і К. від 1795 р. міг поширювати й оброблювати свою поему, яка може вже в цей час у нього трохи чи не зовсім була закінчена начорно».

Не спинятимемось над глибокодумними міркуваннями з приводу того, що можна «колисати»—М. Зеров уже зауважував М. Марковському, що точних меж для метафоричного застосування слова «колисати» покласти не можна: колисати якийсь твір можна і в готовому вигляді, і в напівготовому, і навіть в проекті. Ми хочемо підкреслити, що нехтувати листа Котляревського ні в якому разі не можна, бо Котляревський в ньому не випадковою фразою про «Енеїду» прохопився, а цілого чималого листа (коло 2.500 літер) присвятив своїй поемі. І цитувати треба не коротку, зроблену на пам'ять і тому зіпсуту інформацію з статті П. Зайцева в «Книгарі» за 1919 р., а опублікований від А. Лященка в «Литературных портфелях» (вид. «Атеней» П. 1923) оригінал листа. Тоді читач замість незрозумілого «плода двадцатилетнего терпения о посильных трудах», прочитав-би таке звертання Котляревського до Гнедича: «Для меня в особенности было бы приятно и чувствительно, если бы вы были посредником сбыть с рук моих Энеиду: вы

через сие сделаетесь моим благодетелем, а я вашим пособием вкусил бы плоды двадцатилетнего моего терпения и посильных трудов». Прочитавши цю фразу, читач, очевидно, не думав-би, що ці «посильные труды» полягали тільки в «колисанні» готового «начорно» плоду, як міркує М. Марковський. Також, прочитавши цілого листа—серйозного і ділового, читач, певно, не мав-би підстав гадати (як не мав він цих підстав і після короткої інформації П. Зайцева), що «пам'ять могла зрадити Котляревському». Які є дані для такої підозри? І чому письменник двічі з певним наголосом зазначає—з власної волі—а не відповідаючи на якесь запитання чи «анкету»—цю цифру «двадцять шість»—цифру не круглу, не 25 і не 30?

Так поводячись з безсумнівним матеріалом, М. Марковський навпаки без ваганнів користується гіпотезами, аналогіями і т. и. Не допускаючи Осипового впливу, він примушений довести вплив травестійної «Енеїди» Блумауера. Раніше певні збіги Котляревського з Блумауером пояснювались тим, що Котляревський використовував «Енеїду» Осипова, написану під сильним впливом Блаумауера. Якщо Осипов одпадає, то лишається довести обізнаність Котляревського з німецькою мовою, для чого він 1) мусів знати німецьку мову й 2) мати «Енеїду» Блумауера. М. Марковський наводить відомості, що в семінарії, де вчився Котляревський, навчали (з 1870 р.) і німецької мови, і висловлює таку думку: «можна гадати, що коли Котляревський добре навчивсь у семінарії французької мови, то хоч трохи знав і німецьку. Будь-що-будь, шкільний товариш Котляревського І. Мартинов каже, що він сам у семінарії навчивсь «несколько немецкому языку».

Наведемо повністю слова Мартинова про свою семінарську освіту: «Прходя ординарные классы от фары до богословия, по обыкновенному тогда в семинарии порядку, сверх главных предметов учения, коими почитаются латинская и российская грамматика, поэзия, риторика, философия и богословие, я научился тут греческому, несколько немецкому языку и арифметике; другим наукам и языкам в сей семинарии тогда не обучали». Звідкіль-ж взято, що Котляревський «добре навчивсь у семінарії французької мови». З спогадів Мартинова виходить, ніби-то в семінарії полтавській французької мови не навчали, а спогадами цими М. Марковський користується, бо, вихопивши з них слова про де-яке знання німецької мови, здобуте Мартиновим в семінарії, гадає, що й Котляревський «хоч трохи знав і німецьку мову». Але чи досить було такого мінімального знання, щоб читати німецького автора? Адже, ще недавно в старих середніх школах на протязі багатьох літ вивчали кількох мов, а багато з тих, що кінчали ці школи, могли після довголітнього навчання вільно перекласти хоч-би елементарний текст з шкільної хрестоматії? І якщо брати аналогію з Мартинова, то чому не приписати Котляревському ще доброго знання грецької мови, а отже оду Сафо переклав він не з грецького оригіналу, а з французького перекладу Буало (див. нашу замітку в XIII—XIV кн. «Записок іст.-філ. відділу ВУАН»).

Але навіть припустивши, що Котляревський хоч трохи знав німецьку мову в семінарські часи, не маємо ще підстав бути певними, що він наприкінці 80-х років в провінційній Полтаві ознайомився з Блумауеровою «Енеїдою», перший том якої з'явився у Відні 1784 р. На думку М. Марковського «занести» «Енеїду» Блумауера до Полтави могли вчителі німецької мови—проф. Шаль, виписаний 1780 р. з Липського Університету, або Андрій Пепчій з Угорщини, що учителював у Полтаві з 1781 р. Дарма, що вони приїхали до Полтави раніш виходу в Австрії поеми Блумауера (виходить

«занести» не могли), дарма, що немає жодного матеріялу, який-би свідчив, що вони з Полтави стежили за закордонними новинами всесвітнього письменства, дарма, що дуже сміливе припущення треба зробити, вирішуючи, що полтавські навчителі давали своїм учням—трохи обізнаним з німецькою мовою семинаристам—свіжу закордонну новину, до того-ж твір, витриманий в дусі просвітньої філософії, скерований проти духівництва і нелегкий що-до викладу—«по ученому тону, по множеству намеков на древность, «Енеїда» Блумауера рассчитана на публику весьма образованную» (слова Минського)—М. Марковський не має тут жодних вагань, виявляючи скептицизм лише тоді, коли зустрічає перешкоду для своєї будови (аналіза листа Котляревського). Ми бачимо, що думка М. Марковського про безпосереднє використання Блумауерової поеми Котляревським раніш ознайомлення з Осиповим, заснована на самих гіпотезах, непевних і штучних.

Не більше методологічної перекональності і в текстуальних зіставленнях. Досить М. Марковському побачити хоч якусь подібність у змісті чи окремих виразах у Котляревського з Блумауером чи Скароном, і готовий висновок—Котляревський використовує свої чужоземні джерела. Напр., «Юнону «злою сучою дочкою» Котляревський дає під впливом почасти Скароновим, тоб-то зве її «*Sans honneur et sans foi*», «і надто Блаумауеровим—що дав їй епітет «*Jupiters Xantippe*». Нам незрозуміло, чому образ Ксантиппин обов'язково мусить викликати епітет... «сучої дочки», так само, як, читаючи слова М. Марковського, що вислів Котляревського «п'ятами з Трої наживав»—це наче дослівний переклад фрази Блумауерової «*Aus Troja nahm ers Fersen geld*», пригадуємо, що вжитий у Котляревського народний вираз траплявся раніше і в історичній пісні «І той панові Хмельницькому ще й голими п'ятами наживав...»

Нечутливість до образних засобів помітно в багатьох текстуальних зіставленнях, що саме через це і не переконують. Напр., як один з доказів користування Скароном, наведено слова Палінура (підкреслення М. Марковського):

Італія відсіль не близько,
А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує.
Отут замелька єсть, хлоп'ята,
Відсіль вона невідалеку.
Сіцилія земля багата,
Вона мені щось по знаку.

Дмухнім лиш, братця, ми до неї
Збувати горести своєї—
Там добрий цар живе Ацест.
Ми там, як дома очунаєм
І, як у себе, загуляєм,—
Всього у нього вдоволь єсть.

«Це наче дослівний переклад з Скарона»,—зауважує М. Марковський і наводить французький текст:

*La Sicile n'est pas trop loin,
Où le brave Acestes demeure.
Je suis d'avis que tout à l'heure,*

*Sans lutter contre mer et vent
Ce qui perd les gens bien souvent,
Nos vaisseaux y tournent les proues.*

Далі наводиться текст Осипова:

Сицилия лежит здесь близко,
Пригрянем, братцы, мы туда,

А в бурю ехат морем слизко;
Забьемся и не ведь куда і. т. д.

«Ясно», вдруге зазначає М. Марковський, «що Котляревський дає неначе переклад слів Скаронових»,

Ми-ж не бачимо в рядках Котляревського «неначе перекладу слів Скаронових» («неначе» М. Марковський вживає в своїй розвідці також густо, як Нечуй-Левицький в повістях та оповіданнях), бо основне в його віршах— дотепи й жива образна розмова з широким вживанням народньої лексики, («а морем в бурю їхать слизко», «дмухнім лиш, братця, ми до неї» і т. инш.), чого зовсім немає в коротких схематичних висловах Скарона—це різні речі що-до *стилю*.

Цілковитий брак стилістичної аналізи в розвідці М. Марковського доводить до того, що читач так і не довідається, в якій мірі можна зіставляти що-до стилю «Енеїду» Котляревського з «Енеїдою» Блумауера. Лишається незбитим старе спостереження Минського, що так званий «кабацкий элемент», зовсім непомітний у Скарона та Блумауера, властивий лише Осипову та Котляревському. Треба до цього додати, що Мінський звернув увагу на те, як Осипов «передельвая Блумауера, поневоле должен был оставить в стороне сатирические выходы последнего против монахов и фанатизма: русский писатель имел только одну тему для сатиры,—всеобщее невежество». В статті Минського та інших дослідників також зазначено, що Осипов для своєї трагедії мав уже в російській літературі зразки—«Елисея, или раздраженного Вакха», Майкова, витриманого в тому-ж «кабацькому» стилі, та ин. Таким чином Осипову переробку Блумауерової поеми легко з'ясувати попередньою традицією російської літератури, виникнення-ж «Енеїди» Котляревського не можна з'ясувати лише безпосереднім впливом Блумауера.

Придивимось тепер, як зіставляє М. Марковський Котляревського з Осиповим.

Навівши з «Енеїди» Осипова кілька українізмів, М. Марковський зауважує: «Всі ці слова, котрі ми навели, трапляються і в великоруській мові, ми їх знаходимо в словнику Далевому, та я гадаю, що жодному письменникові-великорусові, а тим більше петербурзькому урядовцеві, як Осипов, вони не спадуть на думку, коли він писатиме свій твір, хоч би й про низький предмет». Так гадає М. Марковський, наводячи рядок Осипова: «А в бурю ехать морем слизко», і підкреслюючи, що такий вираз «міг йому спасти на думку тільки тоді, як він мав перед собою «Енеїду» Котляревського. А от Пушкин, читаючи «Собрание 291 древних российских пословиц» (вид. 1770 р.), взяв і приписав олівцем таке прислів'я: «В кобак далеко, да ходит легко— в церковь близко, да ходит склизко». («Пушкин и его современники», т. IX—X, ст. 98).

М. Марковський спиняється на поганому матеріальному стані Осипова, що заробляв собі переважно перекладами (додамо—з німецької мови; немає нічого дивного, що й Блумауера він використав) та службою в головному поштовому управлінні. «Важко собі уявити, щоб Осипов за таких життєвих умов мав ще час самостійно працювати над своєю «Енеїдою»,—пише М. Марковський. Нам ще важче уявити, як Осипов міг здобути рукопис Котляревського, що учителював тоді в поміщицьких домах на Полтавщині, та як він подолав його досить багату лексику. Навпаки, для нас нічого немає дивного, що окремі, поодинокі українізми могли трапитись у Осипова, особливо в творі з народнім колоритом. В першій половині XIX віку це було досить звичайне явище (див., напр., працю В. Сиповського «Україна в російському письменстві»), але почалося воно ще в XVIII віці. В книзі М. Піксанова «Областные культурные гнезда» можемо знайти і тему «Украинское культурное влияние в Великороссии в XVIII веке» і де-яку літературу до цієї теми. М. Зеров

у рецензії на книжку М. Марковського зазначав байку Аблесімова, де «черкас» висловлюється українською мовою. Ми зустрічали не один українізм у Кантеміра, Сумарокова та ин. В співанниках охоче вміщували українські пісні. Михайло Чулков в сатиричній поемі «Плачевное падение стихотворцев» (1769) висловлювався з приводу Еміна, що походив з України—

Испорчены кричит на русском Енеиды,
И нынь Анакреонт Украинец не Грек.

В Осипова-ж, як зазначає сам Марковський, виразних українізмів навіть і не помітно, а те, що у нього троянці сідають «запорожским кругом» можна легко пояснити і без літературних впливів. В самому Петербурзі запорожці тоді бували і додержувались тут своїх звичаїв (згадаймо посольство на чолі з Головатим та ин.).

Зовсім не можемо погодитись з тим неприховано-призирливим ставленням до літературного хисту Осипова, що весь час помічається у М. Марковського. Осипов, на думку нашого дослідника, «бере різні епізоди у різних авторів, між иншим, і у Котляревського і без пуття їх компанує, так що виходить якась нісенітниця»¹⁾ і т. и. Навіть згадуючи єдиний відомий дослідникові відзив про поему Осипова в «Московському Журналі» 1792 р., де сказано, що «в нашей вывороченной наизнанку Енеиде есть много хороших и даже в своем роде прекрасных мест», М. Марковський не утримався і поставив знак запитання (?). Це свідчить, що дослідник, захопившись естетичними оцінками, свідомо не хоче чи не вміє встановити історичну перспективу. Як-що твір Осипова такий нікчемний, то чому-ж він мав три видання (про що М. Марковський згадує), чому він пізніше впливав на Котельницького, Котляревського і т. и.

Мало того, маємо свідoctво, що Осипова «Енеїда, вывороченная на изнанку», навіть в 40-х роках мала велику популярність на провінції. В рецензії Белінського на Квітчину повість «Жизнь и происхождения Петра Степановича сына Столбикова» читаємо: «В провинции (разумеется нет правил без исключения) свое понятие о литературе, свой взгляд на изящное: идеал высокого и поэтического заключается там в повестях Марлинского; идеал комического—в «Енеиде, вывороченной на изнанку».

До того-ж це бажання М. Марковського весь час принижувати значення Осипової поеми, бажання, що різко розходиться з недавньою спробою М. Зерова оцінити російську поему в історичній перспективі («твір не першорядної ваги літературної, але популярний і жвавий, широко закroєний і не але, як на свій час, виконаний»), просякнене тенденцією витлумачити художню перевагу Котляревського, як один з доказів того, що не він використовував Осипова, а Осипов—Котляревського. Проте історія літератури знає багато прикладів (нагадаємо хоч-би загально-відомий—Шекспіра), коли талановитий або навіть геніяльний письменник використовував твори менш обдарованих попередників.

Ми бачимо, що всі основні аргументи М. Марковського, його методологічні засоби—або хисткі й необгрунтовані, або хибні. І справа тут полягає

¹⁾ Таку «нісенітницю» вбачає М. Марковський, напр., в рядкові «Косарь служил на месте сабли». Але з словника Даля легко довідатись, що «косарь» має й значення «большого тяжелого ножа для щеплень лучины»... і т. и. (Приклад: «Поддай косаря, казнить, рубить комаря»).

не лише в самовільних припущеннях, вигадках та бракові належного критичизму. Дослідник взагалі стоїть на непевному шляху, гадаючи на підставі вузьких текстологічних зіставлень, часто механічного характеру, з'ясувати генезу твору, та ще й довести його «величність» (а треба сказати, що розвідка, хоч і витримана ніби-то в дусі «філологічної школи», не з'ясовує навіть які з списків «Енеїди» можна назвати «редакцією» і чому, а які подають тільки звичайні «варіанти»). В книзі М. Марковського Котляревського розглянуто без жодного звязку з соціально-побутовим оточенням. Бачимо в цій монографії також цілком застарілий погляд на літературний твір, як на механічне сполучення двох роз'єднаних елементів—«змісту» й «форми». Знаходимо в розвідці такі характерні висновки: «ми показали, як «Енеїда» Котляревського спочатку виросла на основі багатого матеріалу подібних їй творів Західної літератури, і тільки згодом Котляревський дещо вніс з Осипова у пізніший редакції своєї поеми, коли він познайомився з його перелицюванням. Та всі ці твори давали Котляревському або *зовнішню форму* (підкреслення наше—П. Ф.) для його поеми, або ідею якої-небудь окремої сцени, *зміст-же* цих сцен, *окраса* (?—П. Ф.),—все це взято з народного життя».

Як-же трактує М. Марковський цю «зовнішню форму»? Наведемо приклад—міркування про строфу Котляревського. Пригадаймо цю десятирядкову строфу («Еней був парубок моторний» і т. и.).

Така-ж сама строфа у Осипова, взагалі цю строфу часто подибуємо в російській поезії XVIII в., починаючи з Ломоносова. На цьому докладно спинявся І. Айзеншток в згаданій статті про «Енеїду», М. Марковський також ладен приписати цю строфу «Енеїди» Котляревського впливові Ломоносова, твори якого «пильно студіювали в Полтавській семінарії» (взагалі з цього семінарського періоду М. Марковський виводить мало не всю ерудицію Котляревського...). Але, не задовольнившись цією вказівкою, весь час підкреслюючи вплив німецької «Енеїди», М. Марковський пише: «треба зазначити, що мало не таку саму строфу, з такими самими римами, як у Котляревського, тільки *трохи вкорочену* (! підкреслення наше—П. Ф.) з 7 віршів, ми знаходимо і в Блумауера».

Наведемо Блумауерову строфу разом з цілковитим відтворенням її в «Юмористической Енеиде» Бойчевського (1896 р.):

Es war einmal ein grosser Held
Der sich Äneas nannte:
Aus Troja nahm ers Fersengeld,
Als man die Stadt verbrannte,
Und reiste fort mit Sack und Pack,
Doch litt er manchen Schabernack
Von Jupiters Xantippe.

Во время оно в Трое жил
Еней, герой Пергама:
Он мигом лыжи наводрил,
Как город пал Прияма;
С толпой Троянцев тягу дал,
Но бедствий много испытал
По милости Юоны.

Строфа з 7 рядків, останній рядок—не римується. Ямб—чотирихстоповий та трьохстоповий, рими: 4—чоловічі, 2—жіночі. Ритмічно-синтаксична будова строфи не має нічого спільного з строфою Котляревського (про неї уваги див. в згаданій статті І. Айзенштока), хоч М. Марковський і вбачає у Блумауера «той самий розклад у віршах, як і в Котляревського» і вирішує: «Отож навіть форму своєї строфи Котляревський взяв у Блумауера». «Тут ми бачимо», пише М. Марковський, «той самий розклад у віршах, як і в Котляревського: 1=3; 2=4; 5=6 і 7 стоїть окремо. Отож навіть форму своєї строфи

Котляревський взяв у Блумауера, поширивши її (?!) тільки під впливом відомих російських зразків з другої половини XVIII в.».

З приводу цих міркувань скажемо тільки, що ми вперше почули, що з канонізованими строфами поети роблять подібні операції...

В строфічній аналізі М. Марковський так само безпорадний, як і тоді, коли треба аналізувати явища стилістичні. Причина ясна—досягнення сучасної поетики, дослідження ритму, стилю та літературних жанрів лишилися поза його увагою, так само, як і методологічні досягнення в галузі студювання письменника на тлі його соціального та літературного оточення.

М. Марковський не довів, що Котляревський написав «Енеїду» незалежно від Осипова. Але хіба цей вплив принижує Котляревського, хіба він не мусів мати якихось зразків? Німецькою мовою написані ці зразки, чи російською—питання другорядне, головне-ж треба з'ясувати, в якій мірі їх засвоєно творчо, а не механічно. І тут без поглибленої стилістичної аналізи та порівняння цілих творів (як єдиного організму), а не тільки окремих виразів та слів—не обійтися. Це лишилося по-за увагою дослідника.

На шляху, яким пішов М. Марковський, дослідник, навіть якщо він уникатиме властивих авторові розглянутої розвідки самовільних припущень, неминуче зайде в глухий кут і генези художніх творів не з'ясує. Ще рішучіше треба це сказати про «методу», яку обрав Семен Гречишко, автор надрукованої в «Червоному Шляху» (1928 р., № 4) статті «З історії української інтелігенції. Котляревський І. П.».

На шляху, яким пішов М. Марковський, дослідник, навіть якщо він інтелігенції» Овсяніко-Куліковського з публіцистичними тенденціями Венгеровського «Героического характера русской литературы» та нашої народницької критики. В одній з перших фраз читаємо: «Головною рисою нашої літератури, починаючи з Котляревського, являється ідея аболіціонізму. Література з цієї пори стає нічим іншим, як способом боротьби за визволення» і т. и.

Автор певний, що «типи, яких малював Котляревський, взято з життя»: «Енея можна тлумачити, як алегорію тодішньої української передової інтелігенції», хоч далі виявляється, що «Еней, як бурлака, безумовно є представник тієї частини українського суспільства, в якій, головним чином, скупчувались блукання» (що за «блукання» невідомо—чи не переніс С. Гречишко на Енея узагальнених у Овсяніко-Куліковського «мандрівних» рис пізніших Онегінних та Печоріних?), ще далі зазначається, що в Енеєві «є багато рис загально-народнього (?) характеру», після цього Еней «охоплює собою головні психологічні риси, добре відомі в той час старшинсько-козацькій верстві», нарешті, це «свідомий громадянин, якого душила реакція» (?). Після такої неймовірної плутанини, після цієї мішанини зовсім не конкретизованих загальників, ми ясно бачимо, що: 1) не можна будувати ніби-то соціологічну аналізу, поєднуючи її з різноманітними формулами старої психологічної та публіцистичної критики; 2) не можна давати таку аналізу, обмежуючись власними, чи повтореними слідом за попередньою критикою, думками про твір, і не притягаючи іншого матеріалу; 3) не можна підходити до літературних творів наївно-реалістично:—не Еней—представник тогочасної української інтелігенції, а сам Котляревський, і для з'ясування його обличчя треба проаналізувати усі місця загального характеру (сентенції, ліричні звертання і т. и.), усі місця, що свідчать про ставлення до своїх персонажів, разом з матеріалом біографічним та побутово-соціальним.

Наведемо тільки один приклад, щоб з'ясувати методологічну застарілість публіцистичної мішанини С. Гречишка. Не один раз наші історики літератури та критики цитували відомі рядки—

• Де общее добро в упадку,
Забудь отца, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять (V, 77).

Цитує ці рядки і С. Гречишко, говорячи про літературу українську, що вказувала «шляхи, йдучи якими, можливо було-б позбутись соціальної й національної неволі».

Але, не будемо виривати цитату з контексту, подивимось уважніше, про що говорить Котляревський. Евріял та Низ, «молоді, кріпкі й хоробрі, як харчиз, стоять у башти на сторожі»—

В них кров текла хоч не Троянська,
Якась чужая—бусурманська,
Та в службі вірні казаки.

Низ збирається забратися в ворожий стан і, «перерізавши горла» хоч всім ворогам, які «сплять з переполою», «заслужиться перед Енеем». Евріял також мріє про «геройські» вчинки, бо—

«Мій батько був сердюк опричний».

Низ каже йому, що в нього є стара мати, і для неї Евріял повинен жити. Евріял відповідає:

«Розумно, Низ, ти розсуджаєш,	Забудь отца, забудь і матку,
А о повинності мовчиш,	Лети повинність ісправлять;
Которую сам добре знаєш,	Як ми Енеем присягали,
Мені-ж зовсім другу твердиш.	Для його служби жизнь оддали,
Де общее добро в упадку,	Тепер не вільна в жизни мать».

Щоб не було непорозумінь, відразу-ж з'ясуємо, що термін «общее добро» був загально-вживаний в російській поезії XVIII віку і мав переважно значення державної ідеї, характерної для доби «просвітнього абсолютизму»—ми його зустрічаємо часто в одах Державина, Ніколева та инш.

В «Епистоле И. И. Шувалову» (1777) Державин так до нього звертався:

Споспешник общих благ, друг царский и народный,
Блаженны дни твои, коль общих благ виновны.

В поезії «Любителю художеств» (1791) Державина ворогові суспільного добра протиставляється инша постать:—«друг общего добра».

Ніколев в оді «На заключение мира с державою Шведскою» (1790) запевняв,

Что общих благ и торжества	Созданье вышня божества,
Была и есть виной едина,	Великая Екатерина.

Не наводимо низки инших прикладів, де вираз «общее добро», «общее благо» вжито в тому-ж розумінні, з тим же переважно державним патосом, або іноді—суспільно-державним та моральним. Наведемо тільки рядки з російської оди самого Котляревського «Малороссийских губерний общий хор», написаної 1812 р. на пошану Олександру I і надрукованої вперше в «Нашому

минулому» (1918 р., кн. 2; подав П. Стебницький). В цій оді Котляревський пише про Олександра, що він «для блага общего дерзал».

Гадаємо, що дальші коментарії до «общего добра» з V-ої пісні «Енеїди», над якою поет ще працював 1821 р. (лист до Гнедича)—зайві. Наведемо тепер слова В. Срезневського з замітки «Записи И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в Турецкую войну 1806 года» («Киев. Старина» 1900 р. XII)—«первое, что поражает читателя рукописи,—это полное несходство облика ее составителя, каким он является в дневнике, с тем обликом поэта Котляревского, который слился с его именем в представлении всякого; только почерк выдает Ивана Петровича и заставляет видеть именно его, а никого другого в том исправном русском офицере, преданном службе и уважаемом начальством, который, не мудрствуя лукаво, вел официальный дневник похода».

Пригадаймо ще, як 1812 року Котляревський формував охочекомонні козацькі полки для боротьби з Наполеоном і сповіщав генерал-губернатора: «большую частью поступают в казаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния». Сам він в цей час уже не мав військового завзяття, з причин, що сходяться з Низовою аргументацією в «Енеїді»: «Твердо уповаю на уверение вашего сиятельства, что я только употреблен вами для сформирования полка, а не для служения в оном. Я и по бедности моей и по старости матери моей, которую поддерживать есть мой долг, никакой службы несть вне Полтавы не могу».

З цього усього бачимо, що рядки з «Енеїди» про «общее добро» не можна тлумачити в дусі народницької критики кінця XIX—початку XX віку, їх треба розуміти так, як розумів їх Котляревський—син своєї доби й свого оточення.

У нас іноді з'являються праці теоретичні загального характеру, не побудовані на фактичному літературному матеріалі. Ще частіше трапляються історично-літературні розвідки, безпорадні й застарілі що-до методу—до них належать і дві розглянуті нові праці про Котляревського. Треба прямувати до поєднання методологічної гостроти й обережності з суворою практичністю історично-літературного досліджу.

П. Филипович.

„Західня Україна“.

Коли згадати останні події у Львові, то ще ясніше стає, чому спілка революційних письменників Західньої України перебуває в Києві, а не в тому-ж, скажімо, Львові. Тут, на Радянській Україні, де знищено соціальний гніт і тим самим здобуто національну волю, письменники-вигнанці об'єднуються в організацію, творять і видають свої твори, там—на Західній Україні—поодинокі передові представники української літератури сидять по в'язницях, а цензура дбайливо виганяє з їхніх творів усякий дух соціального й національного протесту. Тут до послуг письменників громадська увага, журнали, газети, друкарні,—там польський фашизм громить і утискує найменший вияв української громадської думки.

Революційні письменники Західньої України, що тим чи тим шляхом дістались на Україну Радянську, об'єдналися тут спочатку в свою секцію при спілці революційних селянських письменників «Плуг», а далі в міру зростання організації й втягування до неї все нових і нових письменників перетворили

секцію на самостійну організацію—спілку революційних письменників «Західня Україна». Спілка розгорнула чималу роботу, видала свій альманах у Державнім видавництві України «Західня Україна», що становив певне явище на літературному фронті, утворила видавництво, випустивши досі щось понад десяток окремих збірників творів своїх членів, розпочала видавати літературно-мистецькі та політично-громадські зшитки. І, що найголовніше, спілка втягає до свого складу й до участі в своїх виданнях революційних західньо-українських письменників і діячів, що мордуються під польським ярмом чи перебувають десь у Канаді, П.-А.С.Ш., то-що, і таким чином зв'язує їх із українською радянською культурою організаційно та ідеологічно.

Яскравий доказ цього маємо й у тих трьох ч. ілюстрованого літературно-мистецького та громадсько-політичного зшитку «Західня Україна», які досі вийшли в світ. У них ми, крім статтів і літературних творів, що належать західньо-українським письменникам і діячам, які живуть у Києві, Харкові та в інших містах Радянської України, знаходимо багато відгуків із-за польського кордону, з панських в'язниць то-що. Дуже характеристично те, що більшість таких матеріалів позначено так: «стаття надіслана з політичної тюрми в Польщі», «Дрогобич, 18/VIII, тюрма», «Львів, Бригідки» (Бригідки—відома тюрма в Львові), «Лист із тюрми» то-що. Теж яскрава ілюстрація умов праці письменника й громадського діяча на уярмленій Західній Україні! Не можна не поставити в велику заслугу літературній організації «Західня Україна» того, що вона налагоджує й тримає з ними зв'язок та показує їм, як і всій трудящій людині Західньої України, що є й інші умови, за яких тільки й може розвиватися українська культура. Цим вона сприяє глибшому революціонізуванню їх, підсилює їхнє прагнення до соціального й національного визволення.

Не меншу вагу має робота «Західньої України» й що-до інформування трудящих Радянської України про справжнє становище на українських землях, що перебувають тимчасом під гнітом імперіялістичних держав. Багато статтів та інших матеріалів, надрукованих у зшитках, подають цю інформацію. Нарешті, треба відзначити й те, що літорганізація «Західня Україна» та її видання щільно зв'язують літературу Західньої України з літературою радянською, споріднюють її з тими-ж самими ідеями, якими живе радянська література. Це допомагає західньо-українській літературі подолати в собі націоналістичні тенденції й братися за теми визвольно-соціальної боротьби та розробляти їх у дусі інтернаціоналізму. Що-правда, цей процес вимагає довшого часу, але він відбувається й певну роль в ньому спілки революційних письменників «Західня Україна» заперечувати не можна.

Перейдімо до розгляду трьох ч. ілюстрованого літературно-мистецького та громадсько-політичного зшитку «Західня Україна», що їх досі видала спілка. Зміст зшитку дуже різноманітний: є тут і поезії, і художня проза, і статті, й дописи, й рецензії, і літературно-мистецька хроніка. Отже маємо щось на зразок журналу з невизначеним часом виходу в світ. Що-правда, ті ч., що ми їх маємо перед собою, випущено було, пристосовуючись до певних дат. 1 ч. вийшло до десятих роковин Жовтневої революції, а подвійне 2—3 мало вийти до роковин акту 14 березня 1923 року, яким європейські імперіялісти визнали «права» верховної влади Польщі над територіями, що лежать в кордонах, визначених Ризьким миром, тоб-то санкціонували шляхетський терор на західньо-українських землях. Мабуть, що з технічних причин вихід 2—3 ч. запізнився на довгий таки час, але це зшиткові мало пошкодило. Зат

зміст його збагатився на статтю, де подається цікавий матеріал про наслідки соймових виборів у Польщі й зокрема про вибори на західно-українських землях.

Статті коли не числом, то кількістю місця, що вони його забирають, переважають у зшитках. У ч. 1 маємо на першому місці редакційну статтю «На десятому році жовтня». Як і слід, в ній редакція робить порівняння між становищем на Радянській Україні та становищем на українських землях, що перебувають під Польщею, Чехо-Словаччиною й Румунією, головне, підкреслюючи буйний розквіт національної культури на першій і цілковите пригнічення й нищення її на других. Як і слід, констатуючи жахливий визиск і утиски на західно-українських землях, спілка революційних письменників «Західня Україна» не втрачає перспективи й бадьоро дивиться в майбутнє. «Робітники й селяни західно-українських земель—це сила й сила велика, вона росте з могутнім розмахом, щоб стати до спільної праці з своїми братами, що будують радянську соціалістичну громаду—УСРР».

Дарма що від того часу, як вийшов перший зшиток «Західня Україна» минув рік, низка інформаційних статтів, які тут уміщено, не втратили свого інтересу, отже—й актуальности. «Капітал пре. Приходять різні пройдисвіти голі й серед гуцулів, за кільки років стають багачами, будують хати й віли, купують ґрунт, збивають гріш, трясуть селом, диктують своєю волю спільно з старими газдами та державними сторожами порядку»,—пише Лесь Ясінський із польської політичної тюрми в статті «Повідь та злидні на Гуцульщині». Адже-ж нічого не змінилось за рік. Капітал так само пре, як пер він і рік тому. І цьому сприяють не тільки «сторожі порядку», а й те, що неписьменних серед гуцулів, як дізнаємось із тієї-ж статті, налічується щось із 85 відсотків. Окупанти-ж можуть тільки «стерегти порядок», а не лікнеп організовувати! Іхню «культурно-національну» політику яскраво виявляють і сьогодні події на зразок львівського погрому, ліквідація українських шкіл або колонізація їх.

Економічна політика? Вона нічим не різниться від «культурної» політики окупантів. «Перші роки після 1919-го вирубували в Карпатах ліся з таким нечуваним поспіхом, що селяни пояснювали це собі тим, що володарі намагаються використати скороминучу нагоду» (Лесь Ясінський. «Повідь та злидні на Гуцульщині»). Так нищили гвалтівники багатства західно-українських земель, скоро допались до них, так переводять його й тепер. Нічого не змінилось!

Проте, минеться й хижачке панування окупантів на західно-українських землях. Про це говорить і зростання бурхливого гніву серед пролетарів та селян, і розвиток політичних організацій, партій, що стоять на ґрунті класової боротьби, і занепадання впливу націоналістично-буржуазних партій на Західній Україні. Із змістовної статті тов. Бензі «Політичні партії на Західній Україні» ми бачимо, що партія української буржуазії УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання), яка довгі роки верховодила в громадському житті, не може більше обдурювати трудящі маси. Ганебне підлабузювання до окупантів і вся політика УНДО чим далі тим ясніша стає для всіх. Коли, граючи на національних інтересах, українська буржуазія могла якийсь час тягнути за собою певні кола міської людности й селянства, то тепер із цим їй не пощастить. Мабуть, що й націоналістичне міщанство не подарує їй ні примиренського тону після львівського погрому, ні всіх інших зрад.

Стаття т. П. Бензі добре змальовує розташування суспільних сил на Західній Україні. Так само вона яскраво доводить, що ті сили де-далі то виразніше групуються за класовими ознаками. Зростає й поширює свій вплив партія пролетаріату—Комуністична партія Західньої України, не зважаючи на жахливі умови терору. Все більший вплив здобуває партія революційного селянства—Сельроб (Селянсько-робітниче об'єднання). Єднається з буржуазією пануючої нації буржуазія українська хоч-би в особі того-ж таки УНДО. Гинуть і розкладаються всякі дрібно-буржуазні й угодовницькі партії на зразок «української соціалістично-радикальної партії», чий соціалізм, як слушно каже тов. Бензя, «полягає тільки в тому, що радикали орієнтуються на «соціаліста» Микиту Шаповала та хочуть вступити до 2-го «соціалістичного» Інтернаціоналу.

Згадаємо решту статтів із зшитка ч. 1, як от: «Еміграція незаможного селянства зі Східньої Галичини» П. Костіва, «До аграрного питання Східньої Галичини» Ст. Паленчука, «Дещо про минуле» С. Ткачівського та інші. В них на дослідженні окремих явищ господарчого життя західньо-української людності підтверджується пригнічення й господарче зубожіння, в міру зростання якого людність революціонується й впевненим кроком наближається вибух класового гніву.

В зшиткові ч. 2—3 на перше місце висунуто акт 14 березня 1923 року, за яким великі імперіялістичні хижаки Англія, Франція, Італія та Японія, «як головні союзні держави і співучасники Версальського мирного договору», «зважаючи, що Польща визнала, що відносно східньої частини Галичини етнографічні умови вимагають режиму автономії», вирішили визнати за Польщею всі права верховної влади в певних кордонах, в які ввійшла величезна частина українських земель. Не дарма в зшиткові цей ганебний акт надруковано в жалобній рямці! Незнати, кого саме гадали імперіялісти обдурити згадуванням у акті того, що, мовляв, «етнографічні умови східньої частини Галичини вимагають режиму автономії». На жаль, у зшиткові, хоч як це було-б потрібно й доцільно, певних підсумків і висновків усе-ж не зроблено. Крім самого акту й статті тов. П. Б. «П'ятиліття акту 14 березня в радянській пресі», що подає відгуки радянської преси на «ювілей» ганебного акту 14 березня 1923 року, більше нічого нема. А варто було-б зупинитися на ньому довше й дати досконалішу аналізу й самого акту, і його наслідків для Західньої України.

Що-правда, далі в статті тов. Бензі «Деякі підсумки соймових виборів на західньо-українських землях» ми знаходимо, хоч і однобічно, але яскраву ілюстрацію й «режиму автономії» в східній Галичині, і режиму фашистсько-шляхетського терору на інших західньо-українських землях. Проте якоїсь різниці між обома «режимами» годі знайти.

Нам бракує місця, щоб сказати докладніше про решту статтів із зшитків «Західня Україна», в яких виступає як-найповніше картина поневолення Західньої України, де, звісно, інтереси трудящих виявляє тільки партія західньо-українського пролетаріату—КПЗУ, яка, перемагаючи всі труднощі, в умовах найжахливішого терору, зростає, зміцнюється й організує перемогу західньо-українського робітництва й селянської бідноти. Спроби-ж дрібно-буржуазних націоналістичних елементів збити КПЗУ з правильного шляху скінчилися цілковитою поразкою.

Цим спробам в зшиткові «Західня Україна» присвячено статтю т. М. Барана «Розлам у КПЗУ». «КПЗУ, одсікши від свого організму дрібно-буржуазний нарив, залишившись на позиціях Комінтерну, виявила справжню пролетар-

ську загартованість і свідомість своїх революційних завдань. Пролетаріят Західньої України дасть нові сили своїй партії й під її керівництвом підєдиним фронтом з усіма фалангами Комінтерну на остаточний штурм капіталу» (М. Баран. «Розлам у КПЗУ». Зп. «Зах. Укр.» ч. 2—3).

Зшитки літературно-громадської організації «Західня Україна», яка, до речі, може існувати й працювати тільки на Радянській Україні—це немов акт обвинувачення проти польського фашизму й його українських наймитів. Не тільки в статтях, а й у художніх речах—словесних і образотворчих—голосно звучить: «ми обвинувачуємо!» Насильницьке спольщування українських дітей у школі за допомогою лінійки, яка гуляє по дитячих долонях і спинах (оповідання М. Козоріса «Кара»), безмежне й безжалісне здирство з живого й з мертвого (опов. П. Козланиюка «Щаслива думка»), лірика поетів-в'язнів (поезії П. Гірняка, В. Бобинського), майстерні дереворити О. Рубана й В. Касіяна—все це відбиває справжнє становище Західньої України «під білим польським орлом».

Для неї Жовтень ще не сходив,
Над нею присмерки одні—
Між поневолених народів
Вона в найтяжчому ярмі.

(В. Атаманюк).

Але-ж «робітники й селяни західньо-українських земель—це сила й сила велика, вона росте з могутнім розмахом, щоб стати до спільної праці з своїми братами, що будують радянську соціалістичну громаду—УСРР».

А. Хуторян.

Тіль Айленшпигель.

(Найновіший твір Гергарта Гавптмана).

«Великого військового літуна, бродяги, штукаря і мага—Тіля Айленшпигеля пригоди, вигадки, фіглярства, привиди та мрії»,—такий заголовок твору Гергарта Гавптмана, що вийшов 1928 р. в Берліні, накладом 20.000 примірників. Це велика епічна поема, написана віршовим розміром, в стилі Гомера.

«Тіль Айленшпигель»—така була в XV в. легенда, що ходила паралельно з іншими легендами по Західній Європі. Коріння її походить з Нижньої Німеччини. Де-хто вважає навіть, що в XIV в. може навіть і жив хтось на ім'я Айленшпигель. Перша історія про Айленшпигеля написана близько 1480 р., а надрукована вперше близько 1550 р. За першим поетичним задумом, Тіль—це людина, що всім шкодить, що постійно мститься. Це селянин, бродяга, що йде до міста, ходить від майстра до майстра, попадає між дворян, князів, попів... одним словом, до кожної з груп тогочасного суспільства і всім має за що мститися. Він не мириться з суспільством свого часу, але він ще не свідомий своєї ролі. Він тільки криве дзеркало свого часу, як Фавст,—з легенди цього часу,—ще тільки штукар, а не філософ, як старший за нього Райнеке-лис—ще тільки баламут, як цілий ряд інших історій. Первісний Тіль Айленшпигель, улюбленець свого часу—одно дзвено в цілій системі історій.

Але Тілеві, побіч Фавста та Райнеке-лиса, судилась інша доля, аніж його товаришам з отих різних історій-пригод. Мікроб протесту проти

зашкарублених уже форм цехівщини забезпечував йому майбутнє, а легка форма робила легенду загальноприступною. Найбільше зробив, щоб передати легенду дальшому поколінню, бельгійський письменник Шарль де-Костер (1827—1878) своїм твором «Легенда про Айленшпігеля» (1868 р.). Шарль де-Костер надав Тілеві універсального значення. Тіль Костера—бунтар і активний борець проти тиранії царів та королів, бунтар проти тої системи, на якій вони трималися,—він міцний і повний жадою життя, життєрадісний і веселий. Веселий серед усіх тих страхіть, що серед них живе, серед інквізиції, серед мук та тортур, серед смерті та огнищ. Він—месник за страхіття, месник, що відчуває силу боротьби. «Гляньте на них: обдерті, дикі, з упертим блиском в очах, вони (повстанці проти короля) сновигають по лісі з сокирами, алебардами, мечами, списами, луками й гарматами, бо всяка зброя для них добра. Вони-бо не хочуть іти під стяг короля»,—так промовляє Тіль на зборах, закликаючи бити в барабан повстання. Він активно втручається в боротьбу. Та цей Тіль уже не селянин. Він—син вугляра, батько його вмер, спалений на вогнищі.

Тіль Гавптмана, при всій подібності до своїх попередників, насамперед, перестав бути веселим,—відучився сміятись. Позбувся він і чіткості свого походження... Хто він такий? Штукар, бродяга, колишній військовий літун... Але яке його соціальне обличчя? У творі є натяки на те, що він проїдає останню спадщину своєї матери,—і тільки. Тіль Гавптмана безкласовий, декласований, він—мрійник, що хоче пізнати сам себе, заповнити свою голову думками... Та що-ж може він зробити, коли «всі ми безправні й бідні», коли «ми мертві», «Батьківщина нас убила», до того-ж усе складається з нулів і ні з чого більше: «Один, помножене на один, не є один, два рази один—хіба буде два? Та-ж ні. Один раз один—це тільки нуль. І два рази один є тільки нуль. А тому я нащадок нуля і нуль все мое добро...». «Історія нуля—це якраз історія людства»... Але щоб не забігати вперед, припинемо поки-що цю філософію Тіля про суспільство. Нас цікавить поки-що він сам... І цей нуль серед нулів живе все-таки, рухається, їздить з місця на місце, пробує заманювати людей, що попадаються йому на його дорозі, на свої штуки... І все-ж таки хто він такий?..

Дія відбувається в наш післявоєнний час. Військовий літун Тіль Айленшпігель на возику, з собакою, з чудодійним дзеркалом, совою і військовою паланкою блукає по Німеччині. Кругом нещастя, злидні, розруха, революційна боротьба. Підчас мандрівки Тіль підбирає нещасну дівчину і продовжує свою мандрівку вже разом з нею. Він, мандруючи, натрапляє на цілий ряд пригод та подій. Він—свідок повстань, бачить убивство якогось барона, він ночує серед циганів, блукає по цвинтарях, по руїнах, він у замку якогось князя, бачить у своїй уяві похорон Леніна, на крилах фантазії переноситься в старі, мітичні часи, живе з богинею тисячі років і має з нею дітей, він літає на кентаврі по таємничих світах і бачить різні дива... Та ота дівчина, що їздить з ним, припиняє його ілюзію. Вона ціляє каменем вірного Тілевого друга й слухача—собаку Принца. Ілюзія пропадає... Тіль покидає дівчину і сам уже добирається до Швейцарії, де й кінчає самогубством. Але й після смерті він не має спокою і блукає по країні, як запевняють місцеві селяни,—додає автор,—як добрий приєид.

Така канва цього великого на 294 сторінки великого формату твору. На цій канві блукання головної дієвої особи автор дає багато різноманітних

картин з життя Європи і, головне, Німеччини після війни. Цю канву автор широко використовує і для обґрунтування своєї основної думки. Та цей засіб робить Тіля пасивним. Тіль випадковий, ніби мимовільний, свідок подій, сам він нічого не чинить,—події йдуть ніби своїм порядком. Тіль тільки натрапляє на них, блукаючи по країні. Ця пасивність—це друга риса, що відрізняє Тіля Гавптмана від його попередників,—людей активних, людей діла,—від Тіля з легенди і від Тіля Шарля де-Костера.

Зберігаючи стару форму, користуючись з старої легенди, Гавптман уводить до дії сучасні події, дає тип людини часів занепаду буржуазного суспільства, тип людини, що не може собі знайти місця в житті,—але людини, що чогось хоче, хоче навіть рятувати мало-що не все людство,—взагалі людини з великою, мрійливою головою, але зовсім без рук і без ніг.

Хід дії, при надзвичайному ускладненні картин твору, дуже простий, примітивний. При дуже широкому діапазоні фактів, що їх виведено у творі, дію зведено до мінімуму. Ускладнення йде тільки лінією розвитку думок. Відповідно до цього, збудовано й сам твір. Всі події нанизано на дієву особу без її волі. Тіль тільки подорожує. Між окремими перервами в подорожах, чи коли він механічно виконує цю єдину свою дію, на нього сходять мрії, що часом переходять у галюцинацію.

Центральний чинник твору є винижене до тонкощів почуття. Автор навіть перефразовує відповідно популярне колись «*Cogito, ergo sum*» (Думаю,—отже існую) на «*Nein, er lebt, denn er fühlt*» (Ні, він живе, бо він відчуває). А звідси у творі висувається на перше місце психологізм. Він часом набуває значення якогось символу, стає невід'ємною частиною твору, якоюсь потребою його. Навіть окремі репліки, окремі фрази мають на собі відбиток цієї потреби. Ось розмова Тіля з сліпим під час своєї мандрівки:

«Твоя правда, товаришу,—сказав Тіль,—ти цілком правдиво малюєш те, що ти бачиш! Твої очі добрі. А твоє райнське вино прекрасне». Відповів сліпий: «Бог це знає, товаришу, як це дивно. З того часу, відколи кажуть, що я ніби-то осліп, я бачу майже більше, ніж раніше».

На цьому-ж побудована розмова Тіля з своїм двійником у дзеркалі. Двійник навчає Тіля, як Тіль має поводитись у житті. Центральним місцем у цій розмові є старе, філософічне «пізнай себе».

Чисто психологічне мотивування й де-яких подій, як, наприклад, випадок з молодим вояком, сином якогось ректора, що пішов на заклик батька рятувати батьківщину й стає учасником убивства. Сила психічних переживань у нього на тлі цих убивств така велика, що він перероджується, кидає зброю й не хоче мати надалі нічого спільного з боротьбою.

Аналізою психічного стану Тіля вмотивовано зазначену вже його мандрівку на кентаврі в таємничі світи. Навіть описи природи автор доповнює психологічними переживаннями,—часом як додаток, часом як контраст. Робить це автор дуже тонко, надзвичайно витримано, одною-двома фразами, одним, дуже простим епітетом. До того-ж автор намагається зберегти всюди враження реальності, життєвої правдоподібності...—і навіть у змалюванні галюцинацій Тіля.

Такий назверх Тіль і такий у зовнішньому твірі. Але за цим зовнішнім Тілем у творі є ще щось приховане. Приховане за всіма подіями, за всіма фактами, за всіма навіть думками та сентенціями, що їх так багато розкидано по всьому творі.

«Нічим більше, як тільки комедією людською є це все життя, що йде від спокуси до спокуси...» Таке мотто з думок Августина дає автор до свого твору. І це мотто дає де-який ключ до розгадки надзвичайно глибоко захованої головної думки автора.

«Від спокуси до спокуси...» І все в житті тільки спокуси,—і революційна боротьба після війни, і фантастична мандрівка Тіля, навіть смерть Тіля є тільки спокуса «перескочити до неба». Та це вже остання спокуса, що має забезпечити бездомному бродязі квартиру й ліжко і... спокій.

Не часто можна побачити в художньому творі подібну тенденційну упертість. І хоч автор дуже сумлінно намагався приховати свою тенденційність, вона постійно виявляється, бо вона, так-би мовити, у плоті й крові твору. Вона вислів класового самовизначення автора, вона виглядає з кожної його картини, з кожної події, з кожної його сентенції.

Щоб ясніше її зрозуміти, доводиться звернутися до попередніх творів Гергарта Гавптмана. І з цього боку «Тіль Айленшпигель»—це твір, що є логічним кінцем прямувань автора після того, як він відмовився від натуралізму.

Гергарт Гавптман має фактично три періоди розвитку: 1) шукання реальної бази на ґрунті біологічних законів та соціальної правди,—як основа світогляду автора,—і натуралізм у формі творчості; 2) перевага індивідуальному й нахил до містичного,—у світогляді,—та символізм у засобах творчості; 3) заперечення сучасної культури, туга за вічним, всесвітнім примиренням, за вічним спокоєм,—при неоромантизмі у формі. Два перші моменти хронологічно переплутувалися, при наявній перевазі на початку творчості першого й поступовому переході до другого. Третій момент став розвиватися, головне, перед війною, а викристалізувався в час післявоєнний. Кожному з цих моментів відповідала й відповідна тематика, що змінювалася з їх зміною. Першому відповідала соціальна драма, другому—теми змагань та зневіри, сили та безсилля, взагалі невикристалізоване роздвоєння, третьому—поворот до минувшини, легенда, екзотика, з нахилом пройти через сучасне до вимріяного майбутнього. Песимізм у сучасному та оптимізм у майбутньому—це настрої цього циклу творів.

У цей останній період знов позначився вплив Ібсена, але в змінений уже формі. Коли в першому періоді цей вплив мав, так-би мовити, зверхній характер,—пишучи свою п'єсу «Перед сходом сонця», Г. Гавптман мав перед собою трагізм, що походить з важкої спадковості з п'єси Ібсена «Привиди» та викристалізовані характери дієвих осіб з п'єси «Дика качка», разом і певну ситуацію, що в неї попали дієві особи з п'єси Ібсена «Росмерсгольм»,—то в останньому періоді цей вплив пішов лінією принципів питань. Ідея пожертви самого себе, тріумф терпіння, сильна воля індивідуума, абсолютна правда,—питання, що стоять у центрі уваги автора, як у позитивній, так і в негативній своїй формі. Тут зразком могла бути п'єса Ібсена «Бранд» (сила змагання, вірність собі до кінця, ненависть до всього фальшивого), але разом з тим і п'єса «Пер Гінт» (ідея «великої кривої»—замість прямої лінії на шляху до мети, негативний образ суспільства, що його втілено в Гінта, як символ...).

Паралельно з цим ішла й переоцінка своїх власних ідей та зміна техніки письма. В основі зміни світогляду—заперечення сучасності, відхід від неї. У техніці письма надано перевагу одній особі, укладаючи в неї увесь художній задум.

Всі ці нові особливості творчості Г. Гавптмана та нові форми літературних впливів яскраво втілено в останній його твір. Сама тема цього твору, як свідчить Ганс Гільген (у книжці «Гергарт Гавптман», Ляйпціг, 1927 р., ст. 192), цікавила Гавптмана все його життя. В епосі «Тіля Айленшпігеля», немов-би у центральному дзвені в розвиткові творчості Г. Гавптмана, сходяться всі головні лінії його письменницької праці останнього часу. Вже у п'єсі «Затоплений дзвін» (1896 р.), в «Утечі Габріеля Шілінга» (написано 1907 р., надруковано 1912 р.) і особливо в опису подорожі Гавптмана до Греції у творі «Грецька весна» (1908 р.) є ті елементи, що міцно розвинулися в останньому творі до цільної системи. «Затоплений дзвін» навіть вихідною точкою своєю нагадує «Тіля Айленшпігеля». І там, і там дія починається після великої катастрофи, що нагадує систему будови твору в Генріка Ібсена. У першому творі затоплено дзвона, у другому програно війну. Однакова в цих двох творах,—знов за системою Ібсена,—і основа їх: мрія і дійсність. Людина намагається піднятися на вершини мрії, але після довгих змагань гине,— гине саме тоді, коли до мети ніби вже й недалеко. В житті ніби існують якісь незрозумілі суперечності,—всюди і завжди,—що нищать всі змагання,—такий висновок з цієї системи.

В обидвох творах ерос відіграє немаловажну роль, як один з складових елементів світогляду автора. «Ерос творчий, він творець! Все, що тут живе,—це ерос, походить від ероса, живе в ньому й вирощує його самого. А ерос вирощує все на ново,—і світ... тому хай буде нам вільно звеличати ерос»,—писав якось Г. Гавптман. У «Затопленому дзвоні» кохання дає надхнення Гайнріхові, а в «Тілі Айленшпігелі» воно є й причиною катастрофи.

З п'єсою «Утеча Габріеля Шілінга» зв'язує «Тіля Айленшпігеля» ставлення до сучасної культури і особливо до культури міста. Наша культура—це, наперед, брехливість, фальшивість, відсутність моральних засад, підлість, нервовість.—«Які ми нервові, жителі міста. Це особливо помітно при нових вражіннях»,—каже Шілінг.—«Та воно й не дивно. Жителі великих міст мусять усе життя мучитися в задушливій атмосфері»,—пояснює він далі. Його мучить навіть тукання годинника. Все сучасне життя для нього—це світ варварів, це світ, заселений малпами.

Всі-ж ці твори разом об'єднує містичний світогляд. «Всі ми, живучи під страшною владою загадки, що нас придушує, невимовно смутного буття, завжди передчуваємо близький божий грім»,—заявляє якось автор. Пережите видіння стає для нього такою реальністю, від якої ніщо не може бути реальнішим.

Христіян Герман (у книжці «Світогляд Гергарта Гавптмана у його творах», Берлін-Ляйпціг, 1926 р.), між иншим, зазначає: «На думку Г. Гавптмана, дві сили керують життям. Перше—те, що виходить з чистого буття, дії; друге—те, що виходить з психологічно обгрунтованої потреби. Внутрішня суть мистецтва, релігії вимагає впорядкувати життя до суцільної одності. Де не досягнуто цієї одності, як у Гайнріхові («Затоплений дзвін»), Габріелі Шілінгові,—катастрофа є неминучий наслідок. Де-ж ця одність зовсім радикально, цілком по-людському, буде доведена до кінця—там народжується дурень, або великий мученик». Це написано ще до появи повного «Тіля Айленшпігеля». Перед Г. Гавптманом могло бути два виходи—або стояти на місці, або шукати нових шляхів.

Але, як справедливо зазначає Віктор Людвіг (у журналі «Шлезькі

щомісячні зшитки», листопад 1927 р.), «Гергарт Гавптман—це поет, що завжди змагається до нових форм, що в кожному творі створив щось своєрідне і ані одною формою незадоволений». А тому при невеликому порівнюючи діапазоні його думок в його творах багато деталей до цих думок. І тут, у цих деталях треба шукати своєрідности кожного його твору. В деталях треба шукати своєрідности й «Тіля Айленшпігеля». Будучи в цілому, як уже зазначено, спільним з багатьма попередніми творами Г. Гавптмана, «Тіль Айленшпігель» саме в цих деталях є твір чисто своєрідний, окремий, самостійний...

Цієї своєрідности можна шукати в однобічності дії. Увесь твір складається з двох частин. Одна з них—вся сума подій післявоєнного часу, з реальними конкретними ситуаціями; друга—мрії, а то й галюцинації. Між цими частинами у творі дійсно не має ніякого контакту. Але й тут є в творі й ще дещо, що виходить поза форму Германа. Це сам автор, це його власні ідеї, що їх персоніфікує Тіль, який є символ боротьби з однобічністю. Автор доводить цю однобічність до, так-би мовити, логічної крайности, щоб на цій базі поставити свій символ, свого Тіля. З цього погляду всі події, що в творі—це тільки тло, вони тільки матеріал, вони мають щось довести. Тут і причина зміни типу Тіля проти його попередників. Тим-то у творі реальність так легко змінюється на мрію, фантазію, галюцинацію. Тим-то такий пасивний сам Тіль. Він перевантажений ідеями, ходить під їх тягарем і, прибитий думками, не може нічого робити.

Автор ставиться до всього матеріального вороже. Він проти війни, проти революції, проти конкретного щоденного життя, він просто проти всього. Від першої до чотирнадцятої пригоди автор виводить подію за подією, як доказ огрубіння життя, переваги в житті матеріального над ідеальним, всюди й у всіх формах,—як у взаєминах між окремими людьми, так і в суспільних. Та до найвищого вершка ворожости він доходить у змалюванні подій з нашого життя, приєднуючи їх до похорону Леніна. Ось зразок, як розуміє він ці події. Тілеві сниться, що він їде до Вітембергу на конгрес, що його скликає Лютер, і в цей час бачить похорон та слухає промови.

«Я пролетар! Товариші! Я брат братів! Між колесами—колесо, частина машини в машині. Ми тут, ми там,—бо ми з Леніном. Ми знаємо, що буде, і ми не відпочинемо, аж доки не розіб'ємо цей конгрес»...—А далі: «Товариші, чому-б і ні! На коні чи під конем,—це завжди одно й те саме... Індивідуальне життя—це життя вкрадене. Правдиве життя—це громадськість... Людина без душі. Вона є така, такою й була споконвіку! Надходить час,—чує далі Тіль,—коли людину будуть вирощувати не чоловік з жінкою, а тільки,—як цього хоче механіка, і як це виконає праця,—штучно... Приладдя креслить, вираховує, викінчує—і на ноги»...

Так змальовує і так розуміє наші проблеми людина, що її де-хто вважає за генія сучасного суспільства. «Гергарт Гавптман, як і кожен великий геній»...—пише редакція газети «Літературний світ» (№ 46, 18 листоп. 1927 р.) у своїй замітці до 65-літнього ювілею Г. Гавптмана.

Тіль прагне до гармонії. Та реальність розбиває його царство мрій. І йому вже забагато цього світу. «Я хочу вмерти»,—заявляє він. Йому не треба вже і його дзеркала. Адже воно символ дуалізму, його другого «я».

Отже, Гергарт Гавптман не знайшов у житті нічого такого, що могло-б

задовольнити бажання Тіля. Тілеві треба обмитися від крові, бо його «споганила боротьба з драконом первісної ночі». Тільки одно залишилося ще йому, — шлях чуття, а то й передчуття, що ним хоче йти Тіль-Гавптман, позбувшись усього, що зв'язує його з сучасним життям, навіть надії на те, що розгадку життя буде знайдено. «Треба не мати надії, мій Тілю, і аж тоді ти будеш великим»... «Ми живемо під подихом долі, що її сила нас не знає, під бездушним примусом призначення»... Все є «тільки сила існування». Розгадати, зрозуміти цю силу існування людям не дано. Ми можемо тільки відчутти її. Вся друга частина твору є саме ілюстрація цього відчуття.

З цього погляду «Тіля» можна вважати цілком за авторську особу. «Будьмо об'єднані в новому та шукаймо нової одиниці, щільнішої, внутрішньої, яскравішої». Цю «одність треба відкрити, пізнати, пережити, знайти й породити в болючому процесі загального здушевлення». Таке писав Г. Гавптман підчас німецької революції у відозві до німецького народу. Це дає право уважати даний твір авторською сповіддю. Тим більшої ваги набирає він. До цього автор зробив спробу передати й ті настрої, що були в інтелігенції останніх десятиліть. З цієї причини Пауль Шлентер (у книжці «Гергарт Гавптман», Берлін, 1922 р., ст. 320), вже тоді, коли були відомі тільки фрагменти з цього твору, зве твір «великою поемою німецької душі».

Німецька критика різно оцінює цей твір. Побіч високих похвал, що прирівнюють цей твір до «Фавста» Гете, скажім, Вольфганг Айнзідель (у журналі «Красне письменство» ч. 6, червень 1928 р., у статті «Тіль Айленшпігель дивується»), подаючи свої думки у формі розмови з «Тілем» де-Костера, просто зазначає: «Тіль» Г. Гавптмана (на думку ніби Тіля Костера) «є ганчірка» та «це ще не найгірше; що гірше, він загубив усяку міру, він уже цілком не знає, що головне, а що не головне у світі... час переріс його просто на цілу голову». Відомий публіцист і критик Франк Тіс (у статті «Відродження Айленшпігеля», в журналі «Німецький огляд», січень 1928 р.) оцінює твір, як «документ зневіри». «Новому Тілеві,—пише він під кінець статті,—не треба буде вже більше прізвиська Айленшпігель».

Гавптман створив свого «Тіля», будучи зняряддям свого часу. Доказом цього може бути хоч-би й те, що подібні настрої, як у цьому творі, обгрунтовано і в «наукових» творах. Під кінець 1927 р.—цеб-то майже разом з появою «Тіля Айленшпігеля», вийшла книжка Едгара Юнга під складним заголовком «Царство дрібних, їх занепад та перемога над ними», що в ній Юнг на основі дійсності з німецького життя пробує дати характеристику нашої доби. Він хоче знайти філософічне узагальнення, звести чинники сучасного життя до системи. «Всяке думання і всяка діяльність людини дістає останній товчок від сил, що не піддаються пізнанню, а тільки лежать поза ним». Ці сили тягнуть за собою і все життя у відповідному напрямку «в царство понадприроднього». «Порив до метафізичного витворює певну ілюзію»,—твердить він. А це категорії психічного порядку. І тільки за допомогою цього психічного, — гадає Юнг, — світ може відновитися. Сучасна людина, позбувшись цього психічного пориву, загубила природне й просте відчуття життя. Цеб-то Юнг проповідує те-ж, що й Гергарт Гавптман.

«Тіль Айленшпігель» Г. Гавптмана дійсно, як витвір свого часу, яскраво показує, як Гавптман, а з ним і стара німецька інтелігенція, перейшовши шлях «великої кривої», дійшов, нарешті, до крайнього ідеалізму, до вершка розвитку своєї системи. Далі починається декаданс. І як-би не намагався стояти

серед подій сучасности автор «Тіля Айленшпігеля», цього нового, знекровленого, пасивного, перевантаженого думками Тіля,—повороту до життя такому Тілеві немає. «Тіль» Гавптмана не є носій цього життя, як не є ним і його автор, і та інтелігенція, що її виразником він є. Бо-ж вони не розуміють основного, самої механіки життя.

Вони мріють про похід вперед, навіть обманюють себе, що вони це роблять,—але голову повернули назад і міряють факти життя поглядом поверненої назад голови. Про це каже «Тіль Айленшпігель» Гергарта Гавптмана.

Д. Рудик.

Бібліографія.

ЄВГЕНІЯ РУДИНСЬКА. ЛИСТИ ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА ДО ПАНАСА МИРНОГО (1883—1905). Укр. Акад. Наук, Музей укр. діячів науки та мистецтва. К. 1928, стор. IV+108. Ціна 1 крб. 50 коп.

Василь Горленко—чи не цікавіший із українських критиків кінця XIX ст., що писав про старий український побут, літературу та малярство, довгий час не притягував до себе належної уваги дослідників і до останньої пори лишився невивченим. Це сталося можливо тому, що він недовго працював на українському полі, до того-ж велику більшість його рецензій та заміток розкидано по різних журналах, а три збірки статей («Южнорусск. очерки и портреты» 1898, «Украинские были» 1899 та передсмертні «Отблески») обіймають лише частину його літературної продукції.

Горленко—з походження поміщик з старого козацько-старшинського роду, закінчував свою освіту закордоном, де потім був за співробітника французького часопису «Figaro» й, повернувшись на Україну, брав спершу жваву участь в українському житті, а пізніше під тиском матеріальних обставин, не знайшовши літературної праці в тогочасному провінційальному оточенні, переїхав до Петербургу й співробітничав в мистецькому відділі «Нового Времени». Потроху він губить звязки з українською справою і тонкий критик, але без сталих політичних поглядів, під враженням 1905 р. переходить до ворожого революції табору. Жертва дворянської руїни, він не зміг знайти собі належного місця, перекидаючись від українських видань до консервативного часопису, і сам зробив собі надзвичайно влучну характеристику: «Вообще я изломанный, искалеченный, «понівеченный» плод истории, обломок дворянства, с некоторыми сносными, но и со многими несносными его сторонами. Я трагически сознаю все это, но не могу уже перемениться».

Але нас найбільше цікавить той період його життя, коли він близько стояв до українського життя і брав участь в українських виданнях. Тільки від недавня стали придивлятися до цієї своєрідної постати та збирати матеріали, що стосуються його життя й літературної роботи. Приміром, С. Дорошкевич у своїй статті «Естет і поміщик» («Життя й Революція» 1925, XI) спинається на еволюції поглядів Горленка на підставі листування його з різними особами. Загальну оцінку цієї статті можна було-б прийняти, коли-б автор її не перебільшив Горленкового естетизму, що, загалом беручи, не так багато важив в його критичних присудах. Далі, Є. Рудинська в статті загального характеру «В. П. Горленко» (Зап. Іст.-філ. відділу УАН 1927, XII), повторений пізніше, як передмова до названого вгорі збірника, спинилася на питанні про літературні стосунки та приязнь Горленка з П. Мирним, висвітливши разом з цим і сумні обставини останніх років його (Горленкового) життя.

Академічний збірник «Листи В. Горленка до П. Мирного» приносить

досить велику кількість матеріалу, на якому ґрунтується стаття Є. Рудинської, й дає змогу повніше уявити собі обличчя критика.

Горленко почав друкуватися в 80 р.р. Повернувшись на Україну з закордону, став він містити фейлетони в російській газеті «Голос» та рецензії в «Киевской Старине», привертаючи увагу читачів своїм тонким літературним смаком та блискучим стилем. Особливу увагу приділяв він літературі та малярству. Вихований на французьким письменстві, він заявив себе прихильником культурно-історичної методи Тена, додержуючи його мистецької теорії про вплив раси, природнього середовища та доби. В малярстві Горленко виявив себе цінителем та знавцем старовинних українських митців і один з перших узявся вивчати славетних малярів XVIII в. Левицького та Боровиковського. Подав він також цікаві спостереження й над Шевченком, як художником.

Зацікавившись українським питанням під впливом ідей Костомарова, Горленко провадив їх у своїх писаннях. Він обстоював певну обмеженість української літератури, мова якої є мова «простонародья», і тому розглядав літературні твори з погляду їх народности, щоб-то: оскільки підходять вони для народнього читання. Звідси у нього негативне ставлення до перекладів з інших мов, як творів непотрібних, та до творчости літератів, одірваних від села, наприклад, Старицького. Вимагаючи в літературному творі народньої основи, він особливу увагу віддавав чистоті та натуральності мови (чи не тому його й зараховують до естетів) і не терпів жодних «кованих» слів та синтаксичних новотворів. Добре обізнаний з західньо-європейською літературою, був він прихильником роману—«этого последнего слова поэзии» і особливо поважав Мирного за глибину аналізу, правду виображення та психологізм, називаючи його «Повію» «капитальною вещью» всієї української літератури. В його листах до Мирного раз-у-раз натрапляємо на благаання закінчити «Повію» й взагалі не покидати письменницької праці.

Подані листи до Мирного, писані з 1883—1905 р.р., дають багато матеріалу для характеристики літературного побуту цих часів та для зовнішньої біографії В. П. Горленка. Вони прекрасно змальовують інтерес його до українського життя, причини його переїзду до Петербургу, скрутний матеріальний стан, повільний відхід від українських справ, пригнічений настрій його останніх років і нарешті хворобу, що доводила його до загостреного туберкульозного процесу. Хотілося, щоб на цьому вивчення Горленка не урвалося та щоб скоріше побачили світ його листи, розкидані по наших музеях та найцікавіші з його критичних писань.

Л. Кошова.

О. КИСІЛЬ. УКРАЇНСЬКИЙ АКТОР КАРПО СОЛЕНИК (1811—1851). Життя і творчість. Київ, 1928, «Рух». «Український театр», № 1, ст. 72. Ціна 70 коп. Тир. 2.000 пр.

Соленик—чи не найцікавіший актор 30—40 рр., з тих, що грали майже виключно на Україні, з однаковим успіхом виступаючи як у російських, так і в українських ролях. Один із основоположників сценічного реалізму, він утворював своїми образами той-же стиль, що його приблизно тоді-ж запроваджували—Щепкін у Москві, Мартинов у Петербурзі, віщуючи нову добу

в історії театру російського та українського. Виключно приваблива постать, що про неї досить одностайно говорять теперішні рецензенти та публіка,— він давно вже заслуговує на вивчення, що визначило-б його місце в еволюції театру на Україні й театру українського зокрема.

Отже цілком до-речі з'явилась кинжечка О. Кисіля, що намагається з розпорошених та неповних газетних і журнальних заміток відтворити образ великого артиста, що відрізнявся від інших діячів провінційального театру не тільки своїми художніми досягненнями, а й шляхетністю та витриманістю своєї вдачі.

Завдання виконано загалом вдало. Автор змальовує життя Соленика, характеризує його акторський стиль і спинається зрештою на його ролях, зокрема на українських, вдало закінчуючи весь начерк оповіданням про смерть і похорон його, підсилюючи цими останніми сторінками теплу пам'ять про оригінального своєю сценічною й людською індивідуальністю актора. Правдиво також визначає автор стиль образів Соленика, такий незвичайний в умовах тодішнього провінційального театру сценічний реалізм (52), вбачаючи методу його праці в «нутрі». Індивідуальні-ж риси Соленикові в рямцях цього акторського типу полягали в тому що він «завжди грав самого себе», але робив він це через невичерпаний запас веселощів (42) так цікаво, що не надокучав глядачам навіть і тоді, коли вони цю одноманітність його помічали; до цього слід приєднати й улюблений засіб Солеників—імпровізацію, що нею він широко користувався (19—24)—переважно в першу половину своєї сценічної кар'єри.

Це все зауважує автор слушно, а втім де-які окремі моменти викликають сумніви. І насамперед—та історична перспектива, в якій бере автор об'єкт своїх студій: Соленик жив і працював на сцені в перехідну добу життя театру в Росії, коли закінчувала своє життя стара, «класична» система гри, але ще й не народилася нова—«реалістична» (35). В дійсності-ж справа була складніша, особливо в провінції; поміж класичною системою, що її репрезентували виховані ще в XVIII віці актори, та поміж Щепкіним—були ще й поодинокі представники сценічного романтизму, що їх найчистішим зразком був Мочалов. Класичний актор знав певну систему способів, що набував їх іноді після довгенької науки; романтик-актор, утворюючи свої суб'єктивні образи, більше покладался на своє безпосереднє чуття, що звичайно частенько його зраджувало. У провінційальному-ж театрі з характерною для нього сумішкою всіляких «стилів» і «безстильності»—нутро звичайно завжди важило більше за якусь послідовну науку. Отже й можливо, що в першу половину сценічної роботи Соленика до того моменту, що його О. Кисіль характеризує, як «злам», була властива Соленикові не зовсім реалістична гра, своєрідний «романтизм», якщо можна умовно назвати так комічний стиль гри, не скутий традицією класицизму («...ролі в нього були оброблені не однаково, так само, як не однаково був і стиль їх сценічного виконання», 40) і не підкорений послідовно тенденції (хоча-б і несвідомої) наближати своє утворення до життя.

Звісно, це тільки гадка, але її варто було-б перевірити матеріалом, що зберігся про сценічні виступи Соленика. Автор, що-правда, старанно, збирав матеріали, але-ж не вичерпав їх. Можна пошкодувати, що не переглянув він усіх комплектів відомих театральних часописів, як от «Репертуар», «Репертуар... и Пантеон», «Пантеон» (до-речі, автор помилково зве всі ці

різні часописи однаково «Пантеон»), що їх автор цитує частенько з чужих рук. Також дали-б більше матеріалів і де-які «Губернские Ведомости» (автор обмежився виключно Харківськими). З них дізнався-б автор про виступи Соленикові в таких містах, що їх у нього не згадано,—в Севастополі (див. «Одесский Вестник», 1838, № 58; порівн. «Литературные прибавления к Русскому Инвалиду», 1838, № 14, 278—«...у нас есть свой Дюр—Соленик»), у Києві (є про-це дані в часопису «Репертуар и Пантеон»), в Орлі; від останнього для повнішої характеристики актора, що звичайно здобував одностайну хвалу, лишився особливо цінний матеріал,—різко негативна оцінка виконання ролі Синичкіна («Репертуар и Пантеон», 1845, № 5, 81). Не повстало-б тоді в автора сумнівів і про дружину Соленикову (14, пр. 1): численні згадки говорять за неї, як про видатну артистку тих часів, її рівняли навіть до знаменитої Млотковської (див. відомі авторові «Харьковские Губернские Ведомости», 1841—1842, а особливо «Курские Губернские Ведомости», 1841, № 46, 1842, № 4). Але, зрозуміло, що до цих матеріалів приступитися не-легко, бо збереглися здебільшого комплекти «Ведомостей» в одному при-мірникові.

Також пошкодувати можна, що не вивчив автор ближче репертуару, в якому виступав Соленик. Ті кількадесять ролів, що їх автор перераховує (60—61), цікаво було-б якось зкласифікувати, щоб виявити той ґрунт, від якого відбивався Соленик, свої образи утворюючи. З цього списку бачимо, що відомі поки-що лише 6 українських ролів Соленика. Цікаво, що нема серед них тих кустарних виробів української акторської драматургії, що ненадрукованою одійшла в непам'ять. Отже не з цього обмеженого числа виходячи,—доробок українських драм був тоді невеликий,—а беручи на увагу саме суть цілого питання, слід може трохи обмежити твердження авторове, що Соленик був «...безперечно найбільшим українським актором першої половини XIX століття, найбільшим, як розміром оригінального обдаровання, так і обсягом праці для українського театру» (60). Що й казати, був Соленик досить визначне явище в перспективі розвитку української культури; проте, із згаданого твердження може скластися враження, що він був мало-що не єдиний втілювач українських сценічних образів. Але-ж, крім згаданого там-же Щепкіна, театр на Україні тих часів знав низку акторів, хоч і менших діапазоном і силою своїх талантів за Щепкіна й Соленика, але таких, що все-ж таки визначались, як виконавці українських ролів. Зелінський, Реконовський, Домбровський та інші—несли своєрідну традицію, що певною мірою єднала добу Щепкіна з добою Кропивницького. І погоджуючись з автором що-до оригінальності й високої художності образів Соленика, позначених глибшим розумінням сценічного типу українця,—слід трохи обережніше говорити про обсяг праці цього актора для українського театру. Тут потрібно ми ще студій, що допомогли-б нам визначити еволюційні ланки. І можливо, що з'ясується тоді, що чимсь хоча-б негативним, так чи так, був зобов'язаний Соленик згаданим акторам, з якими раз-у-раз зустрічався він на сцені. Тоді може й легше буде з'ясувати генезу Соленикового «українства», поняття дуже умовного й своєрідного: білорус чи поляк родом, зробився Соленик «знаменитим малоросійським актером». До-речі, може неадаремне запідозрює автор полонізм у вимові Соленика (61—62): Щепкін надто добре знав українську мову, грав і з польськими з походження акторами, щоб тут помилитися; та й сам-же автор наводить

випадок, коли, імпровізуючи, Соленик в українській ролі збився на російську мову (54); до того-ж і нема в цьому нічого дивного.

Цим і обмежимо зауваження до цієї безперечно цікавої та читальної книжки. Згадані прогалини цілком з'ясовуються малоприсутністю матеріалу й неопрацьованістю цієї доби українського театру, а то й театру на Україні російського та театру провінційального взагалі. Але-ж, зважаючи на таку, почасти вимушену вузькість тла, на якому взято тему,—Соленика змальовано досить яскраво й повно.

П. Рулін.

«ЗОДЧЕСТВО». ЩОМІСЯЧНИК АРХІТЕКТУРИ, ІНЖЕНЕРНОЇ, САНІТАРНОЇ ТЕХНІКИ, ПРОМИСЛОВОГО Й КОМУНАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА. №№ 1—2, 3—4, 5—6, 7—8. 1928 р., стор. 146. Харків, Д.В.У.

Відсутність друкованого органу, що висвітлював-би пекучі питання, зв'язані з розвитком та поширенням нашого будівництва, була значною вадою в справі розгортання творчих сил Радянської України. Через те звістка про вихід з початку 1928-го року спеціального місячника, присвяченого справам архітектури, інженерної й санітарної техніки, промислового та комунальному будівництву, була подією, що викликала задоволення. Це свідчило про те, що визнано за потрібне зосереджувати в одному місці думки про характер та завдання нашого будівництва, створити трибуну, яка організувала-б творчі сили радянського громадянства в такій важливій галузі, як ідеологічне, матеріальне й організаційне оформлення нашого будівництва. Але поруч з тим виникало й де-яке побоювання від назви місячника, яку підбрала управа Харківського окружного інженера для свого органу, повстали сумні думки від «старовинного слов'янофілства», які ніяк не миряться з бойовими завданнями, що стоять перед будівничими соціалістичного господарства.

До того-ж в № 1—2 широкі завдання, про які писала редакція в «Передмові» та в другій статті «К читателям», місяцями майже дослівному перекладі з «Передмови», залишилися тільки словами: жодної статті з конкретно низкою пропозицій, що порушували-б пекучі питання будівництва, не було подано, не було виявлено чітко ідеологічних засад роботи, що хоче провадити редакція серед тих кіл фахівців та громадських діячів України, для яких видається місячник. За частиною «Статуту цивільного будівництва» вміщено інформаційну статтю відповідального редактора інж. Б. Перетятковича про Харківську окружну технічну нараду, як об'єднання технічних сил столиці України. Загалом зміст № 1—2 такий, що в ньому трудно вловити якесь певне й ясне наставлення, потреба в якому особливо гостро відчувається. Адже друкований орган повинен керувати.

Дальше подібне ведення журналу повело-б до цілковитої його дискредитації. Але, на щастя, цього не сталося через зміну редакції, зв'язану з змінами в керівництві Управи Харківського Округу. Передова стаття інж. М. Стамо про економічне регулювання будівництва в № 3—4 руба ставить питання що-до перегляду методи роботи окружних інженерів, що не звертали до цього часу уваги на раціоналізацію та здешевлення будівництва.

А № 5—6 «Зодчества» змістом уже цілком оновлений. Статті арх. Л. Лощовка—«До питання про архітектурний ансамбль міста», інж. Шишалова—

«Умови розташування фабрично-заводського району за складання плану міста», інж. Екерле — «До питання про будівництво в портах за сучасних соціальних умов», інж. В. Унгерна про альбоми типових проектів, що їх видали Технічна Рада Будівного Комітету ВРНГ СРСР та Вищий Технічно-Будівний Комітет при НКВС УСРР, а також замітки про «Великий Харків» і про «будівництво міст» порушують і більш-менш докладно розв'язують низку справ першорядної ваги, як ідеологічного характеру, так і практично-технічного. Помітно змагання редакції розбити інерцію старих фахівців і внести свіжий струмок у будівну справу.

Це змагання остаточно викристалізовується в № 7—8. В ньому, в статті «Два житлових будинки», подано 5 тез нової сучасної архітектури, що їх проголошують і практично запроваджують французькі архітектори Ле Корбюзьє та П'єр Жанере, докладну аналізу проекту нової тютюнової фабрики в Харкові роботи архітектора-художника Я. Штейнберга, як зразка сучасного промислового будівництва, закінчення цікавої статті М. Диканського, розпочатої в № 5—6, про раціоналізацію житлового будівництва закордоном.

Крім цього, в «Зодчестві» подано низку цікавих статтів технічного характеру, зокрема варто відзначити статтю інж. А. Гінзбурга про акустичне побудовання театральних приміщень, «Проект спірального гуртожитка для студентів та одиноких» інж. Л. Ейнгорна. В кожному числі вміщено огляд закордонних журналів. На жаль, чомусь не подаються джерела матеріалів, а це слід робити, щоб зацікавлені мали можливість орієнтуватися в закордонній літературі, що містить, звичайно, докладніші відомості, ніж ті, що подаються в «оглядах».

Наші молоді архітекти, інженери, санітарні техніки та комунальники повинні як-найширше підтримати єдиний на Україні журнал, присвячений будівництву, як подаючи статті, так і матеріально—передплатою.

Назву журналу треба конче змінити на таку, що більше відповідала-б нашому часові. Потрібний і відділ бібліографії.

С. Драгоманов.

Зміст журналу „Життя й Революція“ за 1928 рік.

Красне письменство.

Поезія.

<i>Атаманюк В.</i> Нотатки поета	кн.	XI	ст.	21
<i>Багданович М.</i> Межі. Сонет—М. Драй-Хмара	„	VII	„	96
<i>Багрянний І.</i> Далечинь	„	I	„	3
<i>Бажан М.</i> Розмова серцець	„	III	„	27
„ Моєму другові	„	VI	„	33
„ Фокстрот	„	IX	„	70
<i>Бен С.</i> День, як глибока криниця...	„	I	„	14
„ Чи не сніг...	„	I	„	14
<i>Булотович М.</i> Балада	„	VIII	„	77
<i>Вишневий І.</i> На передмісті	„	VIII	„	79
<i>Влизько О.</i> Море	„	III	„	87
„ Так просто...	„	V	„	3
„ Іронічна увертюра	„	X	„	19
<i>Вороний Марко.</i> Земля	„	VI	„	51
<i>Голованівський С.</i> Лірика	„	VI	„	73
<i>Гребінка Л.</i> З циклу „Перебої серця“	„	VIII	„	52
<i>Деменний Д.</i> Мати	„	XII	„	86
<i>Драй-Хмара М.</i> Ведмідь-гора	„	V	„	43
<i>Дубовик М.</i> Вежі	„	II	„	65
<i>Єршов Д.</i> Віддаюся я місту...	„	IV	„	79
<i>Жарко Я.</i> З єгипетського циклу	„	I	„	29
<i>Загұл Д.</i> Лист	„	IX	„	3
„ „ Дивлюсь у далеч...	„	IX	„	4
<i>Зоря Ю.</i> Нічне	„	XI	„	91
<i>Ібсен Г.</i> Поезії—О. Бургардт	„	VIII	„	101
<i>Ковалевський В.</i> Ще на долівці...	„	III	„	102
<i>Коломієць П.</i> Стежка	„	III	„	87
<i>Коляда Г.</i> Ти прийшла...	„	I	„	23
<i>Косяченко Г.</i> Я горе в серці приховав...	„	IV	„	60
„ „ Село	„	XI	„	63
„ „ Лист з України	„	XII	„	3
<i>Лан О.</i> Буле	„	VII	„	51
„ „ Вулиці	„	XI	„	20
„ „ Недорід	„	XII	„	40

Мисик В. І тундри, й болота, й сніги...	кн.	III	ст.	3
Осьмачка Т. Деспотам	"	V	"	24
" " Містерія	"	X	"	36
Плужник Г. Потомлені коні	"	X	"	3
Поліщук В. Мета	"	III	"	75
" " Боротьба	"	III	"	75
Пригара М. Бранка	"	V	"	63
" " Влови	"	IX	"	89
Рильський М. Хвала	"	II	"	29
" " Алоніє і Афродита	"	V	"	16
" " Сашко	"	VII	"	65
" " Нові струни	"	XI	"	47
Савченко Я. Романтик	"	VI	"	3
Семенко М. Дніпрельстан	"	IX	"	45
Сосюра В. Чого це так сумно мені...	"	II	"	78
" " Сад шумить	"	IV	"	12
" " Сад	"	VII	"	3
" " Ліг на верби огонь янтаря...	"	VIII	"	40
Тенета Б. Уривок	"	VI	"	72
" " Цю весну...	"	IV	"	13
Терещенко М. Республіка	"	II	"	3
" " Візія	"	VIII	"	3
" " Рештування	"	IX	"	3
Трасорук Ю. Проводи	"	V	"	64
Турчинська А. У лісі	"	XII	"	62
Филипович П. Коли розквітнуть квіти...	"	IV	"	40
" " Гурзуф	"	VII	"	17
" " Напівосінній дощ...	"	X	"	48
Шеремет М. Тривога	"	X	"	49
" Газоатака	"	XII	"	16
Шмигельський А. Галицький хлібороб	"	IV	"	78
Шпол Ю. Про себе	"	VI	"	50
Яновський Ю. Присвята	"	IV	"	3
" " Казка	"	IV	"	4
Ярошенко В. Шкіци	"	II	"	36

Проза.

Андерсон III. Усі враз—М. Лисиченкова	кн.	VII-XII		
Антоненко-Давидович Б. На шляху до легкої слави	"	II	ст.	79
" " Печатка	"	VII	"	18
" " $2 \times 2 = 4?$	"	IX	"	90
" " Де когут співає на три держави	"	XII	"	87
Бергельсон Д. На 101-й верстві—М. Володимирів та Д. Бобир	"	II	"	66
Берковічі К. Щастя—О. Бургардт	"	I	"	38
Борзяк Д. Записка	"	VI	"	34
Брасюк Г. Скривлений посміх	"	V	"	27
Бушля А. Слава	"	IV	"	42
Васильченко С. Віконце	"	IV	"	5
Галайда Г. Жовтень—Січень	"	XI	"	92

Галич М. Весною	кн.	VIII	ст.	53
Івченко М. Світляки	"	II	"	5
" " Березневі вітри	"	VI	"	4
" " Па-д'еспань	"	IX	"	5
Істраті П. Степові будяки—Б. Козловський	"	III-VI		
Качура Я. Окупація	"	III	"	4
" " Чад	"	VIII-IX		
Кобилянська О. Автобіографія	"	I	"	34
Козланюк П. Засуджений	"	XII	"	6
Коцюба Г. День	"	III	"	73
Кропивницький М. Спогади	"	IV-V		
Кутинський М. Остання видра	"	I	"	15
Ле І. Чорна сестра	"	III	"	35
" Червона паранджа	"	XI-XII		
Лебідь Я. Веселчанські будні	"	VII	"	52
Любченко А. Два листи	"	V	"	17
Микитенко І. Homo Sum	"	II	"	30
" " Торт	"	VII	"	4
Мякота Б. Синій дим	"	X	"	20
Орлівна Г. Ілішва	"	II	"	41
Поліщук В. Григорій Сковорода	"	XI	"	4
Скляренко С. Бринять осокорі	"	XI	"	22
Скрипник Л. Перше кохання Івана Петровича	"	X	"	39
Слісаренко О. Мій брат	"	I	"	4
" " Позолочене оливо	"	IV	"	14
Смолич Ю. Мова мовчання	"	VIII	"	41
Тась Д. Сад	"	I	"	24
Тенета Б. Люди	"	X	"	4
" " Десята секунда	"	XII	"	17
Чайко І. Жовтень у Києві	"	XI	"	99
Шовкопляс Ю. Підчас спочинку	"	VI	"	52
Яворницький Д. Моя перша зустріч з Л. Толстим	"	X	"	74
Яновський Ю. Режисер О. Довженко	"	III	"	103
" " Загибель бригади	"	V	"	4

Статті.

Балицький П. Етюди з історії української книги	кн.	II, XII	ст.	130, 157
Бензя П. Земельна справа на Зах. Україні	"	IV	ст.	147
Бузько Д. Шляхи розвитку кіно-сценарн. справи на Україні	"	VIII	"	132
Бургардт О. Генрік Ібсен	"	VIII	"	115
Возняк М. До життя й діяльності М. Лисенка	"	V	"	133
Гадзінський Б. Гнат Михайличенко	"	VI	"	131
Гладкий М. Популяризація наукового знання	"	VIII	"	144
" " Мова сучасного українського письменства	"	XI-XII		
Глухенко В. Матеріалістична діалектика та її категорії	"	III	"	162
Гофштейн Д. Про „київський“ період у новій єврейській літературі	"	I	"	73
Грінченко М. „Тарас Бульба“ М. Лисенка	"	I	"	99
Драй-Хмара М. Нові матеріяли до життєпису Василя Чумака	"	III	"	140

Драй-Хмара М. Поет білоруського відродження	кн.	VII	ст.	119
Загұл Д. Дорога до мети	"	I	"	54
Зеров М. „Сонячна машина“, як літературний твір	"	VI	"	115
„ „ У справі віршованого перекладу	"	IX	"	133
„ „ Г. Квітка й пізніша україн. проза	"	XII	"	105
Капельгородський П. На Лубенському літературн. гробовищі	"	X	"	115
Костюк Г. До початків соціологічної критики	"	XI	"	119
Кравченко К. Театр ім. Франка	"	V	"	127
„ „ Новий етап радянського театру на Україні	"	X	"	126
Кузьмин Б. Юхим Михайлів	"	XI	"	145
Лакiza I. Література Жовтневого десятиліття	"	II	"	98
„ „ Про новий роман В. Винниченка „Сонячна Машина“	"	IV	"	99
„ „ Серед журналів	"	V—VI	"	
„ „ Про сучасність у сучасній літературі	"	XI	"	111
Лебідь А. Дорогою шукання	"	V	"	81
Лейтес А. Марсель Пруст	"	II	"	121
Літвінова Г. Дідусь Тарас	"	III	"	111
Макотинський М. Культурфільм	"	IV	"	130
Майфет Г. Аналіза детективної новелі	"	I	"	66
„ „ О. Досвітній	"	III	"	127
„ „ Критик цивілізації	"	VII	"	127
Меженко Ю. Читаючи „Ранню осінь“	"	V	"	111
Михайлів Ю. Григорій Дядченко	"	I	"	89
Ніковський А. Ю. Яновський	"	IV	"	110
„ „ Про „Місто“ Підмогильного	"	X	"	104
Одарченко П. Нові недруковані поезії Лесі Українки	"	II	"	154
Перлін Г. Етапи творчого розвитку М. Горького	"	V	"	95
„ „ Чернишевський—романтик та теоретик мистецтва	"	IX	"	159
Підгасцький В. У країні сонця та макарон	"	V	"	159
Пронін І. В гостях у друга Т. Г. Шевченка	"	III	"	117
Рашів М. Чотири листи М. Коцюбинського	"	I	"	106
Родзевич С. Еміль Золя та французький реалізм XIX віку	"	I	"	77
„ „ Сучасна польська поезія	"	VI	"	150
Савченко Я. Перед стилем і темою	"	V	"	102
„ „ На сировому матеріалі	"	VI	"	90
„ „ Вертер із партійним квитком	"	VII	"	109
„ „ З поточної художньої літератури	"	IX—X	"	
Смолич Ю. Укр. драм. театри в цьому сезоні	"	IV	"	116
„ „ Укр. драм. театри	"	IX	"	147
Филипович П. О. Кобилянська в літературному оточенні	"	II	"	105
„ „ Образ Прометея в творах Лесі Українки	"	IX	"	113
Хмурий В. Анатоль Петрицький	"	VII	"	141
Холостенко Г. Образотворче мистецтво за X років	"	VI	"	163
Черняк Г. Кіно в нас і закордоном	"	VI	"	171
„ „ Листи з дороги	"	X—XI	"	
Шарлемань М.—Борзаківський О. Чаплі	"	V	"	146
Шевелєв Б. Т. Г. Шевченко на Чернігівщині	"	III	"	124
„ „ М. Коцюбинський та „департамент поліції“	"	IV	"	136
„ „ Сторінка з життя Куліша	"	X	"	146

Шкаровский І. Шляхи й етапи єврейської літератури	кн.	XI	ст.	135
Щупак С. Українська марксистська критика	"	VI	"	101
" " На рейках пролетарської творчості	"	XII	"	131
Юрмас Я. Хорове мистецтво	"	II	"	157
" " До біографії М. Леонтовича	"	VII	"	161
Якимович Т. Бернгард Келлерман	"	III	"	152
Якубовський Ф. С. Васильченко	"	XII	"	116
Якубський Б. Творчий шлях поета (З. Зв. Ч.)	"	VII—VIII	"	
" " Спадщина Л. Українки	"	IX	"	121
" " Поетична творчість Миколи Вороного	"	VI	"	103
Яхінсон І. Менделе-Мойхер-Сфорім	"	III	"	147

Нотатки.

Антипович К. Видання УАН на ювілей Д. І. Багалія	кн.	IV	ст.	163
Бажан М. Звенигора	"	I	"	100
Бахтинський Ф. Епітафіяна поезія київських цвинтарів	"	XI	"	186
Вороний Микола. З приводу „Спогадів М. Кропивницького“	"	IX	"	177
Врона І. Ювілей укр. мистецької школи	"	II	"	170
Заклинський Р. З історії Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка	"	III	"	175
Костюк Г. В. І. Алешко	"	II	"	164
Косяк О. Про літературну пошесть	"	X	"	169
Кузьмин С. Куток укр. мистецтва	"	IV	"	160
" " Два ювілеї	"	VI	"	182
" " Майстерність гончаря на Україні	"	X	"	171
Любинський М. М. Коцюбинський у лікарні	"	V	"	166
" " Шевченко на людях	"	X	"	163
Макаренко М. Будинок лісового факультету С.-Г. Академії	"	IV	"	153
Майфет Г. Т. Шевченко в французькій інтерпретації	"	III	"	170
Меженко Ю. Трилогія Жулавського	"	X	"	160
Миронець І. Трагічна постать	"	VII	"	177
Озеров О. Журнал „Кіно“	"	VII	"	173
Підмогильний В. Панаїт Істраті в Києві	"	II	"	166
Покальчук В. І. Манджура, як український поет	"	V	"	170
Родзевич С. Новини перекладної худ. літератури	"	IX	"	170
" " Джек Лондон в українських перекладах	"	X	"	152
" " Новини перекладної літератури	"	XI	"	174
Рудик Д. „Тіль Айленшпігель“	"	XII	"	182
Сакидон С. Чеський літературний ювілей	"	XI	"	180
Филимович П. Нові праці про І. Когляревського	"	XII	"	168
Холостенко Г. Виставка „Мистецький Київ—Зах. Україні“	"	II	"	169
" " Ювілей мистецько-виробничої школи	"	VIII	"	155
Хуторян А. „Західня Україна“	"	XII	"	178

Бібліографія.

П. Бензя. Д. Ерде. Революція на Україні	кн.	VI	ст.	199
" " Проф. І. Шимонович. Галичина	"	VIII	"	175
Д. Бузько. Л. Скрипник. Нариси з історії кіно	"	IX	"	190

О. Бургардт. Дж. Конрад. Кінець неволі	кн.	X	ст. 182
А. Вадимів. Д. Тась. Ведмеді танцюють	"	I	" 124
В. Вірний. О. Вишня. Твори т. I, II, III	"	VIII	" 164
В. Гипіус. Проф. В. Сиповський. Україна в російськiм письменстві	"	XI	" 202
Г. Дорошкевич. „Новим шляхом“	"	IV	" 186
С. Драгоманов. „Зодчество“	"	XII	" 194
П. Бфрелов. С. Васильченко, т. IV	"	V	" 188
Р. Заклинський. Галицька й буков. поезія XIX в.	"	VII	" 187
М. Зерос. Л. Жемчужников. Мои воспоминания из прошлого	"	II	" 187
" " Проф. В. Сімович. До видання „Карби“. Профес. Л. Білецький. Марко Черемшина	"	IV	" 171
" " М. Кічура. На старті	"	V	" 179
" " М. Філянський. Цілую землю	"	X	" 178
А. Кисіль. Рання укр. драма	"	IV	" 170
Г. Кирилюк. О. Кобилянська. В неділю рано зілля копала	"	I	" 120
П. Кияниця. М. Костомаров. Чернігівка	"	XI	" 194
В. Клименко. Г. Коцюба. Свято на буднях	"	VI	" 182
" " Г. Косинка. Вибрані оповідання	"	VI	" 190
В. Ковалевський. Д. Гордієнко. У путь. І. Кириленко. Такти. Т. Масенко. Степова мідь	"	II	" 178
Г. Костюк. О. Кундізч. В ущелинах республіки	"	IV	" 175
" " А. Ключчя. Шахтарське	"	VII	" 194
Л. Кошова. Є. Рудинська. Листи В. Горленка до П. Мирного	"	XII	" 190
Г. Кузьмин. М. Геппенер. Жерденівські гончарі. Л. Левит- ська. Стінний розпис на Поділлі. Є. Спаська. Гончарські кахлі Чернігівщини	кн.	XI	" 205
І. Лакиза. Б. Тенета. Гармонія і свинушник	"	III	" 180
" " М. Івченко. Землі дзвонять	"	V	" 190
А. Лебідь. А. Свидницький. Оповідання	"	III	" 179
В. Лециньська. Бляско Ібаньєс. Кров і пісок	"	VI	" 195
Акад. А. Лобода. Укр. народні думи	"	III	" 195
Г. Майфет. Н. Забіла. Далекий край	"	I	" 113
" " О. Слісаренко. Байда	"	VII	" 188
Ю. Меженко. О. Тулуб. Словник псевдонімів укр. письменників	"	VI	" 196
Ю. Михайлів. Н. Кржеміньський. Українське народне мистецтво	"	II	" 186
О. Назаревський. Архівна справа	"	II	" 189
Проф. Ю. Оксман. УАН. Твори Шевченка т. IV	"	III	" 188
І. Оришкевич. О. Кониський. Вибрані твори	"	I	" 110
" " К. Анищенко. Баланс	"	II	" 184
" " П. Куліш. Михайло Чарнишенко	"	V	" 186
" " Т. Шевченко. Повісті	"	VI	" 188
" " А. Слісаренко. Душа мастера	"	VIII	" 170
В. Покальчук. Г. Брасюк. У потоках	"	I	" 122
" " Ю. Смолич. Неділі й понеділки	"	II	" 179
" " Н. Романович Ткаченко. Чебрець-зілля	"	IV	" 173
" " Г. Яковенко. Вербовчани	"	VI	" 192
" " В. Гжиц кий. Муца	"	VIII	" 169
О. Полторацький. М. Доленго. Вибрані твори	"	II	" 176

О. Полторацький. В. Поліщук. Козуб ягід	кн.	IV	ст. 177
" " В. Атаманюк. Зажурені флюяри	"	V	" 184
" " К. Котко. Сто годин на добу. В. Чечвян- ський. Царі природи	"	VII	" 196
" " О. Донченко. Золотий павучок	"	IX	" 185
С. Родзевич. А. Пушкин. Вибрані твори	"	I	" 125
" " А. Міцкевич. Пан Тадеуш	"	IV	" 183
Д. Рудик. М. Ірчан. Карпатська ніч. Родина щіткарів. Під- земна Галичина	"	III	" 183
" " Л. Мартович. Забобон	"	X	" 180
П. Рудін. Т. Шевченко. Назар Стодоля	"	III	" 186
" " М. Щепкин. Записки крепостного актера	"	VIII	" 173
" " Я. Мамонтов. Республіка на колесах. Рожеве па- вутиння	"	XI	" 197
" " О. Кисіль. Укр. актор Карпо Соленик	"	XII	" 191
С. Савченко. О. Бальзак. Горію	"	III	" 193
" " В. Гюго. 93 рік	"	V	" 192
" " Еркман-Шатріан. Історія одного селянина	"	VIII	" 171
" " А. Лейтес. Силуети Заходу	"	X	" 183
В. Тарнавський. Г. Квітка-Основ'яненко. Вибрані твори т. I, II	"	VIII	" 160
П. Филипович. М. Гоголь. Тарас Бульба	"	IV	" 179
" " І. Котляревський. Енеїда	"	VII	" 184
А. Хуторян. П. Лісовий. Нетрі села	"	V	" 190
" " П. Лісовий. Микола Ярош	"	VII	" 192
В. Чапля. В. Яблуненко. Над Дністром	"	I	" 116
І. Шкаровський. Ш. Абрамович. Перстень щастя	"	VI	" 193
Ф. Якубовський. О. Коциленко. Лезвія. А. Любченко. Далекие и близкие	"	III	" 190
" " Г. Косяченко. Залізна кров	"	V	" 181
" " М. Доленго. Узьмінь	"	VIII	" 162
Б. Якубський. І. Кулик. В оточенні	"	V	" 176
" " О. Влизько. Поезії	"	VI	" 187
" " Г. Майфет. Природа новели	"	IX	" 186
І. Ямпольський. М. Йогансен. Як будується оповідання	"	IX	" 188
Нові українські письменники за 1927 рік (бібл. показник)	"	VI—VIII	

Лист до редакції.

Шановна редакціє!

У книжці IX за цей рік «Літературно-Наукового Вісника», що виходить у Львові, вміщено статтю Дм. Донцова «Невольники Доктрини», де автор, аналізуючи наші та групи харківських письменників твори, характеризує нас, як саму «душу комуністичної еліти» на Україні, що в її грудях бореться українська стихія із зовні накинутими нам «більшовицькими доктринами», наслідком чого є те, що «розгублені, роздавлені, знеохочені, зневірені, заражені сумнівами, озлоблені, з надламанною душею, з розтраченими ідеалами, з затиснутими кулаками, шпурнуті на коліна ворожою дійсністю, розчаровані в своїй «інтелектуальній вітчизні» Росії, розчавлені між російсько-більшовицьким молотом і українсько-національним ковадлом—стоять безпорадно ці Гамлети (і просто кар'єристи) перед розбитим коритом...»

Ми-б утримались відповідати на цю статтю, вміщену в журналі, що його Радянська Україна не читає, коли-б не ходило нам про Західню Україну, де журнал цей шириться і може дати читачам викривлений образ нашого літературного обличчя, і коли-б Дм. Донцов, що його знаємо не як критика, а як політичного діяча, цим своїм виступом не пробував використати й витлумачити нашу творчість для своєї політичної мети.

Передусім нам, письменникам, що виростили з революцією, що разом з нею вийшли на літературне поле, нам, письменникам-громадянам, смішною здається думка Дм. Донцова, ніби «більшовизм» не є властивий українській психіці—досвід класової боротьби свідчить, що соціально-визвольні ідеї людства властиві всякій пригнобленій нації, отже й українській, що століттями була національно й соціально пригнічена. Заперечувати це може тільки людина, що не хоче бачити тої величезної творчої праці, що її збудила ідея «більшовизму» серед українських трудящих мас, людина, що наперед вороже ставиться до всього, що в нас на Великій Україні діється, і прагне творчість Радянської України за всяку ціну зdiskредитувати.

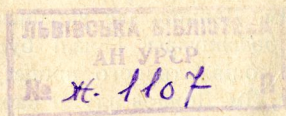
І хоч жодний з нас, з київської групи, не належить ні до Компартії, ні до КСМ, як це пише Дм. Донцов, але українська радянська література, якої ми є представники, розвинулась і далі буде розвиватись, як один з найяскравіших наслідків соціалістичного процесу, що його провідник є Компартія. Надаремно, отже, Дм. Донцов плутає карти, називаючи нас «самою душею комуністичної еліти» (от, мовляв, до чого дописались самі-ж комуністи!), бо такий спосіб тлумачення є або дивовижне нерозуміння літературної ситуації на Україні, або-ж просто політична спекуляція. Надаремно так само хоче Дм. Донцов виставити нас «розчарованими» у своїй «інтелектуальній вітчизні»—Росії, бо Росія ніколи жодною вітчизною нам не була, і зверхністю Росії ми ніколи не чарувалися, але коли Дм. Донцов хоче ото-

тожнити колишню Росію із Спілкою Соціалістичних Радянських Республік, до складу якої, нарівні з РСФРР та іншими Республіками, входить і УСРР, то в цьому його твердження напрочуд збігається з думками російських шовіністів. А ми як-раз у цій Спілці бачимо єдиний певний шлях визволення не тільки української, а й інших націй колишньої Росії, «тюрми народів», як-раз таку Спілку визнаємо за «інтелектуальну вітчизну» не тільки для себе, а й для трудящих усього світу. Не випадає нам також «стояти з розтраченими ідеалами», бо наш ідеал, що об'єднує всіх нас по-при різницю наших мистецьких уподобань, є Соціалістична Радянська Україна, що несе соціально й національно визволення для української нації і її суверенну Радянську державу в усіх її етнографічних межах, торуючи шляхи до визволення й спілки трудящих усього світу. Для літератури цієї України ми працюємо, і коли наша літературна праця бодай найменшою мірою тому ідеалові прислужиться, то своє літературно-громадське завдання ми вважатимемо за виконане.

29/XI—28 р. м. Київ.

Борис Антоненко-Давидович,
Михайло Івченко, ✓
Григорій Косяченко,
Євген Плужник,
Дмитро Фальківський.

Зміст.

	Стор.
Г. Косяченко. Лист з України	3
П. Козланюк. Засуджений	6
М. Шеремет. Газоатака	16
Б. Тенета. Десята секунда	17
О. Лан. Недорід	40
І. Ле. Червона паранджа	41
А. Турчинська. У лісі	62
Ш. Андерсон. Усі враз	64
Д. Деменний. Мати	86
Б. Антоненко-Давидович. Де когут співає на три держави	87
М. Зеров. Квітка й пізніша українська проза	105
Ф. Якубовський. Степан Васильченко	116
С. Щупак. На рейках пролетарської творчості	131
М. Гладкий. Мова сучасного українського письменства	139
П. Балицький. Етюди з історії української книги	157

Нотатки:

П. Филипович. Нові праці про І Котляревського	168
А. Хуторян. „Західня Україна“	178
Д. Рудик. Тіль Айленшпігель	182

Бібліографія: Л. Кошова—Є. Рудинська. Листи В. Горленка до П. Мирного (190). П. Рулін—О. Кисіль. Укр. актор К. Соленик (191). С. Драгоманов—„Зодчество“. Щомісячник архітектури (194).

Зміст журналу „Життя й Революція“ за 1928 рік 196

**З цим числом річним передплатникам надсилається безплатний додаток
„СУЧАСНА ЧУЖОЗЕМНА НОВЕЛА“.**

Скарги на неодержання треба надсилати на адресу:
Київ, вул. К. Маркса 2, к-ра Періодсектора ДВУ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ.

ПОСПІШАЙТЕ ПЕРЕДПЛАТИТИ НАШІ ЖУРНАЛИ Й ГАЗЕТИ.

Ці пільгові умови передплати встановлені лише річним передплатникам на 1929 рік.

Передплату надсилайте на адресу: м. Харків, Сергіївська пл. Московські ряди № 11, або м. Київ, К. Маркса № 2, Відділ передплати Д.В.У., або здавати уповноваженим Періодсектору скрізь по Україні.

Річні передплатники періодичних видань, що їх видає Періодсектор ДВУ на 1929 передплатний рік, можуть сплачувати передплатну ціну в розстрочку, а саме:

1. При здачі замовлення—50% (готівкою) річної ціни.
2. 1-го квітня сплачують—25% (готівкою) річної ціни.
3. 1-го червня сплачують решту—25% (готівкою) річної ціни.

4. Кожен передплатник, надсилаючи черговий внесок безпосередньо до Періодсектору, повинен зазначити свій передплатний № (який надруковано на бандерольному ярличкові), або посилатись на № передплатної картки на пошті та за яке видання платити.

5. Якщо 1-го квітня і 1-го червня не поступають чергові внески, надсилку видань з 1-го травня і 1-го липня автоматично припиняють, надіслані-ж гроші після 1-го травня і 1-го липня приймають як звичайну передплату.

6. За такими умовами передплату приймається лише на термін з 1-го січня по 31-е грудня 1929 року.

Таблиця розстрочки передплатної ціни.

Назва видання.	Річна передплата.	Приздачі замовлен. сплач. 50%.	1-го квітня 25%.	1-го червня 25%.
Червоний Шлях	13—50	6—75	3—40	3—35
Життя й Революція	8—00	4—00	2—00	2—00
Ді ройте велт	8—00	4—00	2—00	2—00
Гарт	6—00	3—00	1—50	1—50
Красное Слово	7—00	3—50	1—75	1—75
Нова Генерація	7—00	3—50	1—75	1—75
Літературна Газета	2—10	1—05	—55	—55
Знання	4—90	2—45	1—25	1—20
Самоосвіта	7—00	3—50	1—75	1—75
Селянський Будинок	3—50	1—75	—90	—85
Безвірник	3—50	1—75	—90	—85
Геть неписьменність	—48	—24	—12	—12
Друг Дітей	3—00	1—50	—75	—75
Шлях Освіти	13—50	6—75	3—40	3—35
Радянська Освіта	3—50	1—75	—90	—85
Робітнича Освіта	6—00	3—00	1—50	1—50
Дитячий Рух	3—00	1—50	—75	—75
Укр. Вісн. Пед. та Рефл.	8—00	4—00	2—00	2—00
Україна	8—00	4—00	2—00	2—00
Науково-Техн. Вісник	15—00	7—50	3—75	3—75
Будівництво (Зодчество)	5—00	2—50	1—25	1—25
Східний Світ	8—00	4—00	2—00	2—00
Вюлетень Н.К.О.	4—50	2—25	1—15	1—10
Вільшовик України	6—50	3—25	1—65	1—60
Літопис Революції	8—00	4—00	2—00	2—00
Заочн. Ком. Университет	5—00	2—50	1—25	1—25
Прапор Марксизму	8—00	4—00	2—00	2—00
Критика	6—00	3—00	1—50	1—50
На Зміну	1—80	—95	—45	—45
Червоні Квіти	4—80	2—40	1—20	1—20
Юний Ленінець	1—80	—90	—45	—45
Октябрьские Вехи	4—80	2—40	1—20	1—20

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ НА 1929-Й РІК

НА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ МІСЯЧНИК

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

(видання рік пятий)

що виходить книжками 12 аркушів, за редакцією
І. Лакизи (гол. ред.), В. Підмогильного, М. Терещенка.

„Життя й Революція“

подає кращі твори з української та
чужоземної літератури.

„Життя й Революція“

містить критичні огляди поточної
української й чужоземної літератури.

„Життя й Революція“

освітлює питання образотворчого, те-
атральн. і кінематографічн. мистецтва.

„Життя й Революція“

відгукується на головніше з політич-
но-економ. і науково-технічн. питань.

Протягом 1929 року річні передплатники

„Життя й Революції“ **ОДЕРЖАТЬ, КРІМ ЖУРНАЛА,**
ЗА ДОПЛАТУ 3 крб.

6 перекладних романів — біографій (кожна книжка пере-
січно на 8 друк. аркушів).

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ

З-дodatками на 1 рік—11 крб.

Закордон з додатками—7 дол. 50 цент.

Без додатків:

На 1 міс. — крб. 85 коп. || На 6 міс. 4 крб. 25 коп.

„ 3 „ 2 „ 50 „ || „ 12 „ 8 „ — „

Річну передплату можна вносити: здаючи замовлення—50%,

1 квітня—25%, 1 червня—решту 25%.

Передплата за кордон на рік—5 дол.

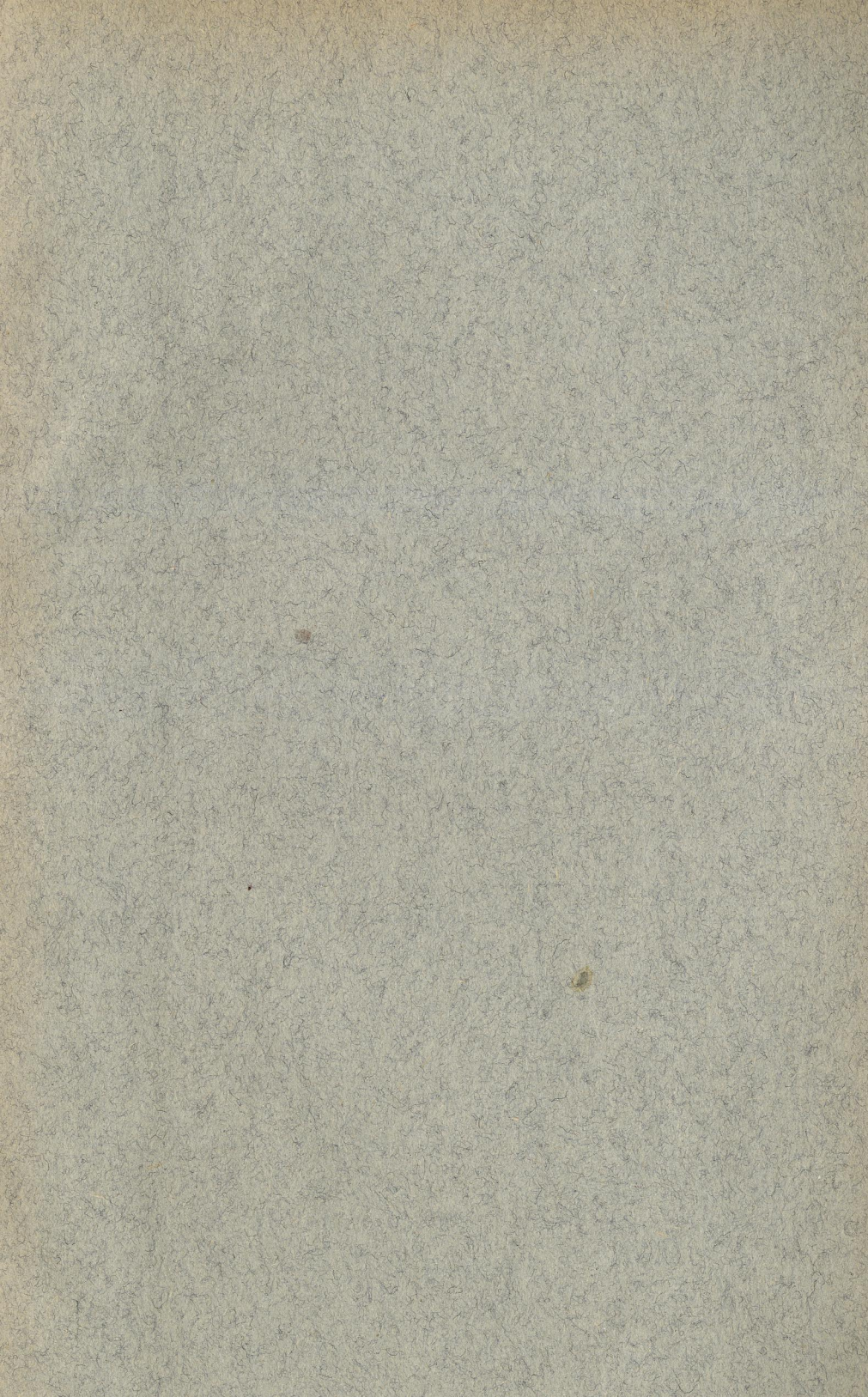
Окреме число 1 крб.

Адреса редакції: Київ, вул. Короленка, готель „Червоний

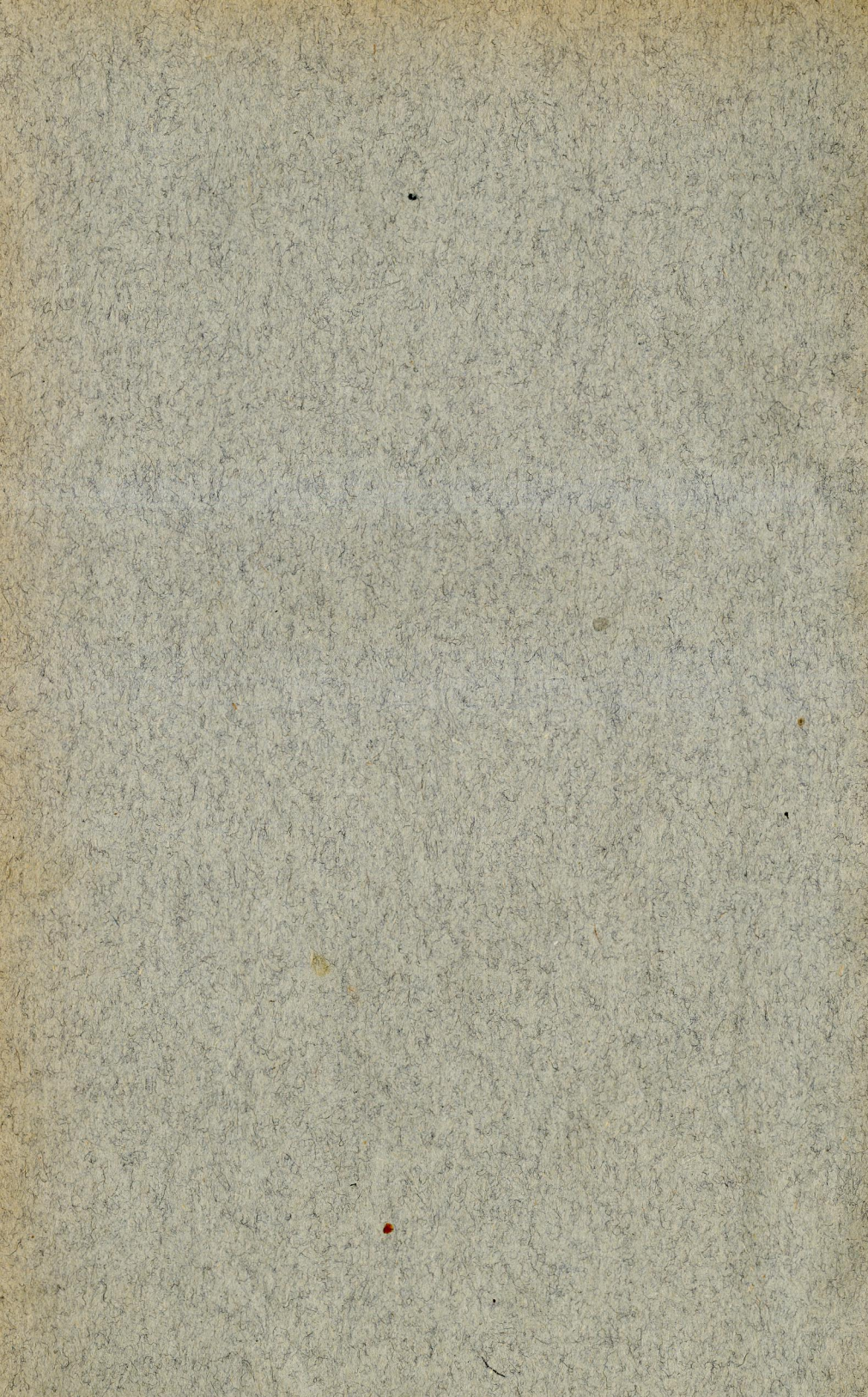
Київ“, кімн. 103, контори: Київ, вул. К. Маркса 2.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ ПО ВСІХ ФІЛІЯХ
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ.

1.107. / 1928
XII

БІБЛІОТЕКА

Ж 5.876

1928

12

1928

XII